

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2012

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Бацевич Ф. С. Імпліцитна інформація у висловленнях і дискурсивні слова . . . 3
	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. II 13
	Деменчук О. В. Оцінка в семантиці перцептивної лексики 41
	Селігей П. О. Науковий жаргон очима письменників і філософів 53
	Колоїз Ж. В. Біблійна репрезентація одиниць вимірювання в україномовному перекладі 68
	Шарманова Н. М. Кліше в українському телепросторі: прагматичний і метакommунікативний вияви 81

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Стишов О. Нікульшина Т. М. Словник номінацій ірреального світу 87
Мізін К. Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь 89

Михайло Якимович Брицин 93

Віктор Васильович Левицький 95

CONTENTS

Batsevych F. S. Implicit information in utterances and discursive words 3

Taranenko O. O. Formation of the new system of social values
and priorities of the Ukrainian society. II 13

Demenchuk O. V. Evaluation in the semantics of the perception vocabulary . . . 41

Selihey P. O. Academese according to writers and philosophers 53

Koloiz Zh. V. Bible representation of the units of measurement
in Ukrainian translation 68

Scharmanova N. M. The cliché in the Ukrainian television: the pragmatic
and metacommunicative representations 81

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Styshov O. Nikulshyna T. M. The Dictionary of nominations
of the irreal world 87

Mizin K. Levchenko O. Ukrainian-Russian-Belarusian-Bulgarian-Polish
dictionary of comparisons 89

Mykhailo Yakymovych Brytsyn	93
Viktor Vasyliovych Levytskyi	95

ІМПЛІЦИТНА ІНФОРМАЦІЯ У ВИСЛОВЛЕННЯХ І ДИСКУРСИВНІ СЛОВА (на матеріалі часток української мови)

У статті розглядаються способи втілення імпліцитної інформації (формально невиражених комунікативних смислів), яку вносять у висловлення частки сучасної української мови як дискурсивні слова. Це інформація пресупозитивного, імплікативного й імплікатурного характеру. Виявляються функціонально-ономасіологічні класи комунікативних смислів імпліцитного характеру.

Ключові слова: дискурсивні слова, частки, імпліцитна інформація, імпліцитний комунікативний смисл, пресупозиція, прагматична імплікатура.

У сучасній функціонально, комунікативно і антропозорієнтованій лінгвістиці загальновизнаною стала теза про те, що дослідження сутності, природи й організації найважливішої категорії людського вербального спілкування — дискурсу (тексту) — неможливе без звернення до семантичних і прагматичних особливостей слів, які формують його структуру, визначають його плин. Подібні елементи, що належать до різних частин мови (сполучники, прийменники, прислівники, деякі класи займенників, вигуки, частки, вставні та модальні слова), але об'єднуються спільною функцією формування структури дискурсу і внесення в неї антропних ознак, ще не отримали в сучасній лінгвістиці однозначного термінологічного іменування: з позицій традиційної частиномовної класифікації слів їх часто називають частками, частками мовлення¹, граматичними словами²; структурний підхід до мови та її елементів сприяв появі терміна «текстові скрепи»³; іноді їх називають конекторами, текстовими конекторами⁴, дискурсивними маркерами⁵, дискурсивними конекторами⁶, дискурсивними опе-

¹ Див., напр.: *Николаева Т. М.* Функции частиц в высказывании. — М., 1985. — 169 с.; *Разлогова К. Э.* Модальные слова и оценка степени достоверности высказывания // *Русистика сегодня*. — 1996. — № 3. — С. 23–32.

² *Перцов Н. В.* О возможном семантическом инварианте русских фразовых частиц *уже* и *еще* // *Логический анализ языка. Семантика начала и конца*. — М., 2002. — С. 138–144.

³ *Прияткина А. Ф.* Союзные конструкции в простом предложении : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1977. — 38 с.

⁴ *Касаткин Л. Л., Касаткина Р. Ф.* Некоторые текстовые коннекторы в региональных и социальных разновидностях русского языка (*а, но, ну*) // *Русский язык сегодня* / Отв. ред. Л. П. Крысин. — М., 2000. — С. 68–82.

⁵ *Schiffrin D.* *Approaches to Discourse*. — Oxford, Cambridge UP, 1994. — 470 p.; *Schiffrin D.* *Discourse Markers*. — Cambridge, 1987. — 398 p.

⁶ *Unger C. J.* The scope of discourse connectives: Implications for discourse organization // *Journ. of Linguistics*. — 1996. — Vol. 32. — P. 403–438.

раторами⁷, прагматичними конекторами⁸, прагматичними маркерами⁹, операторами організації дискурсів¹⁰ тощо¹¹. На думку ряду лінгвістів, до яких приєднуємося і ми, сутність подібних слів — носіїв як достатньо узуалізованих, так і неповторних комунікативних смислів — найточніше передає термін «дискурсивні слова» (далі — ДС)¹². Цей термін, на нашу думку, підкреслює специфіку відповідних елементів як слів, що співвідносять зміст висловлюваного з комунікативною ситуацією дискурсу, відсуваючи на другий план їхні формальні характеристики і підкреслюючи співвіднесеність із мовним використанням, а не мовною системою чи структурою. Крім того, акцентуючи функціонально-семантичний аспект цього типу мовних одиниць, термін «дискурсивні слова» дозволяє обійти псевдопроблему їх належності до однієї з традиційних частин мови, дає можливість виявити їх комунікативні класи.

Дослідники солідарні в тому, що частки і так звані вставні слова — осердя, «душа» категорії ДС; вони найповніше втілюють їх сутність і функціональну природу. Зокрема, функціонуючи в мовленні, частки вносять у змістовий складник висловлень, дискурсів, текстів нову інформацію, особливий «експліцитно невиражений смисловий рядок»¹³. Ця імпліцитна інформація має складну семантико-прагматичну природу, і взаємодіє із значенням пропозиційного складника висловлень. Наприклад:

(1) *Навіть Микола не зміг вирішити цю задачу.*

У цьому висловленні частка *навіть* вводить низку імпліцитних смислів, які доповнюють значення його пропозитивної частини, зокрема:

- 1) 'Задача була складною';
- 2) 'Микола добре знає математику';
- 3) 'На думку мовця — Микола останній у ряду тих, хто не зміг би вирішити цю задачу, тобто мовець був упевнений, що Микола вирішить цю задачу'.

Когнітивно-лінгвальна природа цих імпліцитних смислів різна: якщо перші два з позицій адресата мають усі ознаки вивідного знання, то третій нагадує імплікатури і повністю залежить від точки зору мовця, який у даному випадку емпатує Миколі, тобто будує інформацію з позиції особи Миколи. Частки сучасної української мови — носії різних типів, кількості й комбінацій імпліцитних смислів різного характеру. З метою визначення основних типів комунікативних

⁷ Redeker G. Linguistic markers of discourse structure // *Linguistics*.— 1991.— N 29.— P. 1139–1172.

⁸ Gutt E.-A. Toward an analysis of pragmatic connectives in Silt'i' // *Proceedings of the Eighth International Conference of Ethiopian Studies, Addis Ababa University, 26–30 November 1984*.— Huntingdon, 1988.— Vol. 1.— P. 665–678.

⁹ Дараган Ю. В. Риторическая структура текста и маркеры порождения речи // *Труды Международного семинара Диалог'2002 по компьютерной лингвистике и ее приложениям : Теорет. пробл.— Противно, 2002.— Т. 1.— С. 29–34.*

¹⁰ Awdziejew A., Habrajska G. Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej.— Jask, 2004.— Т. 1.— 624 s.

¹¹ Докладніше огляд термінів на позначення таких слів у західній лінгвістиці див.: Torres L. Bilingual discourse markers in Puerto Rican Spanish // *Language in Society*.— 2002.— Vol. 31. N 1.— P. 62–123.

¹² Див., напр.: Арутюнова Н. Д. Неисследимые смыслы: просто так, да не так просто // *Изв. РАН : Сер. лит. и яз.*— 2006.— Т. 65. № 2.— С. 14–22; Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка.— М., 1993.— 207 с.; Киселева К., Пайар Д. Введение // *Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания* / Ред.: К. Л. Киселева, Д. Пайар.— М., 1998.— С. 8–44; Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики.— Л., 2010.— 336 с.; Бацевич Ф. С. Пресупозиції і частки // *Studia Linguistica*.— К., 2011.— Т. 5. Вип. 2.— С. 388–394.

¹³ Див.: Николаева Т. М. Знач. праця.— С. 13.

сміслів часток української мови нижче розглянемо змістове наповнення двох часток: *таки* і *аж* у найбільш частотних контекстах уживання.

(2) *Микола таки виступив на зборах.*

Сфера дії частки¹⁴ *таки* — значення всього висловлення, у якому наявні такі типи комунікативних смислів:

1. Експліцитний смисл, який формується пропозитивним складником: 'Микола виступив на зборах'.

2. Низка імпліцитних смислів, які мають різний характер, зокрема:

2а) 'Микола і раніше хотів (намагався) виступити на зборах'. Цей смисл має природу прагматичної пресупозиції, тобто того типу інформації, яка залишається істинною у випадку заперечення, наприклад: *Микола таки не виступив на зборах.*

Інші типи імпліцитних смислів мають характер вивідної інформації прагматичного характеру:

2б) 'Миколі з якихось причин раніше не вдавалося виступити на зборах'. Цей смисл, фактично, має всі ознаки імплікації виразно прагматичного характеру;

2в) 'Мовець розцінює виступ Миколи на зборах як позитивний факт'. Цей смисл також має вивідний характер, однак у ньому міститься оцінка мовця, тобто він залежить від його позиції, є фактом не стільки знань, скільки переконань, уподобань, оцінок тощо. Інакше кажучи, цей смисл має природу імплікатури, яка може розгортатись у вигляді її подальшого обговорення, тобто ставати джерелом змістового руху в межах МЖ, дискурсів (текстів).

(3) *Це зробив таки Микола.*

Частка *таки* ретроспективна, тобто значною мірою вона залежить від попереднього контексту і сферою своєї дії має власне ім'я *Микола*. Виділяються такі комунікативні смисли частки:

3а) 'Крім Миколи були інші претенденти на те, щоб зробити «це»'. Природа цього смислу пресупозитивна; це вираження екзистенційної пресупозиції існування;

3б) 'Мовець підкреслює своє передбачення того, що Микола здатен зробити «це»'. Природа смислу — імплікатурна, тобто залежна від погляду мовця.

(4) *Ця подія таки відбулася.*

Частка ретроспективна, тобто значною мірою залежна від попереднього контексту і сферою своєї дії має значення всього висловлення. Виділяються такі імпліцитні комунікативні смисли частки:

4а) 'Мовець очікував, що певна подія відбудеться'. Природа смислу пресупозитивна;

4б) 'Очікувана подія з якихось причин раніше не відбувалася'. Природа смислу — імплікативна;

4в) 'У мовця були сумніви, що ця подія взагалі відбудеться'. Природа смислу — імплікатурна.

(5) *Таки так!*

Частка виразно ретроспективна; її смислове наповнення зумовлене діалогічною залежністю від попереднього контексту; сфера дії — зміст усього висловлення. Комунікативні смисли:

5а) 'У мовця були сумніви щодо можливості чогось або правильності думок, тверджень тощо мовця'. Природа смислу — імплікативна;

¹⁴ Про поняття сфери дії слова докладніше див.: Богуславский И. М. Сфера действия лексических единиц. — М., 1996. — 464 с.

56) 'Мовець відчуває і демонструє задоволення, констатує певний факт'. Природа смислу — імплікатурна.

(6) *Від цих слів Микола аж зблід.*

Вивідний імпліцитний комунікативний смисл частки *аж* у цьому висловленні один і має виразну природу імплікатури: 'Мовець вважає, що збліднувши, Микола виявив крайню межу свого психоемоційного стану'.

Отже, зважаючи на розглянуті комунікативні смисли всіх трьох часток, можемо зробити попередній висновок про те, що природа, кількість і конфігурація цих смислів може бути різною. Особливою комунікативною природою наділені слова *так* і *ні*, які з позицій частиномовної належності також вважаються частками. Ці ДС мають чи не найбільшу міру синкретичності смислових елементів. Уживаючи їх, мовець або поділяє (частка *так*), або не поділяє (частка *ні*) семантичні та прагматичні чинники попереднього контексту разом з переконаннями співбесідника. Інші частки складно суміщають у своїй смисловій структурі різні типи імпліцитної інформації. Нижче докладніше розглянемо природу кожного з імпліцитних смислових елементів часток.

Частки і пресупозиції. Термін «пресупозиція» (або «презумпція») пов'язується з двома типами його уживань: широким і вузьким.

Пресупозиція (у широкому значенні терміна) — особливий різновид логічного слідування, когнітивного виведення, спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його організацію, місце людини в ньому тощо; це спільний досвід, спільний тезаурус, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, знаннями про які володіють комуніканти¹⁵. Це зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується (звужується або розширюється) у процесі спілкування¹⁶.

Пресупозиції когнітивно передують висловленню. Набір усіх пресупозицій особи формує її світогляд, уможливорює спілкування з іншими людьми. Відсутність спільних пресупозицій унеможливорює взаєморозуміння людей, ускладнює спілкування. І навпаки, носії спільних пресупозицій без будь-яких ускладнень розуміють поточну інформацію, яка для представників іншої лінгвокультури може бути абсолютно «непрозорою».

У живій інтеракції особистостей пресупозиції відіграють значну роль, роблячи спілкування нормальним, прийнятним, не девіативним, не конфліктним. Так, наприклад, у звичайному побутовому висловленні-проханні *Зачиніть, будь ласка, двері* наявна пресупозиція 'у даний момент двері зачинені'; її неістинність призводить до нерозуміння особою, якій це прохання адресоване, і тут, наприклад, можливі різноманітні реакції адресата — від нерозуміння: «*Так двері ж зачинені*» до обурення: «*Це що, такий жарт?*».

Пресупозиція (у вузькому значенні терміна) — імпліцитний компонент смислу повідомлення (висловлення, мовленнєвого акту), який повинен бути істинним, щоб повідомлення (висловлення) в цілому не сприймалось як семантично аномальне або недоречне у певному контексті¹⁷.

У цілому будучи елементами імпліцитного (формально невираженого) комунікативного смислу в інтеракції особистостей з використанням мовних засо-

¹⁵ Падучева Е. В. Семантические исследования. — М., 1996. — С. 234–236.

¹⁶ Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? — М., 2003. — С. 180.

¹⁷ Див.: Падучева Е. В. Пресупозиции и другие виды неэксплицитной информации в предложении // НТИ АН СССР. — 1981. — № 11. — С. 24–32; Падучева Е. В. Пресупозиция // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 396; Столнейкер Р. С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 419–438.

бів, у низці випадків пресупозиції виявляються в межах лексичних значень слів, граматичних форм і категорій. Так, наприклад, лексичне значення слів *знати*, *впізнавати*, *забувати* відсилає до пресупозиції існування чогось; *зможти*, *зуміти* — пресупозиції спроби тощо. Вираз *Не падай!* пресупонує можливість контролювати особою стан рівноваги; вираз *Він розгубився* — відсутність контролю за станом упевненості в собі.

Як відомо, у спеціальній літературі виділяють категорійні, екзистенційні та фактивні типи пресупозицій¹⁸. В аспекті міжособистісної комунікації важливим слід визнати факт розмежування в спеціальній літературі семантичних та прагматичних пресупозицій¹⁹.

Семантична пресупозиція — семантичний компонент повідомлення (висловлення), неістинність якого в певній ситуації перетворює повідомлення в аномальне або недоречне. Так, у прикладі *Пилип знає, що Нью-Йорк — столиця США* фактивна пресупозиція '*Нью-Йорк — столиця США*' є неістинною і стоується семантики, тобто відношення мовних знаків до позамовної дійсності.

Прагматична пресупозиція — компонент повідомлення, мовленнєвого жанру, дискурсу (тексту), пов'язаний із суб'єктивним чинником міжособистісного спілкування (орієнтацією в ситуації спілкування, соціальних, когнітивних, гендерних тощо характеристиках учасників комунікативного акту, їх оцінок, переваг тощо), відсутність або незнання якого перетворює повідомлення, мовленнєвий жанр, дискурс (текст), комунікацію в цілому в недоречні — нещирі, неприродні, провокаційні, такі, що не відповідають умовам їх успішності, тощо.

Як зазначає О. Падучева, «прагматична пресупозиція є прагматичною в тому сенсі, що характеристика її змісту містить відсилання до мовця, тобто до одного з прагматичних складників мовленнєвого акту»²⁰. Додамо: тобто містить відсилання до суб'єктивного (прагматичного) чинника. Прагматична пресупозиція включає в себе уявлення мовця про загальний контекст спілкування та орієнтацію в ньому, модель адресата, умови успішності спілкування та інші прагматичні чинники спілкування. У цьому розумінні прагматична пресупозиція — це пропозитивна установка, суб'єктом якої є мовець. Семантична пресупозиція висловлення — це істинне судження; прагматичною ж пресупозицією може бути «нестверджуване судження» і навіть пропозитивна форма.

Аналіз функціонально-комунікативної «поведінки» часток сучасної української мови засвідчує, що останні по-різному пов'язані з таким імпліцитним типом вияву комунікативного смислу, яким є пресупозиції. Фактично більшість часток так або інакше взаємодіє зі спільним фондом знань учасників спілкування, тобто з пресупозиціями в широкому розумінні. Наприклад:

[Іронічне висловлення, яке прозвучало на одному з шоу С. Шустера на «Першому національному» каналі телебачення]: «— Чому її [Ю.В.Тимошенко] викликають до прокуратури? Адже "вона працювала"!». У цьому прикладі наявне відсилання до відомого всім в Україні змісту передвиборчих лозунгів кандидата в президенти Ю. В. Тимошенко «*Вона працює, вони руйнують*» і под. Однак подібні пресупозитивні алюзії виникають у межах структури висловлень (мовлен-

¹⁸ Див., напр.: Падучева Е. В. Пресупозиция...— С. 396; Бацевич Ф. Основы коммуникативной лингвистики...— С. 205–209.

¹⁹ Див., напр.: Падучева Е. В. Пресупозиции и другие виды— С. 24–32; Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью.— М., 1985.— 272 с.

²⁰ Падучева Е. В. Пресупозиции и другие виды....— С. 25.

невих актів), в яких ужито частки та інші дискурсивні слова, а тому нижче розглядатимемо типи пресупозитивних зв'язків у їх межах.

Щодо пресупозицій у вузькому значенні терміна, то можна твердити, що значна кількість часток тісно взаємодіє з пресупозиціями висловлень, формуючи їх загальний комунікативний смисл. Наприклад: «— *Хіба мій батько панський був? Адже він москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка*» (П. Мирний). Тут частка *адже* стосується пресупозиції слова *москаль*, яке містить історико-соціальну (стосовно нашого часу) конотацію 'в москалі брали чоловіків з неможливих родин'. Це формально невиражене (імпліцитне) значення, до якого апелює заперечувальна частка *адже*, в даному випадку виступає пресупозицією для співрозмовників Чіпки; усі вони володіють спільним фондом знань (у даному випадку соціальних) і для них сумнів Чіпки зрозумілий.

Спостереження над комунікативними смислами часток сучасної української мови в живому спілкуванні свідчать, що найтісніші пресупозитивні зв'язки у межах висловлень властиві часткам *адже, аж, же, лише (лиш), навіть, невже, отже, ото, отож, таки, тож, тільки, хіба, хоч (хоча), чи* та деяким іншим, а також похідним від них. Згадані частки по-різному пов'язані з типами семантичних і прагматичних пресупозицій²¹. Зазначимо, що більшість часток з різною мірою повноти віддзеркалює широкі онтологічні, гносеологічні й лінгвокультурні пресупозиції носіїв конкретної мови. Деякі з часток тісно взаємодіють з пресупозиціями, які стосуються змістових особливостей номінативних і комунікативних одиниць, їх семантико-прагматичного наповнення. При цьому «висвітчуються» семантичні пресупозиції екзистенційного і фактивного характеру; прагматичні пресупозиції виявляють передусім своє аксіологічне наповнення. Виявляючись на рівні дискурсів (текстів), пресупозиції, що вводять частки або які ними підтримуються, стають рушійними елементами розвитку змісту комунікації, руху дискурсивних (текстових) смислів.

Частки й прагматичні імплікації. Як уже зазначалося, природа прагматичних імплікацій, що їх містять у собі деякі частки, вивідна, тобто ґрунтується на мисленневих операціях виведення адресатом (слухачем, читачем) із змісту висловлення конкретних комунікативних смислів прагматичного характеру. На протигагу імплікатурам імплікації містять оцінку того, про що йдеться в пропозиції, не мають прихованого впливу, тобто не скеровані на переконування адресата. У цьому сенсі вони більшою мірою пов'язані із семантикою пропозиційного змісту, не мають чітко вираженої емоційної природи і стоять ближче до пресупозицій, ніж імплікатур.

Спостереження над функціонуванням часток сучасної української мови дозволяє говорити про те, що імплікації, які вводяться ними і, відповідно, повинні «висновуватися», «відчитуватися» адресатом, є двох типів:

1. Імплікації як внутрішні ознаки об'єктів, фактів, дій, станів, процесів тощо, про які йдеться в пропозиції висловлення. Це, так би мовити, «об'єктивні» ознаки елементів пропозиції. Зрозуміло, що йдеться про «спосіб існування», «спосіб подання» імплікацій, а не їх внутрішню природу, яка є авторською і суб'єктивною.

2. Імплікації як різноманітні мисленневі (у широкому розумінні) операції, які здійснює адресант (мовець, автор) над змістом висловлення. Це, так би мовити, «суб'єктивні» ознаки елементів пропозиції.

²¹ Докладніше про пресупозитивні зв'язки часток і типи пресупозитивних комунікативних смислів див.: Бацевич Ф. С. Пресупозиції і частки...— С. 388–394.

Обидва типи імплікацій виявляються в межах граневих комунікативних смислів, тобто одна й та сама частка може передавати різні типи імплікацій.

Перший тип імплікацій властивий незначній кількості часток, зокрема *собі, просто, власне, то, це, отсе, ото, геть* та деяким іншим. Так, наприклад, у висловленні «Тече собі струмок і горя не знає» (І. Яцканин) частка *собі* підкреслює невідчуженість певної ознаки ('бути текучим') від об'єкта (*струмок*). Звичність певної ознаки об'єкта підкреслюється комунікативним смислом частки *просто* в контексті «Це був просто випадок, не більше» (В. Мазаний). Вияв певної міри ознаки, притаманної об'єкту (процесу, стану тощо) в даний час, демонструє частка *геть* у контексті *Він геть змарнів*.

Другий тип імплікацій більш поширений і має низку підтипів, зокрема:

1) імплікації вказують на ментальні операції адресанта (мовця, автора). Такий підтип імплікацій найчастотніший і властивий, наприклад, частці *тільки* в межах смислу 'виділення мовцем чогось у певний, як правило винятковий, клас', наприклад: *Чого Микола нам тільки не розповідав!*; частці *хоча (хоч)* у межах смислу 'виділення адресантом чогось мінімально очікуваного', наприклад: «Поїдемо ж хоч подивимося копи» (І. Карпенко-Карий); частці *нехай* у межах смислу 'мовець допускає те, про що йдеться у висловленні', наприклад: *Та нехай уже буде так, як сказав Микола*; ментальним дейктичним часткам *там, от* та деяким іншим, що формують смислові грані на зразок 'мовець ментально відчуває себе від змісту повідомлюваного', наприклад: *Якось воно там буде!*

2) імплікації вказують на вольові вияви адресанта (мовця, автора). Так, наприклад, частка *та* у контексті «Та роби як знаєш, синку» (О. Гончар) імплікує адресату те, що мовець нівелює свою волю і вимушено згоджується зі словами (діями) сина;

3) імплікації вказують на комунікативні операції адресанта (мовця, автора). Так, у низці контекстів з часткою *та* спостерігається можлива імплікація 'мовець підсилює ілюкцію свого твердження', наприклад: «Влади йому побільше, влади! А спитать, для чого? Та щоб ще вище стрибнути» (О. Гончар);

4) імплікації вказують на ментально-комунікативні операції мовця. Такий їх тип виявляється, наприклад, у межах смислу 'ухильність відповіді' частки *та* в такому контексті: «— Куди ідеш так рано? // — Та іду, іду» (Б. Жолдак).

Наведений перелік типів і підтипів прагматичних імплікацій далеко не повний. Потрібні спеціальні дослідження цієї проблеми.

Прагматичні імплікації, які вводяться адресантом і «декодуються» адресатом, можуть не виходити за межі висловлень, формуючи їх внутрішнє смислове наповнення, але можуть стати поштовхом для подальшого розгортання змістової частини інтеракції учасників спілкування. Так, нескладно уявити, що слухач, отримавши відповідь *Та іду, іду* на запитання *Куди ідеш?* і зрозумівши ухильність відповіді, «зіграє» на цьому, продовживши розпитування.

Отже, прагматичні імплікації — важливі складники комунікативного смислу низки часток сучасної української мови, пов'язаного з пропозитивною частиною повідомлюваного, а також різними мисленневими операціями адресанта. Вони потенційно можуть стати (і часто стають) змістовими аспектами розгортання дискурсів, їх стильовими і стилістичними маркерами.

Частки й імплікатури спілкування. Аналіз складників імпліцитного смислу часток *навіть* (складник 3), *таки* (складники 1в, 2б, 3в, 4б) і *аж* дозволяє твердити про їх особливу вивідну (з позицій адресата) і ввідну (з позицій адресанта) природу: вони, попри імпліцитність вияву, мають яскравий особистісний

характер, мисляться як суб'єктивні, часто лягають в основу сприйняття і подальшого розгортання кооперативного дискурсу. Це, фактично, імплікатури висловлення, тобто прагматичні компоненти змісту повідомлень (у широкому розумінні), які виводяться адресатом з контексту спілкування завдяки знанню комунікативних принципів, максим постулатів та конвенцій інтеракції із застосуванням засобів мови. Ці імплікатури мають в основі особистісне ставлення мовця до того, що повідомляється, а тому нагадують за своєю природою прагматичне поняття точки зору²².

Точка зору (далі ТЗ) — імпліцитний прагматичний компонент спілкування і, відповідно, його складників, який задається мовцем і стає основою його підходу до формування змістової частини інтеракції, зокрема емпатії, ставлення до об'єктів (у широкому сенсі слова), їх оцінок, пріоритетів подання тощо. Ставши для адресанта і адресата фактично спільною прагматичною пресупозицією, ТЗ виформовує основу кооперативного спілкування; несприйняття адресатом ТЗ адресанта може стати (а часто і стає) важливою причиною конфронтації учасників спілкування.

У сучасній лінгвістичній прагматичній ТЗ — це найзагальніша когнітивно-психологічна пресупозиція людини, яка спирається на набутий раніше перцептивний і когнітивний досвід, віру, переконання тощо і визначає світосприйняття, категоризацію, оцінку сукупності сприйнятих зовнішніх вражень і внутрішніх відчуттів, а також певною мірою сам процес перцепції. В аспекті комунікації вона визначає стратегії й тактики спілкування, моделі адресанта й адресата, розуміння ситуації в цілому, добір, профілювання дискурсів (текстів), мовленевих жанрів, мовленевих актів, кроки розгортання діалогу, шляхи й засоби аргументації, впливає на реєстр, тональність і атмосферу спілкування. В аспекті породження мовлення визначає добір локутивних аспектів мовленевих актів і організацію мовних елементів, що їх формують.

ТЗ та такі її вияви, як емпатія, фокус емпатії — неусувна характеристика будь-якої інформації у висловленнях, дискурсах і текстах, зокрема інформації, яку вносять у повідомлення частки. При цьому не в усіх випадках частками вноситься пресупозитивна інформація, однак інформація щодо ТЗ мовця завжди наявна. Розглянемо декілька прикладів.

(1) *Пролунав сильний вибух, однак Микола навіть не прокинувся.*

У цьому висловленні можна виділити розчленований пресупозитивний складник комунікативного смислу, який вносить частка *навіть*: 1) констативний: 'Микола повинен був прокинутися' і 2) оцінно-нормативний: 'переривання сну Миколи вибухом — той мінімум його реакції, який у нормі може очікуватися'. ТЗ мовця — 'те, що Микола не прокинувся, не відповідає очікуванням'; при цьому в фокусі емпатії мовця перебуває стан сну Миколи.

(2) *Скільки ж ця книжка коштує?*

У цьому висловленні важко виділити якийсь особливий, внесений у нього часткою *ж*, пресупозитивний складник²³; ТЗ мовця досить чітка: на його думку книжка може коштувати або надто дорого, або надто дешево (другий варіант дещо сумнівний).

²² Див., напр.: Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики. — С. 155–162.

²³ У цьому висловленні наявні тривіальні «супроводжувальні» пресупозиції екзистенційного характеру: 'існує якась книга', 'книга продається', які ми не аналізуємо, оскільки вони мають семантичний характер.

На наш погляд, частки дейктичного характеру (*он, ось, от, ото, тут, там* та ін.) та оцінного смислового наповнення (*ач, іч, ба, таки, лише* та ін.) є носіями переважно інформації, пов'язаної з ТЗ мовця. При цьому виникає кілька цікавих дослідницьких проблем, пов'язаних з типологією ДС (зокрема часток) з позицій внесення пресупозиційного смислу і смислу, який відсилає до ТЗ та емпатії мовця, а також типологією смислів, пов'язаних з ТЗ та емпатією, наприклад 'відповідність / невідповідність певним нормам', 'оцінка мовцем чогось із загальнокультурних та індивідуальних позицій (добре / зле, багато / мало) тощо'.

Імплікатурні прагматичні складники висловлень, які вводяться частками, у зв'язку із своєю закріпленістю в системі мови саме за цими мовними елементами достатньо «агресивні» через те, що маскують суб'єктивні погляди адресанта, «освячують» їх згаданою закріпленістю в системі мови, а тому часто використовуються в рекламі й політичному дискурсі (тексті). В аспекті розгортання дискурсів (текстів) імплікатури висловлень можуть мати значний потенціал, тобто ставати засобами розгортання змістового складника дискурсів (текстів).

Аналіз часток сучасної української мови в аспекті вираження ними імпліцитних прагматичних смислів свідчить, що прагматичні імплікатури як виразники ТЗ мовців — неусувний складник семантико-прагматичного наповнення висловлень, мовленнєвих жанрів, дискурсів (текстів).

Отже, комунікативний смисл часток виформовується кількома типами експліцитних та імпліцитних складників. Це насамперед пресупозитивні семантико-прагматичні складники, а також прагматичні імплікації та семантичні й прагматичні імплікатури спілкування, тісно пов'язані з ТЗ адресантів дискурсів (текстів). Незважаючи на те, що інформаційне наповнення часток формується різними типами складників, у комунікації, в межах конкретного контексту воно виступає як єдиний цілісний комунікативний смисл, нерозривно пов'язаний із пропозитивним значенням висловлень, у яких ужито частки. Останнє уможливорює функціонально-відображувальний (ономасіологічний) підхід до імпліцитних комунікативних смислів часток.

Частки та ономасіологічні типи імпліцитних смислів. Виходячи з ономасіологічних (функціонально-відображувальних) позицій, можна виділити декілька типів розглянутих вище імпліцитних комунікативних смислів, що вводять частки в контекст і ситуацію спілкування. Це такі класи часток:

1. Частки, що виражають суб'єктивне ставлення мовця до змісту повідомлюваного, його суб'єктивну оцінку тощо, наприклад: «— Дивись-но хто йде! Ну, прямо краля!» (В. Шевчук).

2. Частки, що виражають поняття норми. Це відображення, своєю чергою, може стосуватися:

1) фактів, процесів, відношень об'єктів тощо в дійсності, яка представлена у висловленнях (тобто алетичних фактів), наприклад: *Змучений важким переходом, він уже за хвилину міцно спав*. Смисл висловлення з часткою *вже (уже)* спирається на досвідну істину 'втома спричиняє швидке засинання';

2) прескриптивних установок (деонтичних фактів), наприклад: *Він уже годину сидить у ванній*. Частка *вже (уже)* надає висловленню прескриптивного змісту 'за звичними мірками сидіти годину в ванній — це забагато';

3) оцінного (аксіологічного) компонента, наприклад: *У свої дванадцять років він уже прочитав «Війну і мир» Толстого*. Зміст, якого надає частка *вже (уже)*, — 'це дуже рано'.

3. Частки, що містять у собі семантико-прагматичні смисли генералізації, наприклад: *Цього хіба сліпий не помітить*.

4. Частки, що вводять додаткові ситуації різного характеру. Наприклад, у висловленні: *Останнім часом Микола читає лише детективи* частка *лише* разом з виразом *останнім часом* уводить додаткову інформацію 'раніше читав також книжки інших жанрів'.

5. Частки, що виявляють приховані характеристики речей, фактів, подій, ситуацій, відношень тощо, наприклад: *Лише слабкий учень не вирішить цієї задачі*. Частка *лише* виявляє тут додатковий комунікативний смисл оцінного характеру 'задача легка'.

6. Частки, що виконують анафорико-катафоричну функцію, тобто вказують на попередній або наступний контекст:

а) анафоричний контекст: *За хатою і знайшли Миколу*. Частка *і* вказує, що в попередньому контексті йшлося про те, що Миколу шукали в інших місцях;

б) катафоричний контекст: — *Ну, як ви там?* Частки *ну і там* спонукають співбесідника створювати новий контекст відповіді²⁴.

Отже, ономасіологічний (функціонально-комунікативний) підхід до імпліцитної інформації, яку вводять частки у висловлення, показує, що вона може стосуватися як попереднього, так і наступного контекстного розгортання їх змістової частини, а також зачіпати низку способів представлення цієї інформації як суб'єктивної, об'єктивної, генералізованої тощо. Дослідження експліцитних та імпліцитних комунікативних смислів ДС — важлива проблема сучасної лінгвістики.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

IMPLICIT INFORMATION IN UTTERANCES AND DISCURSIVE WORDS (BASED ON THE MATERIAL OF THE PARTICLES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE)

The paper considers the ways of realizing the implicit information (formally not expressed communicative meanings), which is contributed into the utterances by the particles of the modern Ukrainian language as discursive words. This is the information of presuppositive, implicative and implicature character. The functional-onomasiological classes of the communicative meanings of implicit character are revealed.

Key words: discursive words, particles, implicit information, implicit communicative meaning, presupposition, pragmatic implication, pragmatic implicature.

²⁴ Див. подібну класифікацію: *Николаева Т. М.* Знач. праця. — С. 87–103.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). II¹

У статті розглядаються основні тенденції номінативно-аксіологічної переорієнтації в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця XX — початку XXI ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах. Вони полягають в орієнтуванні, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності.

Ключові слова: «переоцінка цінностей» у мові, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду.

3.3.6. Між *правовим* і *неправовим* — на загальному тлі активізації в досліджуваній період узагалі юридичної лексики це особлива частотність слів із загальними значеннями «право», «закон» і т. ін., що свідчить про посилення уваги суспільства до цих аспектів його життя: *права людини, верховенство права* (на відміну, наприклад, від *телефонне право* — зворот, що виник у пізньорадянський час на позначення неправових адміністративних дій з боку «начальства»: телефонних дзвінків та іншого втручання, що нерідко підміняли собою правові норми: «Нарешті ми усвідомили, що будувати економіку треба не на голому ентузіазмі і *телефонному праві*, а на апробованому ринковому фундаменті». — Веч. Київ, 21.11.1991); *правовий: виховання, грамотність, захищеність* та ін., *правовий простір, діяти правовими методами, в правовому полі*; як ідеал у майбутньому — *правова держава (будувати правову державу, на шляху до правової держави)*; *правоохоронний: правоохоронні органи* та ін., *правоохоронець*, перев. у мн. (тепер уже, очевидно, важко уявити, але до 90-х років словники не подавали цих слів); *верховенство закону*, «Коли ми говоримо про правову державу, то передбачаємо, що в країні повсюди повинен *верховенствовати Закон*, що все повинно робитися тільки по Закону — без будь-якої відомчої чи групової сваволі» (Рад. Україна, 24.06.1989); активізація в загальному вжитку і творення нових складних слів з компонентом *закон-*: *законотворення, законотворчий, законотворчість, законотворець* та ін.; *конституційний (референ-*

¹ Початок статті див.: Мовознавство.— 2012.— № 3.— С. 3–31.

дум, простір, гарантії, «Комітет конституційного нагляду покликаний, зокрема, контролювати конституційність актів самого з'їзду народних депутатів, а також Верховної Ради». — Сільські вісті, 3.11.1988; Конституційний Суд — новий орган у судовій системі України), конституційність, конституційно; розширення сфери вживання членів гнізда легальний, легалізація та ін. від переважно політичної діяльності в попередній період до юридичної та економічної сфер: легальні доходи, легалізація приватної власності та ін.; розширення частотності функціонування членів гнізда легітимний, легітимізація та ін., частотності слів санкціонований — несанкціонований (мітинг, демонстрація, збори та ін.); утворення нових зворотів з прикметником цивілізований (шлях: «До ринку — цивілізованим шляхом», русло, рамки; «цивілізоване розлучення»: так висловився Л. М. Кравчук про мирний розпад СРСР). Певні злочини перестали бути такими: спекуляція, спекулювати, спекулянт. Відповідним чином активізувалася й лексика на позначення системи правових антицінностей, з якими суспільству слід рішуче боротися: правовий нігілізм, неправовий (неправова держава та ін.), антиправовий (антиправова діяльність та ін.); неконституційний (дія, організація та ін.), антиконституційний (переворот, постанова); підвищення частотності вживання слів нелегітимний, нелегітимність.

Однак, як відомо, вже на межі 80–90-х рр., а особливо в 90-і і пізніше кількість явищ «незаконності» і прямої злочинності стала тільки зростати. Значно активізувалися у вжитку й розширили лексичну сполучуваність такі слова, як: нелегальний (бізнес, торгівля, міграція та ін.; торговець, мігрант, таксист та ін.), розм. нелегал (про нелегального торговця, мігранта та ін.; таксист-нелегал та ін.); тіньовий «нелегальний, підпільний (про виробництво і збут, торгівлю)»: бізнес, ринок, економіка, тіньовий мільйонер («На думку фахівців, якщо взяти до уваги, що кількість тіньових мільйонерів, ймовірно, більша, ніж офіційних, то сума надходжень (податків) є просто мізерною». — За вільну Україну, 19.07.2002), тіньовик «представник тіньової економіки», пізніше втягнуті в корелятивний метафоричний розвиток тінь («Усе більше грошей ховається в “тінь”». — Веч. Київ, 14.03.2003, с. 7; про підприємства, які не (повністю) відбивають свою діяльність у відповідній фінансовій документації з метою уникнення оподаткування тощо: працювати в тині; вивести бізнес, фонд заробітної плати з тині), мінізація («Якщо такий критичний стан з Державним бюджетом на 1997 рік, то постають запитання: “За яким помахом чарівної палички запрацює виробництво?”, “Які ж то будуть знайдені “рецепти” для зменшення мінізації економіки?”». — За вільну Україну, 31.07.1997, с. 1), мінізуватися — детінізація (дериват, що виник найпізніше, хоча член опозиції детінізація демонструє не так реальний відхід від мінізації, як, очевидно, нескінченний процес, оскільки мінізація ще тільки продовжує розгортатися); чорний «нелегальний, підпільний (на відміну від легального, дозволеного, узаконеного)»: «чорна» готівка (яка не фіксується у фінансовій документації і не оподатковується), «чорна» зарплата (яка видається працівникам у «конвертах»); «чорні» археологи (особи, які незаконно проводять археологічні розкопування), «чорні» копачі (особи, які незаконно розкопують поховання часів останньої війни з метою пошуків зброї, нагород), «чорні» трансплантологи (лікарі, які незаконно здійснюють пересадку людських органів), «чорні» рієлтори (шахраї, що здійснюють оборудки з продажем приватних квартир, незаконно виселяючи або навіть убиваючи їхніх мешканців). Відбулася досить значна активізація гнізда корупція — з появою не фіксованих досі у словниках корупційний (дії, схема, режим та ін.), корупційність, корумпований (влада, чиновники, міліція, суд), корумпова-

ність, корупціонер (дієслово *корумпувати* лишається, проте, не частотним), антикорупційний (заходи, законодавство); гнізда кримінал — з появою не фіксованих досі криміналізація (влади, правоохоронних органів, усієї країни), криміналізувати(ся), криміналізований, криміналітет збірн. «люди, що належать до кримінального, злочинного середовища» (вплив криміналітету на владу, на виборчу кампанію), криміногенний (середовище, ситуація в місті, регіоні, країні), криміногенність — декриміналізація. Стало цілком звичним говорити і слухати навіть не про окремі факти, а про масове явище зростання (зрощення) тіньового бізнесу і криміналу (криміналітету) з владою, з правоохоронними органами. Активізувалося вживання членів словотвірного гнізда *банда, бандит* — з появою експресивних *бандюк, бандюган*, а також *бандократія* «влада бандитів», кримінальних жаргонізмів *браток, братан*, перев. у мн. — члени кримінального угруповання, гнізда *мафія* (з дериватами *мафіозі, рідко мафіозо*, а також новим *мафіозник*, з *мафіозний, мафіозність, мафіозно-клановий*) — щодо організованих злочинних угруповань: *донецька, дніпропетровська мафія; мафіозний (структура, клан)* (див. також у п. 3.6 про функціонування метафоричних значень слів *банда* і *мафія* з їхніми похідними). Постійно з'являються все нові й нові позначення (звичайно з інших мов) видів злочинної діяльності та їх виконавців: *відмивання* (калька з англ.): *брудних грошей, незаконних доходів; рекет* (з утворенням уже й переносного значення: *літературний, науковий рекет*), *рекетир, рекетирський*, з утворенням їхніх українських відповідників — похідних значень слів *вимагання, вимагач; рейдер, рейдерський, рейдерство* «насильне захоплення об'єктів нерухомості одного власника на замовлення іншого (за ухвалою суду про перехід майна)»; *кілер* «професійний найманий убивця», *кілерський, кілерство* (з утворенням метафоричного значення: *інформаційне та ін. кілерство*); *відкат* (з рос.) «відступлення, передача одержувачем бюджетного фінансування, виділеного на виконання певного виду діяльності, частини цих коштів як винагорода тій особі або особам, що сприяли в одержанні такого державного замовлення»: «Прибуток у сумі 16,4 млн. грн ... фахівці розцінюють як частину корупційної схеми, як “відкат”» (Україна молода, 19.04.2012, с. 4).

Такі слова йдуть масовим потоком також із поширених тепер розділів кримінальних хронік у ЗМІ, з численних телесеріалів російського виробництва на кримінальну тематику. Поширюються також професіоналізми працівників правоохоронних органів: *бандгрупа, бандформування, фігурант (справи, у справі), замовне вбивство* та ін. Очевидно, із цих органів поширилося через ЗМІ й популярне тепер слово *силовий* — точніше, такі його нові значення, як: 1) «який спирається на примус, у тому числі й на поліційну та військову силу; який здійснюється з позиції сили, насильно» (*силові дії, силова політика, діяти силовими методами*) (це значення є прямим продовженням значення, яке стосується сфери спорту: *силовий прийом, силові вправи, силова боротьба* і под.); 2) «який здійснює свою діяльність, застосовуючи примус, силу і спираючись на військовий, поліційний і т. ін. апарат» (*силові структури, відомства, органи, міністерства*, перев. у мн. — органи міліції / поліції, держбезпеки, збройних сил тощо); «який очолює таке відомство» (*силовий міністр*); звідси розм. *силовик* «керівник або інший працівник силового відомства».

3.3.7. Від *центру* (Центру), тобто від Москви як столиці СРСР і від найвищих органів управління державою, до (союзних) *республік*, а згодом від *центру* (Києва як столиці України) до її *регіонів*, тобто *децентралізація*. Цей напрям окреслився наприкінці існування СРСР у зв'язку з посиленням відцентрових тен-

денцій з боку союзних республік незважаючи на прагнення союзного керівництва зберегти державу, хоча б на дещо інших засадах (слід відзначити, що в той час унаслідок гострого особистого протистояння президента Російської Федерації Б. М. Єльцина і президента СРСР М. С. Горбачова навіть Росія подавалася як союзна республіка, обмежена в своїх правах союзним центром), наприклад: *політика центру (Центру)*, *амбіції центру (Центру)*, *відносини між центром (Центром) і республіками, імперський центр (Центр)*; «...все, в тому числі й культура, жорстко підпорядковується *центру*, а об'єктивні інтереси й потреби *республік* залишаються недоврахованими» (Літ. Україна, 25.08.1988); «...в *Центрі* можуть статися непередбачувані події, від яких ми повинні дистанціюватися» (Голос України, 26.04.1991); «З початку дев'яностих років Спілка письменників України, проголосивши себе на пам'ятному першому з'їзді незалежною від залишків тоталітарних структур, від *московського бюрократично-імперського центру*, ніколи й нікого з літераторів не повчала, як і що треба писати...» (Звернення секретаріату ради Спілки письменників України до молодих літераторів. — Літ. Україна, 24.12.1998, с. 1); «Республіки делегують *центрові* частину своїх повноважень»; «Шлях до порятунку історично складеної (рос. «сложившейся». — О. Т.) спільності людей (тобто радянського народу — з очевидним іронічним підтекстом. — О. Т.)... лежить... через *децентралізацію, дефедералізацію і демонополізацію*» (Голос України, 11.04.1991). Сам же *Центр* (зокрема, в особі М. С. Горбачова з образністю його промов), прагнучи до певних компромісів з республіками: «*Сильний центр — сильні республіки*», висловлював, однак, категоричний осуд щодо наявності відцентрових тенденцій: «розтягти Союз по національних квартирах», *різати по живому*, ірон. *парад суверенітетів* — про проголошення протягом 1990–1991 років усіма союзними республіками свого державного суверенітету (за аналогією до *парад планет* — назва відповідного астрономічного явища, що його спостерігали якраз перед цим).

У незалежній Україні про протиставлення *центру і регіонів* («— Ви давно заявили про інтерес до регіонів країни...? — Я повинен сказати, що *центр* абсолютно недооцінює те, що в *регіонах* виросли й сформувалися нові політичні еліти»: [Із інтерв'ю з І. Салієм]. — День, 28.11.1998), про політичну та економічну *зацентралізованість* країни і тим більше про потребу в адміністративній (аж до *федералізації*) або принаймні економічній *децентралізації* держави заявляють насамперед суспільно-політичні кола, що представляють відповідний регіон і перебувають (у той чи інший період або постійно) в опозиції до «київської» влади (їхні загальнополітичні та культурно-мовні орієнтації можуть бути при цьому різними: «проросійськими» в Південно-Східному і «проукраїнськими» в Західному регіоні; на Закарпатті та Буковині це, крім того, хоч і незначною мірою, «проугорські», «прорумунські», а також «русинські» орієнтації). Так, у Південно-Східному регіоні, особливо в Криму та Донбасі, протягом 1990-х — початку 2000-х років певні радикальні політичні сили або й керівництво органів місцевого самоврядування час від часу виступали за перехід до «*федеративно-земельного (земельно-федеративного) устрою*» України; у листопаді 2004 р. — після того, як унаслідок протестних акцій під час «Помаранчевої революції» В. Ф. Янукович, голова Партії регіонів України з її електоральною базою переважно на Південному Сході, не пройшов на посаду Президента України, — в Сіверськодонецьку відбувся «всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів», який запропонував створити «Південно-Східну Автономну Республіку» зі столицею в Харкові; одним із положень програми Партії регіонів на виборах до Верховної Ради 2006 р. був перехід до федеративного устрою України. Але як

тільки Партія регіонів (вона була створена як Партія *регіонального відродження* України) прийшла 2010 р. до влади, то замість *децентралізації* на користь регіонів стала відбуватися нова жорстка загальнодержавна *централізація* влади. Місцева політична еліта та деякі діячі культури в Галичині — в ті періоди, коли, на їхню думку, «київська» влада недостатньо активно проводила «українську» політику або й активно проводила «антиукраїнську» політику, — також уже виступали з ідеєю галицької *автономії*. Одним з положень Універсалу національної єдності, який було прийнято в період чергової політичної кризи 3 серпня 2006 р. керівниками різних політичних сил під керівництвом тодішнього Президента України В. А. Ющенка, але який так і лишився тільки на папері, було таке: «8. Стимулювання розвитку місцевого самоврядування... Відмова від *федералізації* на користь *децентралізації*».

3.4. Між *бездуховністю* і *духовністю* (в обох основних розуміннях слова *духовний*: а) стосовний до духу і б) пов'язаний з релігією, церквою):

а) *духовний* (цінності, відродження, оновлення), *відродження духовності* (від надто частого повторення слово вже може сприйматися як штамп²); від несправжнього, фальшивого, лицемірного до *справжнього*: це, зокрема, прагнення до *справжньої* (реальної) *демократії*, *рівноправності*, *справедливості* та ін. (див. 3.3), боротьба за «*справді українську*» Україну (див. п. 4.1) — і, на противагу цьому, активізація префіксальних моделей з *псевдо-* і *лже-*: *псевдопатріотизм*, *лжедемократія* та ін. (див. п. 6);

б) у загальному контексті активізації в мовному вжитку релігійної лексики (з'явилося, зокрема, й саме слово *конфесія*), причому не тільки зі сфери християнства (православ'я) (наприклад, *кришнаїзм*, *кришнаїт*), новим життям зажило особливо слово *Бог*: «Верховна Рада України..., усвідомлюючи відповідальність перед *Богом*..., приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції України 1996 р.). Незважаючи на світський характер української державності, в якій, за Конституцією, церква відокремлена від держави, ось, наприклад, подання визначення слова *Бог* у новому академічному тлумачному словнику (жанрі, безперечно, світського характеру), яке вже не припускає наявності атеїзму й альтернативних концепцій утворення Землі та земного життя: **БОГ** 1. «Творець і володар Всесвіту, усього сущого, який керує світом»³. Тобто на зміну попередній офіційній ідеології у сфері релігії, яка полягала в усілякому приниженні її понять і канонів, приходить нова ідеологізація — із заміною знака мінус на беззаперечний плюс і знову ж таки не припускаючи якоїсь «золотої середини». За нині чинним правописом 1990–1993 рр., назви релігійних свят пишуться з великої літери: *Великдень*, *Курбан-Байрам* та ін.; у зазначеному словнику з великої букви, за церковною канонічною традицією, подано й займенники, що замінюють слово *Бог*: *Йому*, *Себе* і под. (с. 574, 576 та ін.).

Наприкінці 80-х років набули значної популярності два алегоричні вислови з релігійним (християнським) вихідним змістом на основі образу храму як символу людської чистоти, порядності й благородства:

— *собори душ* (з відомого «неблагонадійного» в радянський час роману Олеся Гончара «Собор», 1968 р., де образ величної історико-архітектурної спо-

² «...слово *духовність* успішно витісняє колишні *партійність* і *народність*, ставши, як це не дивно, цілком взаємозамінним з ними в нинішній офіційній риторичі» (Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа.— М., 1994.— С. 111).

³ Словник української мови : У 20 т.— К., 2010.— Т. 1.— С. 569.

руди переростає в образ духовної величі й чистоти: «— *Собори душ* своїх бережіть, друзі... *Собори душ!*...» — так закликає місцевий учитель; «— Оце ті, що без *соборів у душі*» — каже він про негідників; на будинку в Києві, де жив письменник, — меморіальна дошка з написом «*Собори душ своїх бережіть!*»); «*Собор душі моєї*» (поетична збірка Віктора Чабаненка. Запоріжжя, 1998), «*Собори душ*» (поетична збірка Йосипа Дудки. К., 1993), «*Собори ваших душ*» (всеукраїнське літературно-мистецьке віче, 1998 р.), пор. також давніше: О. Лупій. *Собори душ людських* (Літ. Україна, 29.03.1968);

— *дорога (шлях) до Храму* (з популярного наприкінці 80-х рр. антисталінського й антитоталітарного кінофільму режисера Т. Абуладзе “Покаяння”, знятого 1984 р, але випущеного на екрани 1987 р., назва якого також стала вживатися як заклик до духовного очищення): «А не прогледіли, бува, часом ми ту *дорогу до Храму*? То де ж ця дорога, де? Не видно її, не чути про неї» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 147); «*Дорога до Храму*» (всеукраїнська доброчинна акція на Першому каналі Українського телебачення у квітні 1997); «Коли Тенгіз Абуладзе в своєму фільмі “Покаяння” пронизливо-влучно визначив людські духовні і життєві наміри як *дорогу, що має обов’язково вести до Храму*, суспільна свідомість сприйняла цю формулу одразу» (Храми нашої пам’яті. — Уряд. кур’єр, 19.05.1998).

Антицивільність щодо *духовності* також була оформлена в цей час у яскраву мовну оболонку зі зневажливою конотацією — це *ковбаса* як символ бездуховності, зосередженості тільки на задоволенні матеріальних потреб (переважно щодо ментальності людей, які орієнтуються на радянське минуле) і похідний прикметник *ковбасний*: «Сьогодні повсюдно чуємо скрушні зітхання, а то й прямі жалі за минулими часами, за застоєм або й сталінщиною, коли був “порядок” і була *ковбаса*. Ковбаси було не вельми, а “порядку” в достатку» (Ю. Мушкетик. — Літ. Україна, 20.08.1992); «Усі добре пам’ятають, як активісти Народного руху України тривалий час звинувачували в “*ковбасній психології*” тих, хто скаржився, що капіталістична розбудова в Україні погіршує матеріальне становище трудящих. Мовляв, ідеї української державності і демократії вищі» (В. Богданов. В’ячеслав Чорновіл — голий король Руху. — Вільна Україна, 1997, № 15); «Це видно на позиції Росії щодо поділу Чорноморського флоту: не поступатися нічим, затягувати переговори в надії на дедалі більше загострення економічної кризи і на те, що в нас “*ковбасна свідомість*” переможе ідею самостійної Української держави» (Д. Павличко. — Голос України, 8.06.1993, с. 3); «*ковбасна ідеологія*»; «*ковбасні інтереси*»; «Червоні реваншисти без упину репетують, що, мовляв, якби нині референдум, народ би знову поринув у славні *ковбасні часи*» (В. Базів. — Укр. шлях, 1.08.1997)⁴. Такий синекdochічний образ *ковбаси*, ґрунтуючись на попередньому семантико-оцінному комплексі цього слова — як з позитивними або принаймні з нейтральними конотаціями: це позначення ситної і смачної їжі, ознака заможного життя⁵, так і з конотаціями зневаги (це насамперед, звичайно, відомі Шевченкові рядки: «Люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте»), на межі 80–90-х рр. — під час переважання в настроях активної частини суспільства «демократичного дискурсу» — став посилювати в собі насамперед конотацію другого плану (наприклад, «*ковбасна еміграція*», тобто зумовлена нібито тільки вузькоматеріальними інтересами, — про нову хвилю еміграції з СРСР до США та інших країн Західного світу, на відміну від попередніх хвиль трудової та політичної еміграції). Цьому посприяли й дві події цього часу. По-перше, коли під час свого приїзду на Україну в лютому 1989 р. М. С. Горбачов, перебуваючи в Донецьку, поцікавився думкою шахтарів щодо животрепетної

⁴ Див. також: Сидяченко Н. Г. Нюанси ковбасного епітета // Культура слова. — 1992. — Вип. 43. — С. 20–22.

⁵ Наприклад, у пареміях: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Найкраща птія — ковбаса»; з уст «народного коміка» Тарапуньки пішло гуляти «Найкраща риба — ковбаса». У радянський час, особливо в часи «застою», коли в переважній більшості міст країни у продажу була гостра нестача продуктів харчування, у тому числі й м’яса та м’ясних виробів, їх жителям доводилося їздити в Москву (Ленінград, Київ та ін.) «по *ковбасу*»; електропоїзди приміського сполучення дістали в цей час жаргівливо-гірку назву «*ковбасних електричок*».

тоді проблеми надання українській мові статусу державної, один з них сказав ніби жартома, що йому однаково: «*колбаса*» чи «*ковбаса*», тільки б вона була, тоді й він би «забалакав» по-українському (у ЗМІ потім були повідомлення, що на адресу цього шахтаря стали приходити посылки з ковбасою). По-друге, коли під час автотранспортної пригоди на одній з вулиць Чернігова з вини працівника місцевих партійних органів (по-тодішньому, «партократ») в його легковиків відкрився багажник і люди побачили там продуктивний набір, у якому, зокрема, була й ковбаса (це в той час, коли в торговельній мережі не було вже майже нічого), вони стали бити його нею. Пор. у відгуку на цю подію відомого поета: «Ах, де ж тая *ковбаса*, / Що росла від неї / Секретарські животи, / Пільги й привілеї? / ... / Ах, де ж тая *ковбаса*, / Довга й вузлувата, / Що то нею в Чернігові / Били партократу?» (Д. Павличко. Ковбасна елегія старих застійників. — Слово і час, 1995, № 8). Пізніше, коли в магазинах з'явилося багато і різних сортів ковбаси, але за порівняно високими цінами, у свідомості «простих», малозабезпечених людей старшого покоління, людей лівих політичних переконань виник ностальгійний образ «*дешевої ковбаси*», «*ковбаси по 2.20*»⁶, яка була в часи СРСР (те, що й тоді вони могли купити ковбасу далеко не завжди, хоча й з іншої причини — через її відсутність, ці люди не хочуть згадувати): «Коли в результаті довготривалих виборів ... до Феодосійської міськради в листопаді 1995 року прийшли комуністи, одні люди зачалися ("Що воно буде?"), інші ж зраділи ("Тепер наймося *ковбаси по два двадцять*")» (В. Тарасов. — Літ. Україна, 17.04.1997); «Людям постійно треба нагадувати про минуле, про тяжкі часи випробування, які випали на долю нашого народу, щоб менше нарікали на нашу Незалежність і не тужили за "*ковбасою по 2.20*"» (Т. Калитовська, читачка, м. Львів. — Укр. слово, 25.01.2001).

Активізувавшись у період «перебудови» і не згасаючи на початку 90-х рр. у часи здобуття Україною державного суверенітету (1990 р.), а згодом і державної незалежності (1991 р.), увага суспільства до *духовності* відтоді стала згасати, у другій половині ж 90-х років знову почали говорити про занепад моральності та *духовності*, а слова *милосердя* та *покаяння* знову стали ніби морально застарілими, архаїзмами. І взагалі пізніше для *духовності* було б уже менше шансів стати одним із ключових слів нової доби з огляду на тривалі економічні негаразди, загальну соціальну втому та постійні соціальні розчарування, а також на «звикання» суспільства до «демократії»⁷.

Нещодавно набув популярності ще один «харчовий» образ нашої нової дійсності — слово *гречка* (як назва основного компонента у продуктивних наборах, що їх уже неодноразово на початку 2000-х років роздавали виборцям, спочатку це було перед виборами міського голови Києва від «команди» Л. Черновецького), яке через проміжне значення «роздавання таких наборів з гречкою» (за метонімічною моделлю «предмет — дія») набуло символічного значення підкупу виборців за дуже невелику ціну: «На виборах київського мера у 2006 році *гречка* стала "притчею во язицех"». Цей продукт із дарованого Леонідом Черновецьким набору перетворився на модну фішку, яку копіюють багато кандидатів, — зазначає ... політолог Володимир Фесенко. — Але на Черновецькому *гречка* не замикається. Її будуть роздавати й далі; «Чи вилізе *гречка* на результати виборів [до Верховної Ради України в жовтні 2012 р.]? Так, вилізне. Але першопричиною буде не це. *Гречка* — це прикриття адміністративного тиску. Там, де є *гречка*, там уже нема політики, — резюмує політолог Віктор Небоженко» (А. Щепя. Не греч-

⁶ Мається на увазі, безперечно, одна з найдешевших (крім ліверної, звичайно) ковбас під назвою «окрема», хоча вона коштувала на території України 2 карбованці 10 копійок за кілограм (по 2.20 була «лікарська»), а за ціною 2.20 її продавали в Москві, Ленінграді.

⁷ Не можна, звичайно, оминути при цьому явище масового духовного піднесення значної частини українського суспільства під час «Помаранчевої революції», наприклад: «В Україні оголошено оранжевий листопад, і на вулицях багатьох міст України побільшало теплого апельсинового кольору. Він символізує впевненість людей у своїх силах захистити перемогу, отриману у першому турі. Це — альтернатива сірості та страху, що об'єднує громадян і дозволяє відчутти себе єдиною нацією» (Я. Іванчук. Оранжевий марафон Ющенка. — Високий Замок, 11.11.2004); «Революція інколи творить з людьми чудеса. Я это видел на Майдане — светлые, чистые глаза. Абсолютно трезвую и вменяемую массу людей. ... Я не знаю, чем это закончится... Я просил бы только одного у политиков: не предайте всего этого!» (В. Кацман, гл. редактор «СН». Революционный этюд. — Стол. новости, 30.11.2004, с. 3). Хоча, як відомо, це тривало недовго, у мові лишилося слово *Майдан* як символ не просто мирного соціального протесту (див. 3.2), а протесту, що ґрунтується саме на масовому духовному натхненні.

кою єдиною. Рисом теж можна! — Україна молода, 22.05.2012, с. 5); «Столичні виборці цинічні, розбалувані “гречаними” технологіями. Звикли, що до них ломляться з подношеннями від різних кандидатів» (М. Фролова. — Газ. по-українськи, 13.07.2012, с. 6).

Серед ключових слів цієї доби на позначення тих чи інших виявів бездуховності, аморальності, продажності та корумпованості в різних сферах життя на початку ХХІ ст. у загальному вжитку з’явилися також такі, як:

темник (від слова *тема*) — так журналісти стали називати вказівки, які регулярно надходили в 2002–2004 рр. до ЗМІ з Адміністрації Президента України (тоді це був Л. Д. Кучма), що визначали, які саме теми і як саме слід подавати та коментувати в новинах: «Я, Андрій Шевченко, ведучий з “1 + 1” Євген Глібовицький, ще багато інших людей хотіли висвітлювати новини об’єктивно. Але, починаючи з 2002 року, телекомпанії стали одержувати з Адміністрації Президента так звані *темники* — “темы недели”» ([Із інтерв’ю з журналістом Р. Скрипіним]. — Україна молода, 4.03.2005);

«джинса», «джинсові» матеріали — замовні оплачені матеріали в ЗМІ (також із журналістського сленгу);

«тушка» (у переносному значенні цього слова) — зневажлива назва народного депутата Верховної Ради, який, керуючись матеріальними мотивами, переходить до фракції провладної більшості або просто голосує в її інтересах (про такі переходи — до фракції Партії регіонів — стали говорити починаючи з 2006 р.); з’явилося також слово *«тушкування»* на позначення самого цього явища: «Ми публічно ... зобов’язалися проголосувати закон про відкликання народного депутата. Щоб, хто ... залишить фракцію, стане “тушкою”, — автоматично втратить мандат» ([Із інтерв’ю з А. Гриценком]. — Високий Замок, 18.10.2012, с. 7); «За лічені тижні в парламенті сформували проурядову більшість, яку створили в антиконституційний спосіб за рахунок “тушкування” депутатів» (С. Шебеліст. — День, 19.10.2012, с. 4).

3.5. Між загальним забрудненням і очищенням:

а) у навколишньому середовищі: внаслідок різкого загострення уваги суспільства як реакції на значне наповнення навколишнього середовища через антропогенну діяльність шкідливими речовинами (хімічними, радіоактивними та ін.), але особливо на аварію з катастрофічними наслідками на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. відбулася значна активізація частотності вживання та словотвірної продуктивності і розширення лексичної сполучуваності членів словотвірної гнізда *забруднювати(ся) / забруднити(ся), забруднення* (з розвитком похідного значення «те, що забруднює навколишнє середовище»: «Нинішня весна — етап відповідальної роботи, пов’язаний з запобіганням можливій міграції радіоактивних забруднень під час весняного паводка». — Веч. Київ, 24.04.1987), *забруднений, забрудненість: забруднення довкілля, природи, атмосфери, водойм та ін., хімічне, радіаційне забруднення, рівень забруднення; забруднений, брудний (одяг, продукти харчування, територія, зона)*; після Чорнобильської аварії — членів гнізда *зараження, заражений та ін.: радіаційне зараження, заражені території та ін.*; сам топонім *Чорнобиль* теж став ключовим словом цієї тематичної сфери — символом радіаційного і взагалі техногенного забруднення: «ще було ще до / уже після Чорнобиля» (розвиток метонімічного значення)⁸. Це, в свою чергу, стимулювало на протилежному полюсі опозиції

⁸ Після аварії на Чорнобильській АЕС скінчилася епоха оспівування «мирного атома» (сам цей відомий публіцистичний і поетичний штамп 60–70-х рр. стали вживати вже тільки з гіркою іронією): «Ми приборкали атом і раділи з цієї перемоги. Наш, радянський, атом був “найбільш мирним” у світі, а радянська людина була його найнадійнішим володарем»

семантичний розвиток прикметника *чистий* — з формуванням значення «екологічно нешкідливий, здоровий»: (екологічно) *чиста територія (продукти харчування, виробництво)*. Як наслідок посилення уваги суспільства до проблем чистоти навколишнього середовища відбулася досить помітна активізація частотності вживання з розширенням лексичної сполучуваності та словотвірної продуктивності гнізда *екологія*: *екологічна криза, катастрофа; екологічний контроль (нагляд, нормативи та ін.), екологічна освіта, культура, (не)грамотність, екологічне виховання населення; екологічне очищення, оздоровлення; екологічно безпечний*; поява дериватів *екологізація* «прищеплення і формування поглядів, знань, спрямованих на збереження навколишнього середовища» (*екологізація суспільної свідомості*) і особливо складних слів з *еко-*: *екогігієна, екокатастрофа, екомобіль, екосистема, екоцид* та ін.; на вітчизняний ґрунт перенесено європейський рух «зелених» — спочатку як громадський, а згодом і як політичний: «Історія зеленого руху розпочинається з утворенням у 1989 році під впливом чорнобильської катастрофи української екологічної організації “Зелений світ”» (А. Цимбалюк. Зелений рух в Україні. — Укр. слово, 9.08.2001); «Зелена брама» (рубрика в «Літ. Україні»); *Партія зелених України* (у 90-х роках була представлена у Верховній Раді), партія «Зелена хвиля» (2012 р.). Привертає до себе увагу модель номінативних словосполучень з прикметником *живий* у новому значенні «якомога природніший, якомога менш підданий обробленню (про продукти харчування)»: *живе пиво* (непастеризоване й без консервантів), *живий квас*, або *квас живого бродіння* (пастеризований, але нібито зі збереженням значної частки корисної для людського організму мікрофлори), навіть *живе сало*: «Миргородське сало — зроблене за давньою технологією, вуджене на соломі, засолене та “живе”, як називають його продавці, відоме здавна. ... Просолене ще гарячим сало обмотуємо у тканину і складаємо у ящики із соломкою. Сало має дійти до покупця у власному соку. Такий продукт називають “живим”» (Експрес, 7.06.2012, с. 1);

б) метафорично — у соціальному та моральному плані: *екологія (душі, духовності, совісті, культури, мови* тощо; у мовознавчому середовищі поняття «екологія мови» поширилося ще після відомої праці американського дослідника Е. Хаугена 1972 р.; вислів «екологія культури» став поширюватися ще після статті відомого російського культурного діяча Д. С. Лихачова «Экология культуры» 1979 р.): «Екологія мови й культури — реставрація совісті» (стаття В. М. Русанівського в журн. «Трибуна лектора», 1989, № 4); «гострі проблеми нашого сьогодення — від екології природи до екології душі» (Літ. Україна, 31.07.2008); *політична екологія* (Ю. Щербак. — Веч. Київ, 3.10.1990); *культурна, мовна екосистема; духовний, культурний, мовний Чорнобиль* ⁹ (останній вислів — щодо загрозливого стану існування української мови — пішов у світ з уст О. Гончара). Проте одночасно з цим став розвиватися й номінативно-оцінний комплекс на позначення дій з протилежними моральними якостями: це активізація словосполучень з іменниками *гра* і підсил. *ігрище*, перев. у мн., у значенні «таємні дії, інтриги, спрямовані на досягнення певної, звичайно непорядної, ме-

(В. Яворівський. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 164); «Аварія сталася о 1 годині 23 хвилини, але й на ранок ще ніхто до кінця не усвідомлював, що минулої ночі ера “мирного атома” закінчилася. І що життя України тепер буде розділене на “до” і “після” Чорнобильської катастрофи» (Л. Кушнір. — Україна молода, 22.04.2011, с. 6).

⁹ Див. докладніше: Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство. — 2010. — № 1. — С. 31–32.

ти»: політичні (передвиборні, апаратні та ін.) ігри (ігрища); поширення словосполучень брудні (політичні, передвиборні) технології, «чорний піар»: «Фальшиву листівку з словесним брудом проти нинішнього народного депутата від БЮТ NN розповсюдили в населених пунктах Смілянського району... “Доводити свою спроможність як депутата необхідно реальними справами, а не брудними технологіями”, — каже NN» (Л. Стригун. — Україна молода, 20.06.2012, с. 4)¹⁰; «На жаль, з кожними наступними виборами наростає вал “чорного піару” і брудних технологій» (В. Корольок. — Голос України, 18.07.2009, с. 8).

3.6. Між єднанням і роз'єднанням, між «консенсусом» і конфліктом. На зміну відносній соціально-політичній однорідності основної маси населення країни в радянський час, нерозвиненості політичної стратифікації суспільства та загалом спокійному, навіть дрімотному соціальному життю країни під пильним наглядом державних і партійних органів, що в радянській ідеології подавалося не тільки як просто «дружба народів СРСР» (з «народами-братами» й «республіками-сестрами»), але — з очевидним видаванням бажаного за дійсне — і як «морально-політична єдність радянського народу», яка стала, зокрема, визначальним фактором його перемог у соціалістичному будівництві, у Великій Вітчизняній війні, «згуртованість радянських людей навколо Комуністичної партії», «непорушний блок комуністів і безпартійних», «Народ і партія єдині!», «висловити одностайну підтримку...», разом з «перебудовою», а ще більшою мірою вже в незалежній Україні прийшло різке розшарування суспільства за різними соціально-політичними, ідеологічними, соціально-економічними, конфесійними та ін. ознаками (іменники чол. р. на позначення осіб уживаються переважно у множині):

а) прихильники — противники і навіть вороги «перебудови», «демократи» — «партократи», праві — ліві, радикали (крайні праві, крайні ліві) — центристи, «інтернаціоналісти» — «націоналісти», «патріоти» — «непатріоти» і навіть «антипатріоти», «українці» — «малороси» або «хо(а)хли» (див. 4.2.1), прихильники проєвропейської — проросійської орієнтації (див. п. 5), бідні — багаті, православні — уніати та ряд інших опозицій.

За ознакою різкого соціально-майнового розшарування населення (соціологи й журналісти кажуть про «прірву» між багатими і бідними) та протиставленням «народ — влада», з одного боку, актуалізувалася лексика, що в радянській публіцистиці співвідносилася звичайно з реаліями нерадянського життя, а з другого, — виникають нові номінації. Ця тематична сфера групується в декілька номінативно-оцінних опозицій. Насамперед це опозиції багаті — бідні з досить широким лексичним наповненням обох полюсів: «нові українці» (див. 3.1), «скорабагатки», («доларові») мільйонери («гривневі») мільйонери, кількість яких, природно, значно більша й може хоча б приблизно обліковуватися за щорічними податковими деклараціями, суспільству менш цікаві), «жирні коти» та ін.; олігархи — з розширеним значенням: не тільки «представник невеликої групи осіб, які здійснюють економічну та політичну владу в державі», а й просто «представник великого капіталу; дуже багата людина» («В українських реаліях...вийшло так, що основна частина всенародної власності дісталася...маленькій купочці людей..., котрих у народі називають олігархами. Олігархат — це вже не

¹⁰ «Я часто розмірковую над тим, чого потребують українці зараз. І приходжу до висновку, що це — чистота. Чистота фізична — довкола себе і свого обійстя, своєї вулиці. І чистота моральна — щодо навколишнього середовища, держави. От цієї чистоти в Україні не виховують» ([Із інтерв'ю з відомим ученим і громадським діячем І. Юхновським]. — Україна молода, 1.12.2011, с. 5).

буржуазна демократія. Це, швидше, колонізатор, якому треба все, одразу і назавжди. ... Але, громадо, поміркуймо, чи може збутися мрія *олігархату* ... про створення на місці України *олігархічної* колонії?»: Б. Козлов, читач. Українська хвороба *олігархізму*. — Україна молода, 6.09.2012, с. 10; слів *олігархізм*, *олігархат* в обох його значеннях: «форма державного устрою» і «збірн. до *олігарх*» — словники поки що не фіксують; «...його односельців окрадають новонароджені *олігархи*, а поправніше один із них, ... учора ще такий же, як і він, фермер, ... а сьогодні ще й районний губернатор»: М. Братан. Голодна кров. Роман); «*круті*» (в одному з кількох нових значень походженням із сленгу — «багатий і впливовий»: *крутий бізнесмен*; «Гнав машину, ігноруючи правила дорожнього руху, бо для них, *крутих власників іномарок*, вони не писані»: А. Кокотюха. Мама, донька, бандюга. Роман) з кількома вже суфіксальними дериватами («*Розборки*» по-свалявськи. Місцевого «*крутяка*» застрелили на власному подвір'ї». — Срібна земля — Фест, Ужгород, 16.10.1997; «*Крутеликів*» на солідних іномарках не видно [на дорогах]: знають про операцію [ДАІ]». — Молода Галичина, 1.08.2002); несхв. *мажори* (одн. *мажор*, рідше ж. *мажорка*), яке з'явилося ще в пізньорадянський час, але лишалося маловживаним, — молоді люди — діти багатих і впливових батьків, які мають широкі матеріальні й соціальні можливості для успішного життя завдяки батьківським коштам і зв'язкам; представники сучасної «золотої молоді» (звичайно в тих випадках, коли вони широко, «на публіку», демонструють свою матеріальну заможність або привертають до себе увагу своєю зухвалою асоціальною поведінкою — часто у «світських» репортажах, у кримінальних хроніках у ЗМІ про автомобільні аварії, згвалтування, вбивства та інші резонансні справи з їх участю): «Миколаївські *“мажори”* 8 березня грали в гестапо: гвалтували, душили, а потім палили живцем 18-річну дівчину. Жертва, що дивом вижила, ... назвала правоохоронцям імена та прикмети трьох своїх катів. А перед тим двох синків місцевих посадовців відпустили на підписку про невиїзд!»: І. Кирпа. — Україна молода, 15.03.2012, с. 11), з похідними — відносним прикметником *мажорський* («...хроніка *мажорських* злочинів поповнюється новими прізвищами»: І. Пукіш-Юнко. — Високий Замок, 21.07.2011, с. 5) і якісним *мажорний* «про кого-небудь — який привертає увагу прагненням підкреслювати свою належність до соціальної еліти, демонструючи матеріальну заможність, упевненість у собі і т. ін.; про що-небудь — який виділяється своїм показним багатством і вишуканістю, претензійністю» («Вони всі такі *мажорні!*»; *мажорний клуб*) — *жебраки*, *наймити*, *бездомні* і в цьому ж значенні, але не менш активно вживані і в однині *безхатко*, *безхатченко*, а також найпоширеніше в розмовній мові *бомж* (з російської мови — від аббревіатури, прийнятої в документації органів міліції, яка розшифровується як «без определенного места жительства»; вживалося ще в останні десятиліття радянської доби) з дериватами *бомжиха*, *бомження*, *бомжатник* (приміщення, місце, де живуть або просто ночують бомжі), *бомжувати* (вести спосіб життя бомжа). У мові не тільки політиків та ЗМІ лівої орієнтації, що вбачають «золотий вік» вітчизняної історії в соціалістичному минулому, але й ширшої частини населення знову актуалізувалися протиставлення (*простий*) *народ*, *трудящі* — *пани*, (*нова*) *буржуазія*, *капіталісти*, *магнати* та ін. (нерідко з наявністю в контексті означень *зарубіжний*, *заморський*, *заокеанський* — для підкреслення того, що політичні та соціально-економічні реформи в країні здійснюються нібито за порадами, а то й за прямими директивами з боку закордонного капіталу); *народ* — *можновладці* (це слово стало досить широко вживатися в публіцистиці) і утво-

рене на його основі рідше вживане *владоможці*; *народ* — *антинародний*, *буржуазний* (*курс, політика, реформи, режим*). Наприклад: «Треба викривати тих, хто чинить насильство над *народом*, ... хитро нав'язує думки, вигідні для "*нових українців*" і їхніх *зарубіжних покровителів*» (Комуніст, 1997, № 7, з листа читача); «З квітучої держави зробили Україну всесвітньою *жебрачкою*. Останнім актом трагедії має стати перетворення землі в товар, що позбавить селян землі-годувальниці, а їх самих зробить *наймитами-рабами* у доморощених *поміщиків* та *заокеанських магнатів*» (Комуніст, 1997, № 19, з листа читача). На полюсі «можновладців» досить частотним стало вживання номінативного словосполучення *народний депутат* [України], скорочено *нардеп* (з прикметником *нардепівський*), яке нерідко фігурує з негативною емоційною маркованістю: «До того ж, пільги оті — не тільки для самих *нардепів*, а й для їхніх домогосподарів... І це в нашій бідній, обкраденій державі... Таке узаконене перетворення *нардепів* на "*жирних котів*" я сприймаю як підступну провокацію, що має на меті скомпрометувати в очах *знедоленого люду*... саму ідею Української держави» (В. Захарченко, письменник. — Літ. Україна, 21.08.1997, с. 2); «...якийсь "*мажор*" у Чернівцях збив на пішохідному переході чотирьох людей. Усі вони померли. Тим часом преса коментує: *нардепівські* чада на смертоносних болідах-*іномарках* полюють на наших вулицях на простолюдинів або розбиваються самі» (Л. Іваненко. — День, 8.08.2009, с. 8), образ його ввійшов і до набору персонажів — об'єктів глузування в анекдотах на сучасну тематику, в гуморесках і гумористичних віршах. Серед символічних позначень атрибутики «нових багатих» з'явилися найменування дорогих легкових автомобілів іноземного виробництва: спочатку просто (*дорога, престижна, «крута»*) *іномарка*, згодом «*мерседес*» («*мерс*»), а особливо «*мерседес-600*» («*шестисотий мерседес*») та автомобілі деяких інших марок (див. п. 5), а також «*хатинка*» — ірон. про розкішну віллу ¹¹: «В кожному селі й містечку є порядні люди, без *мерседесів* і «*хатинок*»» (Б. Сушак, читач. — Сільські вісті, 21.03.2002); «Павло Лазаренко викинув на свою каліфорнійську "*хатинку*" 6,75 мільйонів доларів» (А. Гусев. — Донецчина, 23.09.1999: назва замітки).

На протилежному полюсі відбулося «відродження» вже призабутих слів *заробітчани*, мн. (одн. *заробітчанин*, ж. *заробітчанка*), *заробітчанський*, *заробітчанство* (протягом останніх десятиліть при позначенні реалій сучасного життя вони вживалися тільки в переносному значенні з конотацією зневажливості) — на позначення досить масового явища роботи громадян України з виїздом для тривалого проживання за межі свого регіону, переважно за кордон (поряд з цим словом поширилося німецьке запозичення *гастарбайтер* і повернуте з часів Першої світової війни *остарбайтер* — щодо заробітчан зі Східної Європи у країнах Заходу). Серед заробітчан з'явилася категорія «*човників*» (одн. «*човник*», пізніше також «*човникар*», ж. «*човникарка*») — метафоричне позначення дрібних торговців, що здійснювали регулярні поїздки за кордон для вивезення і продажу вітчизняної продукції та для закупівлі товару з метою його подальшого перепродажу всередині країни (з похідними «*човниковий*»: *рейс, бізнес* та ін., «*човникувати*», «*човникарство*»): «З появою "*човників*" на гуртово-роздрібному

¹¹ Це іронічне значення слова *хатинка* з'явилося 1994 р. напередодні нових президентських виборів, коли Л. М. Кравчук, який був тоді Президентом України і балотувався на новий термін, відповідаючи на запитання журналістів про свої статки, відгукнувся про них дуже скромно, сказавши, зокрема, що має «*хатинку* десь за містом», але, як журналісти дізналися, насправді він нібито мав розкішну віллу в Швейцарії. І хоча цей факт потім не знайшов підтвердження, слово в цьому значенні почало вже жити своїм самостійним життям.

ринку з'явилася нова структура з досить міцним фінансовим хребтом» (П. Гецько. *Човникарство* як один із яскравих прикладів самоорганізації населення.— Срібна Земля.— Фест, м. Ужгород, 31.07.1997). На позначення нової реалії, необхідної в поїздках «човників» і взагалі в побуті простих людей, які змушені були постійно що-небудь перевозити додому і з дому, на початку 90-х з'явилося й швидко набуло поширення жартівливе слово *кравчучка* (з варіантом у Західному регіоні *кравчуківка*) «ручний складаний двоколісний візок нескладної конструкції для побутового перевезення невеликих вантажів» (від прізвища Л. М. Кравчука, який був тоді Президентом України); у роки президентства Л. Д. Кучми з'явилася назва *кучмовоз* (з варіантами *кучмовіз*, *кучмовізка*, у Західному регіоні також *кучмівка*, експресивніше *кучмазик*) для позначення вже дещо вдосконалених і трохи більших, потужніших візків такого роду (часто на чотирьох коліщатах), проте назва *кравчучка* вживається й щодо них:

«Тепер суботнього й недільного ранку Андрій Іванович з нав'юченою книгами “кравчучкою” прямує на книжковий ринок, знаходить вільне місце, яке відпукати стає з кожним місяцем важче, й виставляє на клейонку книги» (В. Городецький.— Час, 16.10.1998); «Польща, Варшава, стадіон Х-річчя. Люди з велетенськими картатими торбами на візках з гучною назвою “кравчучки” — такий портрет наших співвітчизників, такими їх бачать поляки» (А. Дуригін.— Суботня пошта, м. Львів, 12.08.1999); «Від комбайнів ... навіть колішчатка всякі повідкручували, поробили “кравчучки” та “кучмазики” та й подалися по спекуляціях, як колись казали, де та тобі Москва, Білорусія чи Польща...» (Г. Тарасюк. Новели); «*Кравчучка* стала *кучмовозом*. / Іде вперед наш рідний край» (І. Драч. Український *repetitum mobile*, або Машина української незалежності. — Сучасність, 1995, ч. 10, с. 6).

З відродженням на західноукраїнських землях забороненої в СРСР 1946 р. греко-католицької церкви і постановлянням проблеми повернення їй храмів, поділу парафій між нею і православною церквою наприкінці 80-х — на початку 90-х років досить звичайним явищем були міжконфесійні конфлікти між *унітатами* (ця назва греко-католиків була поширенішою до того часу) і *православними*. Після відокремлення від Руської (в середовищі української національно-державницької орієнтації її стали називати Російською) православної церкви на початку 90-х років Української православної церкви Київського патріархату з'явилася опозиція *філаретівці* (від імені патріарха Філарета, який став главою нової гілки православ'я) — *сабоданівці* (від прізвища Сабодан, що під ім'ям Володимир став митрополитом Української православної церкви, яка належить до Московського патріархату).

У полеміці між лівими силами і правими української національно-державницької орієнтації взаємно застосовуються такі різко негативні емоційно-оцінні характеристики, як (*нео*)*фашисти* (щодо лівих також *комунофашисти*, а щодо українських правих також *націонал-фашисти*, *нацики*: див. також 4.2.2, «*нашисти*» (з похідними «*нашистський*», «*нашизм*»), яке за формою перегукується з *фашисти* і *нацисти* (від назви політичної партії «Наша Україна», яка на початку 2000-х років була впливовою політичною силою): «*Нашизм* не пройде!» (з гасел Компартії України), *коричневі* (щодо лівих також *червоно-коричневі*), *вороги*: у мові лівих — *вороги трудящих, простого народу*, у мові українських правих — *вороги України, її незалежності*. Наприклад: «“Теть *фашистів* із міськради!” Саме це гасло домінувало у скандуванні червонопрапорної колони ветеранів Великої Вітчизняної війни, соціалістів, комуністів, людей доброї волі, які 9 травня у місті Львові ... протистояли натиску місцевих *неофашистів*» (Товариш, 1997, № 19); «І “*нашисти*”, і *кучмісти* (від прізвища Л. Д. Кучми, Президента України. — О. Т.) — це ті ж вовки в овечій шкурі, це та ж купка *буржуїв*, які ніколи не погодяться віддати владу *трудовому народові*» (С. Селюк, читач.— Комуніст, 22.07.2005); «Нам необхідно рішуче перейти в наступ за своє право думати, гово-

рити і будувати по-українськи. Кожна втрачена нами позиція є завоюванням *ворогів України*. — Час, 1997, № 20). На позначення правих української орієнтації все ще продовжують використовувати назву *рухівці* (одн. *рухивець*, ж. *рухівка*) з неохайною конотацією — від назви політичного об'єднання, а пізніше партії *Народний рух України*, хоча ця партія давно вже розкололася й перестала відігравати скільки-небудь помітну роль на суспільно-політичній арені України (так, на Сході України доводилося чути характеристику *рухівець* навіть щодо Патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета).

У ХХІ ст. розширюється практика використання способу позначення політичних сил за «мастю» партійної символіки. Це вже не тільки *червоні*, *жовто-блакитні*, *коричневі*, а в 90-х роках за світовими зразками й *зелені*, але й (з 2004 р.) «*помаранчеві*» (учасники «Помаранчевої революції»): «*помаранчеві*» революціонери, «*помаранчева*» команда, *перемога «помаранчевих»* і под., у мові опонентів частіше «*оранжеві*» (з використанням лайливих зворотів *оранжева чума* і под.), лайливо також «*оранжисти*», а після розвалу коаліції «помаранчевих» — також «*біло-сердеч(ш)ні*» — про Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), на прапорі якого фігурує червона імітація серця на білому тлі, — «*біло-блакитні*» («*біло-голубі*») або «*біло-сині*» (у мові журналістів — про Партію регіонів): «29 листопада 2004 року. ... Під Верховним судом України стоять *помаранчеві революціонери* і *синьо-білі прихильники Януковича*» (Хроніка спротиву. — Україна молода, 22.11.2005, с. 10) ¹².

Серед мовних маркерів на позначення таборів політичних супротивників досить помітною стала також опозиція особових займенників 1-ої і 3-ої ос. мн. ми (точка відліку в такому протиставленні) — *вони*. Так, під час «Помаранчевої революції» наприкінці 2004 — на початку 2005 рр. надзвичайно популярною стала римівка «Разом нас багато, / Нас не подолати!», що її скандували представники «помаранчевих» сил (її популярність, утім, незабаром згасла разом з утратою довіри широких мас населення до «помаранчевих» лідерів). Напередодні останніх президентських виборів наприкінці 2009 — на початку 2010 рр. на плакатах з підтримкою одного з основних претендентів на цю посаду Ю. В. Тимошенко фігурували написи на зразок: «*Вони блокують. Вона працює*», і далі: «*Вона — це Україна*», де під *вони* розумілися, безперечно, політичні супротивники як самої Ю. Тимошенко, так і в її особі — всієї України ¹³.

¹² Не менш емоційні й різкі епітети — характеристики політичних супротивників стали ознакою сучасного мововжитку й інших постсоціалістичних країн — не тільки, наприклад, Сербії, яка зазнала в 90-і роки тяжких випробувань (див., наприклад: *Hinrichs U. Das heutige Serbisch // Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen am der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 2. — S. 573*), але й, здавалося б, «спокійної» Словаччини (див.: *Ondrejovič S. Jazyk totalitný a posttotalitný (na materiáli slovenskej tlače ro roku 1989) // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — S. 80*).

¹³ Щодо групування політичних сил із самоідентифікацією *ми* і протиставленням до *вони* пор. актуалізацію в навколополітичному лексиконі сучасної Росії присвійного займенника *наши*, мн. (у субстантивованому вживанні) у значеннях: 1) «про росіян на противагу представникам інших націй (у мові представників деяких політичних угруповань націоналістичного напрямку)» (Толковый словарь русского языка начала ХХІ века : Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складерской. — М., 2007. — С. 643); 2) як власна назва молодіжного руху, утвореного 2005 р. і координованого з Кремля, який позиціонує себе як національно-патріотичний (у протиставленні до «лібералів»), асоціативним тлом чого було, звичайно, й відоме значення цього займенника з «патріотичними» конотаціями часів Великої Вітчизняної війни («*наши* приплили» і под. — у протиставленні до німців та інших ворогів). У сучасному українському мовному просторі в жодному з його суспільно-політичних дискурсів таке явище не простежується, і це, звичайно, не випадково: жодна з політичних сил не може взяти на себе сміливості так відкрито виступати, по-перше, як виразниця великодержавної ідеології одного з етносів країни і, по-друге, як пряма спадкоємиця патріотичної риторики радянської доби.

Різко негативне емоційно-оцінне ставлення не тільки опозиційної частини українського політикуму, але й, очевидно, більшості «простого» народу до влади та політичних і економічних кіл, що групуються навколо неї, як до «злочинних» виражається в застосуванні до них слів *банда*, *мафія*, *клан* (з їхніми дериватами) у їхніх переносних значеннях: «Геть антинародну бандитську владу!», «Банду геть!» (написи і скандування під час вуличних демонстрацій та інших акцій протесту); «Мене тривожить участь бандократії у президентських виборах. Інтерв'ю з колишнім мером Фастова» (Час, 16.07.1999, с. 6); «Є сили зла, є бандити, які, на жаль, дорвалися до влади в державі, і є всі інші — це український народ» ([Інтерв'ю з політиком Олесем Донієм].— Україна молода, 19.01.2011, с. 4); «Чи житимуть наші люди щасливо у бандитській державі, де несправедливий суд, де нищать мову і культуру...» ([Інтерв'ю з політиком Анатолієм Гриценком]. — Високий Замок, 18.10.2012, с. 7); «Президент і прем'єр ... понад усе бояться приходу до влади справжніх патріотів, людей чесних, ніяк не пов'язаних з урядовою мафією» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19, с. 1); «У нас досі не визрів середній клас. Ми маємо монополію двох кланів — клану олігархів і клану комуністів» ([Із інтерв'ю з І. Юхновським].— Україна молода, 1.12.2011, с. 5); *мафіозні клани*; «Виклик, кинутий мафіозно-клановим режимом національним силам, став останньою краплею терпіння українців» (з відозви виборчого об'єднання «Національний фронт». — Веч. Київ, 9.01.1998, с. 1);

б) за різного роду організаційним групуванням різних верств суспільства або просто за спільністю місця в суспільстві, за солідарністю в поглядах: *рухи* (громадське об'єднання *Народний рух України за перебудову*, пізніше політична партія *Народний рух України*), *табори*, *фронти* (у період «перебудови» це «народні фронти» — громадські об'єднання в деяких «національних» республіках колишнього СРСР, які виступали за демократичні перетворення і національне відродження: *Народний фронт Естонії / Латвії / Азербайджану* та ін., *Білоруський народний фронт*, який діяв і в 90-і роки; «інтернаціональні фронти», або «інтерфронти», — громадські об'єднання переважно російськомовного населення в деяких «національних» республіках — в Естонії, Латвії, що виступали проти прагнення до виходу цих республік із складу СРСР; уже в незалежній Україні в другій половині 90-х років: *Національний фронт* — коаліція праворадикальних партій, що відносили себе до націоналістів; лівий *Фронт трудящих України*; у 2000-і роки: партія *Фронт змін*, членів якої жартівливо-іронічно іменують «фронтавидами»), *партії*, *блоки*, *спілки* і *союзи*, *фракції* (зокрема, *депутатські* у Верховній Раді), *опозиція* до влади, яка тепер цілком офіційно існує в країні (як *фракція*, так і *опозиція* в застосуванні до внутрішнього політичного життя країни тепер не мають негативного конотативного напашування, характерного для них у радянський час ще від 20-х років; слово *опозиціонер* також повернулося до активного вжитку, на відміну від *фракціонер*), *гілка* (*гілки українського православ'я*), «клан» (*мафіозні, тіньові клани*; «У нас досі не визрів середній клас. Ми маємо монополію двох кланів — клану олігархів і клану комуністів»: [Із інтерв'ю з І. Юхновським]. — Україна молода, 1.12.2011, с. 5) та інші *структури* (див. п. 3.3.1);

в) відповідним чином значно активізувалася лексика на позначення взаємовідносин як між різними угрупованнями в суспільстві, так і між суспільством або його частиною (частинами) і владою (в сучасній Україні, порівняно з Білоруссю та Росією, цей тематичний розряд суспільно-політичної лексики представлений значно різноманітніше).

З одного боку, це група номінацій на позначення категоричної незгоди певних суспільних кіл з політикою влади та гострого протистояння між самими суспільними колами: *громадянська непокор* «відмова населення або певної його групи виконувати розпорядження влади як вияв протесту проти її дій і взагалі опозиційності щодо неї» (*рух громадянської непокори, акція громадянської непокори* — мітинг, демонстрація, пікетування, страйк: «шахтарські страйки» — і под.); *конфлікт, конфліктна ситуація* («...нині в 300 місцевостях України існують *конфліктні ситуації* на міжконфесійній основі». — За вільну Україну, 29.07.1997), пор. також *конфліктологія* — новий напрям у соціальній психології; *розкол* («...оспікувати сьогодні ідеї і дії ОУН-УПА — значить надихатись ненавистю і вести справу до нового *розколу* суспільства»: В. В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому КПУ. — Рад. Україна, 30.07.1991); *протистояння* (*політичне, громадянське, міжконфесійне* та ін.; «Історично так склалося, що християни-українці належать до різних церков, які перебувають то у відкритому, то в прихованому *протистоянні*»: І. Драч. Доповідь на II Всесвітньому форумі українців. — Літ. Україна, 28.08.1997, с. 3), *конфронтація* (останнє поняття, таким чином, перейшло від зовнішньої, міжнародної сфери до сфери внутрішнього життя країни); *боротьба* і навіть *бій, війна*: «кримінальні війни 90-х років»; «Підтримавши Леоніда Кучму на президентських виборах, владна номенклатура чекала від нього крутого повороту в бік “реального соціалізму” і Росії. Коли ж цього не сталося, оголосила Президентові *війну*, відкриту чи приховану» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 10); «У березні наступного року (під час виборів до Верховної Ради. — О. Т.) Україна обере собі, нарешті, Долю чи Недолю, Відродження чи Розбрат, енергійний Поступ чи *неогромадянську війну*, яка в зародковому стані вже, по суті, триває» (Л. Танюк. — Київ. відомості, 13.06.1997); «Цей *бій* за мову нами не виграний, але перемога у *війні* буде за нами!» (з виступу лідера опозиційної партії Фронт змін А. Яценюка після прийняття внесеного провладною фракцією на розгляд Верховної Ради законопроекту «Про засади державної мовної політики» в першому читанні 5 червня 2012 р.); «Трохи прикро, зауважив поет Василь Письменний, але висновок ... напрошується один: *бої* за Україну, її волю і добробут ще далеко не скінчилися» (Літ. Україна, 20.11.1997). Метафора *війна* — щодо гострого протистояння не тільки власне різних соціальних кіл або різних держав, а й нібито неживих понять — особливо частотною: *економічна, інформаційна, мовна* (щодо гострої конкуренції у сферах використання української і російської мов), *торгова (торговельна), газова* (остання — переважно щодо відповідної сфери відносин між Росією і Україною), *«правописна»* (щодо гострих дискусій між прихильниками різних поглядів на правописні норми й узагалі нормативні засади української літературної мови) і т.ін. *війна*; «*війна компроматів*», «*війна указів*», «*війна законів*» (суперечність між різними законодавчими актами в межах правового поля держави), «*війна суверенітетів*», «*війна пам'ятників*» (про відсутність єдиного підходу між різними політичними силами та регіонами України у визначенні тих постатей і явищ, які заслуговують, зокрема, на встановлення їм пам'ятників: наприклад, органи місцевої влади в містах Півдня встановлюють пам'ятники Катерині II і Потьомкіну, тоді як на Заході — С. Бандері і героям УПА), наприклад: «Ми змушені працювати в умовах *інформаційної війни*, яку розпочали наші конкуренти у своїх газетах і на телебаченні» (В. Ющенко. — Слово Просвіти, 22.03.2002, с. 5); «Триває *торговельна війна* між Україною і Росією. Дійшла черга і до обмеження ввезення в нашу державу російських легкових автомобілів і цементу» (Поступ, 18.07.2002); «Така моя позиція і стала причиною небаченої

політичної війни, виграти в якій я зможу лише тоді, коли матиму вашу підтримку» ([Із звернення київського голови О. Омельченка до виборців]. — Хрещатик, 28.05.1999); «Комбайнові війни. ... Чи витримають наші комбайни нерівний бій з іноземними?» (Голос України, 5.08.1998); «Вибори до майбутнього парламенту супроводжуватимуться *війною компроматів*» (Б. Червак. — Укр. слово, 17.01.2002). Активізувалося вживання і творення прикметників з префіксами **між-**, **анти-** або **проти-** — **про-**: *міжетнічний, антирухівський, прокомуністичний* та ін. (див. п. 6).

Схильність до драматизування ситуації в суспільстві та використання «бойовішої» лексики більше характеризують, звичайно, стиль радикальніших угруповань як справа, так і зліва та емоційніших політиків і публіцистів: «Нам потрібні *бійці революції*» (Б. Червак. — Укр. слово, 2.08.2001); осінні «*наступи* лівих сил» наприкінці 90-х років (демонстрації і мітинги представників лівих сил з протестами проти політики державної влади в сфері економіки, в соціальній сфері). Як і в радянській «новомові» (див. 2.2), продовжує використовуватися «військова» метафора (див. приклади вище), але переважно вже не піднесеного звучання, а ніби у своєму власному значенні й тому страшніша. Так, 1990 р. досить зловісно пролунав заклик тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України С.І.Гуренка до своїх соратників і однодумців «*виходити з окопів*», оскільки КПУ лишалася потужною політичною силою аж до серпневого путчу 1991 р. Цей образ набув саркастичного узагальнення і став використовуватися в полеміці «демократів» зі своїми опонентами: «Аби зробити цю російськомовну газету служницею місцевих антиукраїнських, антидержавних сил, можновладці “*вийшли з окопів*” із червоними прапорами, щоб зняти NN з посади редактора» (В. Латанський. — Літ. Україна, 5.06.1997: про спроби міської влади Феодосії закрити одну з місцевих газет). Ось, наприклад, зображення стану гострої дискусійності в обстоюванні різних шляхів розвитку нормативних засад української літературної мови в сучасному українському мовознавстві: «Ситуація вимагає відкинути зайву дипломатію та непотрібні на разі евфемізми. В царині мови, термінології йде *громадянська війна*»¹⁴. З боку ж поміркованіших, центристів стали луhati заклики-протести проти *пошуків ворога*, творення *образу ворога*, «*полювання на відьом*» (номінації, перенесені на вітчизняний ґрунт з мовної практики зарубіжної політології та журналістики).

З другого боку, це розвиток ідеологеми *єднання* — лексики на позначення єдності (один з перших прикладів — «*ланцюг злуки*», або «*живий ланцюг*», — про акцію «Українська хвиля», організовану, очевидно, не без впливу аналогічної акції «Балтійський шлях» між Вільнюсом і Таллінном у серпні 1989 р., — ланцюжок людей, які, взявшись за руки вздовж вулиць і доріг між Києвом і Львовом та Івано-Франківськом 21 січня 1990 р. — до 71-ої річниці проголошення 22 січня 1919 р. акта об'єднання УНР і ЗУНР, символізували цим єдність, соборність народу України з різних частин країни¹⁵), згоди, порозуміння та спокою в суспільстві (звичайно, це переважно прагнення й заклики до такого стану, ніж його констатація в дійсності, які виходять головним чином від влади та центристських течій). Це такі одиниці, як *коаліція національної єдності* (назва коа-

¹⁴ Козирський В., Шендеровський В. Небайдужим до української справи // Укр. слово, 12.01.1994.

¹⁵ «Боротьба за незалежність почалася із знаменитого “*живого ланцюга*” з'єднаних українських рук від Львова до Києва. По цьому “*ланцюзі*” потекла енергія відродження Держави і консолідації нації» (В. Ющенко. Ми побудуємо нашу Україну : Виступ на III Всесвітньому форумі українців. — Укр. слово, 22.08.2001, с. 2).

ліції парламентської більшості у Верховній Раді в 2007 р.), *стабільність* (соціальна, політична, фінансова та ін.; див. також п. 3.7), *консолідація* (суспільства, нації та ін.), *громадянський мир, суспільний спокій*:

«Сьогодні, як ніколи, неприпустимі *конфронтація*, практика силового тиску, нагнітання, пристрастей, підбурювання до *громадянської непокори*, страйків. ... *Громадянський мир і згода, конституційний порядок і стабільність*... — ось що перш за все потрібно нам усім зараз» (Заява представників громадських організацій України. — Рад. Україна, 26.06.1991); «Треба позбутися почуттів як богообраності, так і меншовартості, перестати комплексувати, жити *пошуками ворогів* і очікуванням “світлого завтра” — демократичного, правового чи ще якого-небудь. Час “*фронтів*”, *революційних* гасел і збуджень минув. ... Життєво важливо й надалі утримувати *громадянський мир та спокій* в Україні. Немає потреби доводити, що *протистояння*, будь-які інші вияви *нетерпимості розводять, а не об’єднують*» (Виступ Президента України Л. Д. Кучми на III Всеукраїнському пленумі творчих спілок митців України. — Літ. Україна, 16.11.1995, с. 1); «Леонід Данилович також порадив “відмовлятися від військових термінів у політиці типу *наступ і фронти*”» (Леонід Кучма: думки для преси. — Україна молода, 10.09.1996, с. 2); «На крутому повороті історії нам удалося уникнути гострих *конфліктів* та потрясінь у внутрішньому житті, якими нерідко супроводжуються зміни політичної системи та економічних засад суспільства. Незважаючи на винятково складні умови, збережено *суспільний спокій і громадянський мир*» (Л. Кучма. Нас об’єднує любов до України [виступ на Другому всесвітньому форумі українців]. — Уряд. кур’єр, 23.08.1997); *національне примирення* (так, з ідеєю національного примирення всіх українців незалежно від того, під прапором яких держав вони воювали в роки Другої світової війни, виступало Всеукраїнське об’єднання ветеранів, 1996 р.).

Серед цих слів справді ключовими словами доби стали *консенсус* — для періоду «перебудови» (слово, що досить активізувалося в цей час, часто вживалося в промовах М. С. Горбачова й набуло розширеного значення — «загальна згода, однастайність у розв’язанні обговорюваних, насамперед спірних, питань», увійшовши також і до розмовної мови з жартівливим забарвленням як досі незвичне іншомовне слово) і особливо *згода*¹⁶ (*національна, громадянська, громадська* і т. ін.) — для 1990-х — початку 2000-х рр.: «Для мене найголовніше, — наголосив він (прем’єр-міністр В. Фокін. — О. Т.) в одному з інтерв’ю, — створити *уряд національної згоди*» (Голос України, 10.04.1991); *комітети громадянської згоди*, що існували на початку 90-х рр.; «Верховна Рада України..., піклуючись про зміцнення *громадянської згоди* на землі України, ... приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції 1996 р.); це слово ввійшло до девізу «*ВОЛЯ ЗЛАГОДА ДОБРО*», який має бути поміщений на Великому Державному Гербі України згідно з ескізом, схваленим державною комісією в червні 1997 р. і переданим на розгляд Верховної Ради (див., наприклад: Київ. відомості, 27.06.1997); слово *згода* було одним з ключових у політичному лексиконі Президентів Л. Кравчука та Л. Кучми й, від-

¹⁶ Досі в цьому значенні — «наявність порозуміння між різними людьми, різними сторонами; можливість діалогу між ними задля спокою й миру» — домінантою відповідного синонімічного ряду виступало, очевидно, *згода* (див., наприклад: Словник синонімів української мови : В 2 т. — К., 1999. — Т. 1. — С. 596), пор. не тільки щодо побутових (як у відомих рядках І. Котляревського: «Де згода в сімействі, / Де мир і тишина, / Щасливі там люди, / Блаженна сторона»), а й щодо суспільних взаємовідносин, наприклад: «Хай живе *згода* між націями в УНР!» і російський відповідник «Да будет *согласие* между нациями УНР!» — з відозв органів УНР до населення Києва (див.: Бурмистренко С., Рогозовская Т. Сорок семь дней из жизни Города : Хроника конца 1918 — начала 1919 года // Collegium. — К., 1995. — Вып. 1–2. — С. 129–130); уже в новітню добу: «Цим протиправним актом завдається удару по надіях людей на досягнення *громадянської згоди*» (Рад. Україна, 30.07.1991, с. 1). Однак наявність у загальному семантичному комплексі слова *згода* такого значення, як «погодженість, гармонія в чому-небудь» («І струни заграміли в *згоді*...» — М. Нагнибіда, та «багатшої» внутрішньої форми (пор. *лад, лагідний*) змінили співвідношення на його користь.

повідно, входило до частотної лексики мови публічної сфери періодів їхнього президентства: «Президент за злагоду — злагода за Президента» (напис на транспарантах у містах, вересень 1999 р.); «Відповідно до розпорядження Президента України щорічно в столиці України — місті Києві в першій декаді грудня проходить Міжнародний форум економічного співробітництва “Партнерство в ім'я злагоди та розвитку”» (Стол. новости, 30.10.2001); це слово в 90-і — на початку 2000-х рр. неодмінно було в передсвяткових листівках-привітаннях, що їх безоплатно вкидали в поштові скриньки громадян від імені депутатів рад різних рівнів, особливо перед черговими виборами: «Зичу Вам і Вашій родині здоров'я, достатків, *злагоди*, здійснення задуманого. Щиро Ваш...»; у власних назвах: «Алея голубих ялинок, яку одразу ж назвали *алеєю Злагоди*, прикрасила проспект Нахімова у Севастополі» (Уряд. кур'єр, 2.11.1999); *Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода»* (створене в січні 1999 р.), *Всеукраїнська партія центру «Громадська злагода»*, *всеукраїнська акція «Злагода»* (жовтень 1999 р.), радіожурнал на Першому каналі Українського радіо, навіть торговельна марка продукції молокозаводу «Придніпровський» (Дніпропетровськ, кінець 1990-х — початок 2000-х рр.): молоко, кефір, ряжанка «*Злагода*». У лексиконі Президента В. Ющенка, як тепер і Президента В. Януковича, й, відповідно, в публічному дискурсі часів їхнього президентства слово *злагода* вже не посідало / не посідає такого помітного місця; їм, очевидно, вже важко вдавалося / вдається позиціонувати себе як «батьків нації», що прагнуть добра і добробуту для всіх громадян.

Пор., однак, іронізування з боку представників різних верств суспільства (як «зліва», так і «справа») щодо таких закликів влади до *злагоди* й незгоди з ними — як у суто соціальному плані: «Де ви бачили *злагоду* між вовком і ягням (заголовок)? Разом із зміною становища у суспільстві змінюються і гасла в наших політичних опонентів. Якщо недавно найуживанішими у різних націонал-демократів були заклики “Геть!”, “Ганьба!” і “Комунаку на гілляку!”, то зараз у них в пошані слово “*злагода*”. Провідником ідеї примирення всіх і вся виступає письменник Володимир Яворівський. ... Не усвідомлює письменник, виступаючи з такими заявами, що висловлює інтереси тих пройдисвітів, котрим *злагода* вкрай потрібна, аби не позбутися тих багатств, що нагробовані у народу України за останні п'ять років» (Г. Кузнецов, читач. — Комуніст, 1996, № 35); «За допомогою владних важелів, на злиднях і тотальній корупції він створив віртуальну державу, де матеріальні нестатки називають “стабілізацією”, а соціальне розшарування — “*злагодою*” — про Л. Кучму (Б. Червак. — Укр. слово, 8.07.1999): «Та (про КІРС. — О. Т.), прийшовши до влади шляхом розпалювання міжкласової ворожнечі, заговорила, як пам'ятаємо, про “блок комуністів і безпартійних”, про “змичку міста і села”, про “нову історичну спільність — радянський народ” і, врешті, про “всенародну державу”. Теперішня (“партія влади”. — О. Т.), врахувавши досвід попередниці, з цього й почала — тільки й чуємо, що про “*злагоду*” і “єдність”, про “мости” й “спілки”, про “діалог”, “консенсус” і “порозуміння”. Це з ким я мушу порозумітися — з ... цинічними імітаторами, які вдають, буцімто розбудовують державу і здійснюють реформи задля народу?» (П. Колесник, читач. — Урок української, 2002, № 9, с. 10), так і в плані національному: «... треба серйозно дорікнути Президентові Л. Кравчукові, який намагався консолідувати суспільство за рахунок українських етнічних інтересів... Його славновісна (чи сумновісна) “*злагода*” практичною означала: вся увага — національним меншинам, проблеми прав українців начебто не існує. Як і в СРСР, український народ поставав якимсь ідеологічним маревом... влада берегла “*злагоду*” і “стабільність”» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — Літ. Україна, 28.08.1997, с. 4).

Для характеристики шляхів до громадянського миру активізувалося слово *діалог*, яке в такому метафоричному значенні — «контакти між сторонами з метою порозуміння» — досі вживалося, як і *конфронтація*, переважно в плані зовнішніх, міжнародних відносин («Для подолання конфлікту ... всім православним конфесіям потрібно йти на *діалог*». — За вільну Україну, 29.07.1997;

політичний діалог; діалог влади з опозицією); для характеристики позиції в такому діалозі — слова *виважений* (підхід, позиція і т. ін.), *толерантний* (ставлення і т. ін.) — на зміну культивованим у радянський час *безкомпромісний* і *нетерпимий, непримиренний*, наприклад: «Більша частина депутатів стоїть на твердих, виважених позиціях, але були й гарячі голови, які заходили надто далеко у своєму радикалізмі» (Веч. Київ, 4.07.1989); слова *виваженість* і *толерантність* були, зокрема, серед улюблених у мові Голови Верховної Ради, а потім Президента України Л. М. Кравчука.

Ідеологема *єдності* не зникає також (не тільки в середовищі кіл лівої та про-російської орієнтацій, але й ширше) у діапазоні міжнародних (міждержавних) відносин України на пострадянському просторі, насамперед з Росією, — від назви новоутвореного на місці СРСР союзу *Співдружність Незалежних Держав* до набору певних ключових слів цієї тематики: *міст* («Леонід Кучма — це міст між Україною і Росією»: одне з гасел цього претендента на посаду Президента України у виборах 2004 р.; «Крим стане мостом між Україною і Росією»: одне з гасел Ю. Мешкова під час кампанії виборів президента АРК в 1994 р.); *єдиний економічний (інформаційний, культурний і навіть оборонний) простір, єдиний митний союз; спільні збройні сили, державні кордони* тощо. Ідея такої *єдності* постійно висувається також у плані тіснішої близькості й навіть державного об'єднання трьох східнослов'янських народів / держав.

Ось, наприклад, рядки зі звернення полкової ради «відродженого» Ніжинського козачого полку: «Українська нація ніколи не деградує, не стане нацією зрадників, як її представляє новоспечена еліта націоналістів. ... Рада вважає, що духовною основою єдності козачих організацій і співробітництва з іншими здоровими патріотичними силами має бути: *братерська дружба слов'янських народів; загальнослов'янська канонічна християнська віра, яку запровадив Володимир Святославич, об'єднувач усіх східнослов'янських земель у єдину державу Київська Русь*» (Козацькому роду нема переводу. — Товариш, орган Соціалістичної партії України, 1997, № 7). Ось, на противагу таким гаслам, різко критичне ставлення до цих ідей з боку кіл української національно-державницької орієнтації: «Загальновідомо, що й нинішня Росія ... не змінила свого імперського ставлення до України. Тому позицію та політику Голови Верховної Ради України О. Ткаченка ... про потребу входження України до Міжпарламентської асамблеї СНД, а потім і у спільний з Росією *єдиний економічний, фінансовий (спільна грошова одиниця), інформаційний та оборонний простір* ... сприймаємо як акт національної зради і політичної диверсії проти Української держави» (Ю. Бадзьо, М. Горбаль, М. Горинь та ін. Звернення до депутатів Верховної Ради України. — Укр. слово, 24.12.1998, с. 4); «... розмова вийшла конструктивною, перейнятою щирими тривогами за долю України та її державності, над якою, за висловом экс-президента Л. Кравчука, нависла серйозна загроза насамперед з боку тих сил, що прагнуть *втягнути нашу країну до нового імперського ярма, закликають до реставрації "Союзу"*» (Літ. Україна, 25.03.1999, с. 1).

3.7. Між *«безладом»* і *«порядком»*. У зв'язку, з одного боку, з просуванням молодой держави в умовах нових для неї політичних та економічних обставин, а з другого, — з поки що нерозвиненістю в суспільстві належних демократичних традицій соціально-політичне життя України характеризується хронічною напруженістю, яка достатньо часто виливається в *кризи, акції громадянської непокор*, конкретні заходи економічного та політичного протесту, *«майдани»* і *«революції»* (див. п. 3.2, 3.6в). Але особливого резонансу набувають події, що надзвичайно й на тривалий час збурюють суспільство і дістають назву *«політичний скандал»*, або *...гейт* (з першим компонентом, утвореним від прізвища певної особи, — за зразком інтернаціональної моделі творення слів на позначення гучних політичних скандалів, що її започаткувала в англійській мові 1972 р. під час чергової президентської кампанії назва готелю «Watergate» у Вашингтоні). Так, після зникнення 16 вересня 2000 р. опозиційного журналіста

Георгія Гонгадзе, мертве й спотворене тіло якого було незабаром знайдене, спалахнув скандал під назвою «*справа Гонгадзе*», або *г(Г)онгадзегейт* зі звинуваченням у причетності до цієї події тодішнього Президента України Л. Д. Кучми та його найближчого оточення. А наприкінці листопада цього ж року, коли було оприлюднено численні диктофонні записи, що компрометували Л. Д. Кучму, вибухнув «*касетний скандал*», або *к(К)учмагейт* (див. 4.3).

Тематичний напрям «від *безладу* до *порядку*» стає, очевидно, одним із домінуючих у риториці державної ідеології чинної сьогодні (з лютого 2010 р.) влади, про що свідчать, наприклад, заяви претендента на посаду Президента, а згодом і Президента України В. Ф. Януковича: «Я наведу *порядок* у країні» (наприклад, під час зустрічі з виборцями в Дніпродзержинську: т/к ICTV, «Факти», 12.01.2010), пор. також у його політичній рекламі до президентських виборів у жовтні 2010 р.: «Віктор Янукович: надія — добре, а *надійність* — краще»; починаючи з 2011 р. — заяви чільних представників влади та політиків від Партії регіонів про те, що в Україні нарешті досягнуто політичної *стабільності* (зі зрозумілим почуттям гордості); у 2012 р. — у політичній рекламі перед виборами до Верховної Ради ¹⁷: «Все було гірше, ніж можна було уявити. “Помаранчевий” уряд довів країну до глибокої кризи. Кабальні газові угоди. Було важко долати *безлад*. Але новий уряд наполегливо працював задля досягнення *стабільності*. Руїну вже подолано! Україна — ера реформ і *стабільності*» (на екранах українського телебачення в червні); з липня — як назва передвиборної програми Партії регіонів: «Від *стабільності* до добробуту!» (отже, вважається, що *стабільності* вже досягнуто); у корпоративній пісні Національного банку України «Наша гривня» (текст М. Гойхмана) з таким приспівом: «Україна моя хай завжди процвітає. / Знаю: гривня ніколи не підведе. / Президентові щиро подяку складаю / За *стабільність* в державі, а це — головне» (див., наприклад: Експрес, 28.06.2012, с. 3; Україна молода, 5.07.2012, с. 7). Пор., з іншого боку, критичне ставлення до цього в опозиційній пресі: «Експерти журналу “Кореспондент” визначили ТОП-100 найвпливовіших українців. ... Небезпечним для демократії є засилля “регіоналів” у списку, воно стало можливим після встановлення “*порядку*” та “*стабільності*”» (І. Дем’янчук, канд. техн. наук. — Україна молода, 1.09.2011, с. 10). У мові державних чиновників і провладних політиків набув ще більшої частотності зворот *вертикаль* (*вертикалізація*) *влади*, популярний і в часи президентства Л. Д. Кучми. Пор., з іншого боку, критичне ставлення до цього в опозиційній пресі: «Експерти журналу “Кореспондент” визначили ТОП-100 найвпливовіших українців. ... Небезпечним для демократії є засилля “регіоналів” у списку, воно стало можливим після встановлення “*порядку*” та “*стабільності*”» (І. Дем’янчук, канд. техн. наук. — Україна молода, 1.09.2011, с. 10); «Команда нового лідера, який пообіцяв навести *порядок* і відновити *стабільність*, буквально насकोком підпорядкувала собі майже всю державну владу, вибудувавши її славнозвісну *вертикаль* і практично цілком зігнорувати систему стримувань і противаг» (С. Шебеліст. — День, 19.10.2012, с. 4). Це також курс нової влади на *оптимізацію* — приведення мережі установ, закладів, що фінансуються з державного бюджету, до певної економічно обґрунтованої кількості; пор., однак, критику цього курсу: «Щодня присилають нам якісь розпорядження. У кожному другому є слово “*оптимізація*” — шкіл, бібліотек, му-

¹⁷ Пор. аналогічне гасло «За стабільність!» як ключове під час передвиборної кампанії В. В. Путіна, який у березні 2012 року балотувався в третій раз і був обраний на посаду президента Російської Федерації.

зичних шкіл. Писали б уже просто — “закриють”» ([Із інтерв’ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — Газ. по-українськи, 13.04.2012, с. 7).

3.8. Значна частина особливостей цього нового суспільно-політичного лексикону ввійшла також до слововжитку пізньорадянської та пострадянської лівої партійної преси й узагалі лівих політичних сил, хоча саме у протиставленні до лінії КПРС вони й формувалися: «Час перебудови — це й час *справедливості*. Справедливість завжди і сильна, і *милосердна*» (Рад. Україна, 8.01.1988, с. 2); «До *гуманного, демократичного соціалізму*» (програмна заява XXVIII з’їзду КПРС, липень 1990 р.); *Партія Соціальної Справедливості (марксистська)* — так пропонував перейменувати назву Комуністичної партії Радянського Союзу відомий поет, громадський і політичний діяч Б. Олійник (Правда, 27.10.1990); «Олександр Мороз підкреслив, що ... Жовтнева революція не тільки не суперечила прагненням українського народу до *соціальної справедливості* і національно-державного відродження, а й була поштовхом для цих процесів» (Демократ. Україна, 6.11.1991, с. 1). Основними гаслами створюваної замість розпущеної Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Комуністичної партії України «партії лівоцентричного спрямування» (поки що без назви, а згодом вона оформилася як Соціалістична партія України) були винесені такі: «*права людини; громадянська злагода; гармонізація соціальних інтересів; соціальний захист населення; правова держава; духовне відродження*» (див.: Голос України, 24.09.1991).

3.9. Оцінюючи на основі мовних свідчень пройдений суспільством за останні чверть століття шлях від *тоталітаризму* до *демократії*, не можна, звичайно, заперечувати того, що *демократизація суспільства* вже стала досить очевидним фактом (про *кризу демократії* в Україні поки що не говорять, на відміну, зокрема, від сусідніх Білорусі і пізніше Росії), але, з іншого боку, ще з кінця 90-х років почали говорити про зростання *авторитаризму* в країні. Про стан з реальним забезпеченням *прав людини*, а особливо про Україну як *правову державу* говориться звичайно як про ідеал невизначено далекого майбутнього. У 2011–2012 рр. знову лунають заяви про обмеження *свободи слова*. Постійні розчарування суспільства породжують його зневіру в нових «зачаруваннях», а *духовність* і *милосердя* вже перестали бути одними з його ключових слів. Незважаючи на очевидний факт зростання кількості тих, хто регулярно, а ще більше час від часу (на Різдво і Великдень, для вінчання) відвідує церкву й запрошує її служителів на хрестини новонароджених і відспівування покійних, *бездуховність* і різноманітні вияви *неправової діяльності* (як відверта злочинність, так і, за численними матеріалами в ЗМІ, незаконні дії з боку працівників державних органів та установ, навіть правоохоронних органів) у країні явно зростають. Рівень агресії в суспільстві помітно виріс (так, звичайним явищем став розбій на вулицях, значно жорстокішими стали бійки футбольних хуліганів і т. ін.), пор., наприклад: «Святослав Олійник багато часу проводить за кордоном. Літає на тиждень чи кілька днів раз на місяць у різні країни. — У нас рівень агресії між людьми високий. Злоба, заздрість і ненависть настільки великі, що для того, щоб утримувати розум у чистому нормальному стані, треба системно “розмагнічуватися”, — пояснює» ([Із інтерв’ю з цим народним депутатом]. — Газ. по-українськи, 9.12.2011, с. 7).

4. Національно-державні аспекти нової України.

4.1. З кінця 80-х років на пострадянському й ширше — постсоціалістичному просторі розпочався новий період розбудови національних держав, який особливо виразився з розпадом трьох попередніх федеративних державних утворень — СРСР, Югославії та Чехо-Словаччини, особливо двох перших, але ціл-

ком виразно виявляється і в межах колишніх метрополій цих федерацій, насамперед у Російській Федерації та Сербії. Зокрема, в Україні внаслідок значного посилення уваги суспільства до *українського* як етнічного і особливо державного (зі становленням власної державності) актуалізувалися й стали по-новому осмислюватися такі поняття й номінативні ряди, як:

1) в аспекті української державності:

а) поняття *батьківщини* (*вітчизни*) у значенні рідної країни (за радянською правописною традицією, з великої букви: *Батьківщина, Вітчизна*), *вітчизняного*. Якщо в радянський час у загальнодержавній ідеології вони мали співвідноситися з СРСР («Є республік в нас багато, / Батьківщина в нас — одна»: М. Упенік. Про Донбас, 1950 р.; «Моя Батьківщина — СРСР» — тема шкільних творів), то з набуттям Україною державної незалежності це поняття стало зосереджуватися загалом уже в ній самій: «Всі ми любимо нашу *Батьківщину*. Порадьмося на нинішньому всесвітньому українському віче (так: невідм. — О. Т.), як цю вселенську любов не просто покласти їй до ніг, а радше, як її зробити інструментом звеличення України» (з редакційного привітання газети II Всесвітньому форумові українців. — Незалежний погляд: Спец. випуск, 21.08.1997); на зміну поняттю *радянського патріотизму* поступово закріплюється поняття *українського патріотизму*; замість історії та географії СРСР вивчаються історія та географія України; російську літературу в шкільній програмі віднесено до загального комплексу зарубіжної / світової літератури. Однак остаточно не з'ясованим для суспільства питанням лишається правомірність застосування цих понять до тих періодів, подій, регіонів, реалій, осіб Російської імперії, СРСР, які не є належністю власне української історії та географії. З одного боку, їх, як і перед цим, характеризують цими означеннями (у певних випадках — цілком свідомо й навіть принципово, але здебільшого, очевидно, за звичкою і через невизначеність застосування в подібних випадках дихотомії «вітчизняний — зарубіжний або світовий»), з другого боку, це наражається на критику: «Мені не зовсім ясно, в якому сенсі В. Докучаєв — “вітчизняний” ґрунтознавець» — з рецензії на останні видання з історії української культури (В. Рудь. Про культуру культурології. — 3б. Харків. іст.-філол. т-ва, 1995, т. 5, с. 195); щодо анонсів телепередач на зразок «Завтра — славетна стрічка золотої серії *вітчизняного* кіно “Волга-Волга”»: слід «називати речі власними іменами: українське — українським, російське — російським, а імперське — імперським»¹⁸ (див. також у п. 2.2 про тенденції до заміни назви *Велика Вітчизняна війна*). В обов'язковому огляді попередньої літератури з досліджуваної проблематики в кандидатських і докторських дисертаціях у межах хронологічного періоду до 1991 р. до «вітчизняних» включають і дослідників з Росії (РРФСР) та інших колишніх національних регіонів (республік) Російської імперії (СРСР) або ж тільки українських.

У загальній емоційній тональності контекстів зі словами *Б(б)атьківщина, В(в)ітчизна* в застосуванні щодо України в пострадянську добу не могли, природно, не статися певні зміни, зумовлені, з одного боку, відходом від пишності стилістики тоталітарного часу, а з другого, — виходом зі складу досить могутньої держави: перифрази на зразок *рідна Батьківщина* стали вживати значно рідше, переважно у виховній роботі з дітьми, а такі, як *наша велика Батьківщина*, зовсім дезактуалізувалися;

¹⁸ Лисий І. Статус і сенс одного означення в сучасній гуманітаристиці // Урок української. — 2004. — № 10. — С. 11.

б) поняття *республіки / країни, держави* та її *столиці*. Якщо в СРСР Україна була однією з національних *республік*, а не *країн* чи тим більше *держав*¹⁹, то тепер, природно, питання із застосуванням цих слів уже розв'язане загалом на користь двох останніх назв, особливо в руслі українського національного-державницького дискурсу (випадки на зразок «у нас у *республіці*» виправляють, хоча це слово все ще вживається щодо України, причому не тільки за звичкою, особливо в спонтанному мовленні, але й цілком усвідомлено, цілеспрямовано, з відповідною політичною заданістю²⁰). Замість попереднього означення *республіканський* (*уряд, міністерства і відомства, промисловість і т. ін., видання, конкурс, огляд і т. ін.*) стали вживатися відповідно означення *український* (*уряд і т. ін.*) і *всеукраїнський* (означення *всеукраїнський*, як відомо, достатньо широко вживалося в 1917–1920-х рр.: *всеукраїнський з'їзд рад, Всеукраїнська академія наук — ВУАН* та ін.): *Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Всеукраїнське об'єднання ветеранів; всеукраїнська акція, референдум, страйк*, а у власних назвах — також *національний* (див. 4.1 п. 3г): так, *Республіканська гвардія України*, створена восени 1991 р., невдовзі стала *Національною гвардією України* (існувала до кінця 1999 р.); *столичний Республіканський стадіон* з 1996 р. називається *Національний спортивний комплекс «Олімпійський»*. Щодо *столиця і столичний*, з якими, природно, вже цілком однозначно асоціюється тільки Київ, пор. ситуацію з недавнього радянського минулого: «До річч, для характеристики епохи. Герой моєї повісті їде в столицю, до Києва. Редактор: “У нас одна столиця — Москва...”» (В. Дрозд. *Повість про повість*. — Слобожанщина, 1995, № 1, с. 82)²¹;

в) гніздо слів з твірною основою *держав-а*, що демонструє значну активізацію частотності вживання і продуктивності творення (найповніші словники української мови 70–80-х рр. подавали чомусь тільки *державний, державність*, хоча в словниках першої третини ХХ ст. були й *державник, державознавство, державознавчий*²², а в мові української західної діаспори ХХ ст. широко простежуються також *державотворчий, державотворчість, державницький* та деякі ін.): у складних словах — *державотворення (процеси*

¹⁹ «Редактор завжди викреслював з моїх текстів слово “страна”, коли мовилося про Білорусію, Україну або Таджикистан» (В. Ярошенко. Попытка Гайдара. — Новый мир, 1993, № 3, с. 122).

²⁰ Це простежується, зокрема, в Росії, де, за радянською традицією, так усе ще називають колишні «національні республіки» (крім самої Російської Федерації): «Это привело к огромным потрясениям в *республике*» — про Україну (т/к ТВ-6, 15.09.2001), «Мы обычно считаем, что в соседних *республиках* всегда будут сильные позиции русского языка и русской культуры» (т/к ТВЦ Международный, програма «Постскриптум», 15.10.2011); цілком усвідомлено, безперечно, — в офіційному дискурсі Російської Федерації: наприклад, в одній з нот МЗС Росії Україні щодо чергових «антиросийских выхваток», які «продолжают усиливаться, особенно в западных областях *республики*» (див.: Урок української, 2000, № 7, с. 2). Ті, хто (нібито) не вбачає в такому застосуванні назви *республіка* щодо сучасної України, як і щодо інших «національних республік» СРСР, «нічого такого», щиро чи лукаво підмінюючи поняття, оперують іншим значенням цього слова: «Как известно, существует несколько форм государственного устройства (управления): монархия, империя, диктатура, республика. ... Почему же наши “патриоты” обижаются на то, что их страну называют *республикой*?» (А. Паршинцев, читатель. — Газ. «2000», 28.05.2004, с. F8).

²¹ У плані збереження рівняння на попередні державно-політичні орієнтири пор. також явно тенденційне використання в деяких кримських ЗМІ протягом 90-х років означення «столичный» щодо Москви: «столичный мэр», «столичный градоначальник» — про Ю. М. Лужкова (Крымская правда, 26.11.1996; 21.01.1997).

²² Див., наприклад: Кислюк Л. П. Національномовні ресурси відображення соціодинаміки // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 393–408.

державотворення), державотворчий (процес, традиція, ідея; «українці — це державотворчий народ, державотворча нація»), державотворчість, державотворець («Михайло Грушевський — державотворець» — виставка в Київському будинку вчителя у вересні 1996 р.), державобудівний, державобудівництво, державобудівник та ін., у суфіксальних і префіксальних словах: державник «принциповий прихильник ідеї незалежної й сильної, єдиної держави» (мається на увазі, звичайно, Україна), державницький (ідеологія, погляди, мислення, свідомість, позиція, курс, політика, діяльність, сили; «Газета буде відкрита для усіх партій, громадських організацій державницького спрямування». — Час, 27.11.1998, с. 1), державництво («Самоосмислення державництва українським народом у всіх його прошарках не відбулося». — Віче, 1993, № 2, с. 29), як антицінності: антидержавник, антидержавницький; відбувається значне розширення кола вживань слів державний, державність: державна українська мова, українська державність і т. ін.; увійшло до вжитку державець з новим значенням «державний діяч; державний керівник, член уряду»: «І коли нині від деяких українських політиків чи державців чуєш, як вони просяться самі в цей «євроазійський простір», то хочеться вигукнути: схаменіться, хлопці!» (Є. Гуцало. Ментальність орди);

г) слова незалежний (незалежність) і самостійний (самостійність) у застосуванні до України, наприклад: «Акт проголошення незалежності України», прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року; День незалежності України — державне свято нової України (Верховна Рада проголошувала його двічі: 16 липня 1990 р. після прийняття «Декларації про державний суверенітет України» і 24 серпня 1991 р.); стали вживатися зворо́ти з побажаннями й вимогами розширення української незалежності, наповнення її реальним змістом: економічна, енергетична, атомна, культурна та ін. незалежність України; «Незалежній Україні — незалежну церкву (незалежний православ і т. ін.)!»; уже виник новий штамп: у нашій молодій незалежній Україні / державі; активізувалися відомі й давніше, переважно в позарядянській мовній практиці, прикметники самостійницький («У правозахисної організації, яка наприкінці вісімдесятих розбудила самостійницькі поривання українців, — ювілей»: Експрес, 10.07.2008) і незалежницький (незалежницькі настрої; «український незалежницький рух часів II Світової війни» — Україна молода, 2.04.2010), тоді як співвідносні й також уже відомі іменники самостійник, самостійництво і незалежник, незалежництво подібної активізації не виявляють. Протягом кількох років на межі 80–90-х (до проголошення Україною державної незалежності) в активному вжитку перебували слова суверенний (суверенність) і особливо суверенітет: «Декларація про державний суверенітет України», проголошена Верховною Радою 16 липня 1990 р.; з боку союзного «центру» в цей час уживався іронічний вислів парад суверенітетів (див. 3.3); з'явилося слово суверенізація;

2) в аспекті української етнічності:

а) посилення уваги до понять корінних народів / етносів країни (з відмежуванням їх від некорінних)²³ та її титульної нації, під якою звичайно розуміють націю, що дає назву відповідній державі. Поняття корінних народів, під якими розуміють етноси, що здавна проживають на території України й не мають за її межами іншої (своїєї) державності, використовується не тільки в мововжитку

²³ Поняття «корінна національність», як відомо, практикувалося в СРСР у 20-х роках під час політики «коренізації» («українізації» в Україні, «білорусизації» в Білорусії і т. д.).

політиків і публіцистів, воно запроваджене й до Конституції України 1996 р. (ст. 11); до них відносять українців, а також звичайно кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків ²⁴. *Титульна нація* — це, звичайно, українці (хоча з «формального» боку в даному разі не етнонім дав назву державі, а, навпаки, етнонім є похідним від назви країни). З боку суспільно-політичних кіл, що уособлюють інтереси етнічних росіян в Україні, яких тепер офіційно віднесено до однієї з національних меншин країни, нерідко у зв'язку з цим лунають заяви про офіційну дискримінацію російського населення країни, оскільки, на їхню думку, воно також має достатні підстави для того, щоб бути визнаним і *корінним*, і *державотворчим* (див. вище) *народом* ²⁵;

б) розширення та активізація поняття *діаспори*, під яким за радянської доби розуміли переважно розселення по світу євреїв, рідше також вірмен, — у застосуванні як щодо етнічних українців за межами України, так і щодо певних національних меншин у самій Україні (наприклад: «*російська діаспора в Україні*»: І. Драч. — Незалежний погляд, 21.08.1997). Щодо світового українства, то на його позначення, по-перше, відмовилися від характеристики *еміграція*, звичної в радянський час, на користь *діаспора* ²⁶, а по-друге, визнавши такою й масиви українського населення в регіонах колишнього СРСР, ввели розмежування *західна* (раніше просто «українська еміграція») і *східна діаспора*. На позначення її представників сформувалася вже ціла низка дублетних найменувань: *діаспорники*, *діаспоряни*, *діаспорити*, *діаспорці*, рідше *діаспорівці*; з прикметниками

²⁴ Див., наприклад: Євтух В. Б., Троцинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. — К., 2004. — С. 4.

²⁵ В Україні навіть на межі 80 — 90-х років не набули масового поширення емоційно різкі характеристики на адресу росіян України на зразок тих, що були у вжитку особливо в Естонії і Латвії: «мигранты», «колонисты», «оккупанты» — і гасла на зразок «Чемодан — вокзал — Россия!». У межах українського національно-державницького дискурсу поняття *окупації* щодо України з боку Росії може застосовуватися як у прямому його значенні: ««Більшовицьких вояків українські селяни зустрічали (під час громадянської війни. — О. Т.) не як братів та визволителів, а як *загарбників* і *окупантів* — зі зброєю в руках...» Ці слова, сказані депутатом Дмитром Павличком, звучали своєрідним рефреном жалобного дійства» (А. Панчишин. Вшанування пам'яті жертв московського терору. — Час, 16.10.1998, с. 1); «Під час санкціонованого адміністрацією Львова мітингу, в якому взяли участь тисячі прихильників і членів УНА-УНСО під гаслами «Свобода нації! — Смерть ворогам!», «Геть *окупантів*!», до підніжжя пам'ятника Тарасу Шевченку були кинуті та демонстративно потоптані прапори Росії, Румунії і Польщі» (Уряд. кур'єр, 5.07.1997) (див. також у п. 2.2 *окупація* замість радянської ідеології «визволення» щодо «визвольного походу» Червоної армії на Західну Україну), так і переносно — щодо широкої наявності в Україні російської мови, російськомовної (в тому числі з Російської Федерації) поп-культури, друкованих і електронних ЗМІ: «Своєю заявою Ви ... не дали можливостей розпочати відродження національних звичаїв і традицій і благословили нахабних шовіністів — цих спадкоємців жорстоких *окупантів* — добиватися узаконення *окупантської мови* як другої державної мови» (Л. Лук'яненко. Складіть повноваження достроково! Президентів України Леоніду Кучмі. — Голос України, 3.02.1998); В. Ткаченко, читач. Російська мова — мова колишніх *окупантів* (Газ. «2000», 26.03.2004, с. F2); «У нас державній мові оголосила війну проросійська частина української влади. ... І новітня імперська *окупація* нашого інформаційно-культурного простору є найвагомішим її здобутком останніх років» (Л. Масенко. Куди тече мовна ріка? — Укр. слово, 2.08.2001).

²⁶ «...А от як називати наших зарубіжних земляків? ... Навряд чи має логіку ... нерідко вживане напівофіційне, за прикладом московського товариства «Родина», слово «співвітчизники». І вже зовсім не відповідає ... поширений термін «українська еміграція». Скажімо, люди четвертого чи п'ятого покоління зарубіжних українців ніяк не можуть бути ані емігрантами, ані навіть дітьми емігрантів... Саме тому, очевидно, останнім часом «увірвалося» в нашу мову модне слово «діаспора»» (В. Чорний, начальник відділу інформації МЗС УРСР. — Літ. Україна, 12.04.1990, с. 3).

діаспорний, рідше діаспоральний; поширюється назва *діаспоризація* («діаспоризація українців у світі» і т. ін.). На позначення самої України в такому зіставленні з діаспорою («діаспорною Україною») стали вживатися назви *м(М)атерик, материковий* (Україна, література, літературна мова тощо);

в) активізація вживання означення *національний: національна свідомість* («Домінантою в українському державотворенні повинна бути національна свідомість, тобто любов до своєї Батьківщини — України»: С. Злупко. Конституція, національна ідея і безпека нації. — За вільну Україну, 3.08.2006), *національні сили, національні герої України*, «Січеславський край (дніпропетровська обласна національна газета)»; часто з виразнішими оцінками конотаціями — як з осудом негативних явищ у цій сфері (зокрема, про недавнє радянське минуле): *національний нігілізм*²⁷, *національне безпам'ятство*, *національна нівеляція*, *національна безликість*, так і з акцентуванням на потребності інших ознак: *національна гідність (гордість, самоповага)*, *національне самоствердження*, *національне обличчя*; зростання частотності вживання і продуктивності творення складних слів з першим компонентом *націо(є)-*: *націєтворення / націотворення*, *націєтворчий / націотворчий*, *націєбудівництво / націобудівництво* (неусталено, але перший варіант у композитах з питомим другим компонентом видається правомірнішим), *націєзнавство*, *націологія*, *націократія* та деякі інші. Від початку 90-х років у загальному середовищі демократичних кіл країни стало виразно окреслюватися розмежування за національною пріоритетністю інтересів і «демократії», «демократія» поділилися на «(просто) демократів (демократію)» і українських «національних демократів» («націонал-демократів»), «українську націонал-демократію»²⁸: «...українському національно-визвольному процесові, консолідації суспільства на єдино можливій, на єдино справедливій і надійній основі — на основі української правди — протистояли не тільки комуністи-русофіли, а й демократи-русофіли. ... Українці наголошували на “правах нації”, демократи російського спрямування (етнічного, мовного, культурного, геополітичного) — на “правах людини”», «Хіба гасло “прав людини” в устах “просто демократів” не звучало і не звучить як заперечення права українців на свою Батьківщину, права бути господарем своєї землі?» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — Літ. Україна, 21.08.1997) (див. також нижче питання про національну українську державу).

Щодо місця «українського націоналізму» (одного із жупелів радянської ідеології) в новітній системі цінностей українського суспільства, то з нього знято — як незрозуміле — неодмінне в радянський час означення «буржуазний», а самі номінативні словосполучення *український націоналізм, українські націоналісти* стали тепер досить частотно вживаними, зокрема, і в суто номінативній функції, у тому числі і як самоназва. Однак його розуміння і ставлення до нього липаються неоднозначними. З одного боку, це поняття перестало бути значною мірою міфічним, оскільки в українському суспільстві тепер цілком легально іс-

²⁷ Це поняття вже має певну традицію вживання, наприклад: «Борючись проти націоналізму, Франко одночасно виступав і проти національного нігілізму та космополітизму в літературі» (Історія української літератури : В 2 т. — К., 1955. — Т. 1. — С. 360); «...щоб успішно боротися з націоналізмом, зокрема українським, треба боротися з націонал-нігілізмом, зі зневагою до української мови» (Л. Дмитерко. — Рад. культура, 6.01.1957, с. 3).

²⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. *Лівий — правий, демократ — ліберал* та ін.: семантико-оцінні переорієнтації в опозиціях сучасного українського політичного спектра // Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 464—466.

нують певні політичні сили (Організація українських націоналістів — ОУН, Конгрес українських націоналістів — КУН, Українська національна асамблея — Українська національна самооборона — УНА-УНСО, Українська республіканська партія, «Свобода» та деякі інші) — як перенесені з діаспори, так і утворені вже в Україні, які позиціонують себе саме так і які трактують націоналізм як ідеологію, політику і практику обстоювання національно-державних і культурно-мовних інтересів української нації. З другого ж боку, в середовищі лівих політичних сил, сил проросійської політичної орієнтації це поняття, як і в радянський час, оцінюється різко негативно, застосовуючись щодо всіх, хто, на думку опонента, підкреслює свою українську національну заангажованість, і протиставляючись «інтернаціоналізмові» (див. 4.2.1): «Через свою тупість, упертість, націоналізм і т. д. і т. ін. Україна опинилася на узбіччі дороги» (Комуніст, 22.07.2005, з листа читача). І взагалі в свідомості широких кіл суспільства, які мало цікавляться політичними питаннями, воно досить повільно рухається на шкалі від негативної до принаймні нейтральної ідеологічної конотації²⁹. Кола української національно-політичної орієнтації, які позиціонують себе як центристи, не застосовують щодо себе цієї назви, віддаючи перевагу назві *національні демократи (націонал-демократи)*, і між ними та «справжніми» націоналістами спостерігається неприховувана полеміка: «...в цьому краї (у Горохівському районі Волинської області. — О. Т.) для багатьох людей слово “націоналіст” є чимсь дуже позитивним. І не задумуються вони особливо над тим, що й націоналізм уже не той, і націоналісти вже не ті (маю на увазі людей, які зараз люблять іменувати себе націоналістами)» (П. Кралюк. — Час, орган Народного руху України, 1997, № 23); «Я не “демократ” — я націоналіст» (такі заяви можна почути від представників українських націоналістичних партій)³⁰.

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late 20th — early 21st century Ukrainian language materials). II

The article focuses on the main tendencies of nominative and axiological reorientations in the development of lexical-phraseological structures, of word-building means systems, and of a stylistic means stock in the Ukrainian language of the late 20th — early 21st century, that occurring mainly in socio-political and socio-economic thematic spheres. They consist in orienting, on the one hand, to new, critical comprehension of the previous system of socio-political, moral and cultural values of a society, and, on the other hand, to forming a new system of social values: it is, first, an actualization of traditional and «common to all mankind» social, moral, cultural landmarks and priorities, secondly, rebirth and strengthening of nation-state Ukraine aspects language representation, thirdly, emulation of «European» and «world-wide» values.

Key words: «revaluation of values» in language, key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age.

(Продовження див. у наступних номерах журналу).

²⁹ Новітні словники української мови вже, природно, намагаються охопити весь складний і суперечливий семантичний обсяг слова *націоналізм* у сучасному українському мовному житті, виділяючи в ньому кілька значень (див., наприклад: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Т. Бусол.— К. ; Ірпінь, 2007.— С. 744). У найавторитетнішій на сьогодні «Юридичній енциклопедії» в 6-ти томах (К., 1998–2004, т. 4) поняття «націоналізм» подається як «ідеологія, політика і практика, в основі яких лежить утвердження місця певного народу серед інших націй, його національних інтересів та національно-культурних цінностей».

³⁰ Див. також: Тараненко О. О. *Лівий — правий...*

ОЦІНКА В СЕМАНТИЦІ ПЕРЦЕПТИВНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті на матеріалі української, польської та англійської мов розглядаються особливості кодування семантикою перцептивної лексики інформації про ціннісні (оцінні) стратегії людини як суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Розкривається динаміка зміни перцептивно-інформаційного стану людини в ієрархії її ціннісних систем. Установлюються параметри ситуації, які визначають характер оцінки перцептивного об'єкта.

Ключові слова: перцептивна лексика, перцептивно-інформаційний стан, перцептивний об'єкт, перцептивна оцінка, сенсорна оцінка, етична оцінка, емотивна оцінка.

1. Для сучасної лінгвістики чуттєвого сприйняття, як і для будь-якої іншої мовознавчої дисципліни¹, ключовою визнається роль спостерігача. «При розгляді того, як абстрактну систему знаків використовує мовець (і описує конкретний лінгвіст), мовознавство вступає в сферу, яка межує не лише з психологією та філософською прагматикою, а й із сучасною фізикою, де на перший план висувається спостерігач і відповідно зростає роль суб'єктивного початку»².

Як суб'єкт перцептивно-інформаційного стану спостерігач виявляє ознаки багатовимірного феномена. Це може бути суб'єкт споглядання (*Я бачу білий будинок*), суб'єкт свідомості (*Я бачу, до чого ти хилиш*), суб'єкт оцінки (*Я бачу тебе наскрізь*) і т. ін. Багатовимірний статус спостерігача в цьому випадку відбиває різні аспекти перцептивно-інформаційних стратегій людини. «Сприйняття можна представити — у світлі лінгвістичних даних — таким, що складається з двох етапів. Перший етап — фізіологічний, коли орган сприйняття бере участь у ситуації на правах певного знаряддя. Якщо йдеться про зорове сприйняття, то на цьому фізіологічному етапі сприйняття виникає зоровий образ предмета (або ситуації), що має форму, колір, розмір — усі характеристики, які можна спостерігати очима. На другому етапі зоровий образ зазнає ментальної “обробки”; від-

¹ Термін «лінгвістика чуттєвого сприйняття» є умовним поняттям, яке можна використовувати як назву відповідного тематичного розділу мовознавства або окремої мовознавчої дисципліни. Предметом досліджень такої дисципліни в перспективі можуть бути особливості мовного відображення різних аспектів перцептивно-інформаційного стану людини: сенсорно-перцептивних, ідентифікаційних, оцінних і т. ін. стратегій чуттєвого сприйняття. Порівняймо в цьому відношенні назви праць окремих тематичних рубрик лінгвістики чуттєвого сприйняття: *Кульпина В. Г.* Лінгвістика цвета. Термины цвета в польском и русском языках. — М., 2001. — 470 с.; *Шаховский В. И.* Лінгвістика эмоций: Основные проблемы, результаты и перспективы // Мир лингвистики и коммуникации. — Тверь, 2008. — <http://tverlingua.ru>; *Деменчук О. В.* Лінгвістика експерієнцій: динамічні моделі в семантиці лексики чуттєвого сприйняття. — Рівне, 2011. — 416 с.

² *Иванов Вяч. Вс.* Лінгвістика третьего тысячелетия : Вопросы к будущему. — М., 2004. — С. 159.

буваються таксономічна ідентифікація (*побачив березу*), а можливо, також установлення тотожності предмета з апіорною його дескрипцією, вияв властивостей, приписування оцінок (*побачив підходяще дерево*)»³.

Виокремлені етапи сприйняття відображають діалектику співвідношення *універсальності* людської когніції з *унікальністю* класифікаційної діяльності людини. «З одного боку, сприйняття, членування та концептуалізація світу відбуваються в існуванні універсальних поняттєвих категорій, властивих різним мовам. Ці категорії відображають те, *що* ми бачимо. З другого боку, в кожній окремій мові є система специфічних понять, властивих саме цій мові і невластивих іншим — у цих поняттях, як правило, відбивається те, *як* ми бачимо світ. У першому випадку ми маємо справу зі сприйняттям як психофізіологічним процесом об'єктивного порядку, в другому випадку йдеться про суб'єктивований процес накладення концептуальних структур (своєрідної модальної рамки) на предмети, що сприймаються»⁴.

Метою нашої розвідки є опис способів кодування семантикою перцептивної лексики інформації про ціннісні (оцінні) стратегії людини як суб'єкта перцептивно-інформаційного стану, з'ясування того, «*як* ми бачимо світ», на основі перцептивно-оцінних номінацій української, польської та англійської мов.

Перцептивна лексика (перцептиви) становить тематичний клас слів на позначення різних аспектів перцептивно-інформаційного стану людини⁵, тобто внутрішнього (інформаційного) стану, який відображає умови її перцептивного буття або зміну таких умов, пор.: *бачу (спостерігаю)* → *бачу (розумію)* → *бачу (оцінюю)*.

Об'єктом нашого дослідження є слова, що позначають зміни перцептивно-інформаційного стану людини в ієрархії її ціннісних систем: перцептивний стан → стан ціннісних пріоритетів — похідні, ономасіологічна структура або компонентний склад яких містить перцептивні номінації базового (прототипного) рівня категоризації, що слугують для позначення оцінних стратегій суб'єкта перцептивно-інформаційного стану, пор.: *м'якотілий, твердолобий, солодко-мовний, світла голова, темна пляма (на репутації), гарячі почуття* і т. ін.).

Як тематичний клас слів, що відбивають оцінні стратегії людини, перцептивна лексика була предметом аналізу 1) функціонування системи відчуттів людини (гедоністична оцінка — перцептиви на позначення сенсорних відчуттів типу *смачний, ароматний, мелодійний* і т. ін.)⁶, 2) ментальних операцій, що супроводжують сприйняття (епістемічна оцінка — перцептивні предикати пропози-

³ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — 608 с.

⁴ Кравченко А. В. Язык и восприятие : Когнитивные аспекты языковой категоризации. — Иркутск, 1996. — С. 16.

⁵ Тематичний клас перцептивів формують номінації, пряме номінативне значення яких містить смисловий компонент, що вказує на перцептивно-інформаційний стан людини. Для ознакових перцептивів такими є компоненти 'відчувати', 'сприймати', 'звучати', 'виднітися', 'блискати' і т. ін., для предметних — 'відчуття', 'сприйняття', 'колір', 'звук', 'запах' і т. ін. У цьому значенні використовуються видові номінації, що об'єднують групи слів на позначення: кольору («коловативи»: білий), запаху («одоративи»: пахучий), смаку («густативи»: кислий), звука («аудіативи»: шум), дотику («тактильні номінації»: м'який), температури («температурні номінації»: холодний), «м'язового відчуття», положення та переміщення тіла у просторі («кінестетиви»: запаморочення голови), світлових коливань («осцилятиви»: мерехтіння), фізіологічних реакцій («фізіологічні номінації»: біль), візуальних стратегій («візуальні номінації»: видимий) і т. ін.

⁶ Wright G. H. von. The varieties of goodness. — London ; New York, 1963. — 222 p.; Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт. — М., 1988. — С. 84–91; Лаенко Л. В. Оценочный аспект семантики одорических прилагательных английского языка // С любовью к языку. — М. ; Воронеж, 2002. — С. 366–373.

ційної настанови на зразок *чути, бачити, відчувати* тощо)⁷, 3) просторового положення спостерігача (просторова оцінка — номінації, що вказують на норму, яка визначає просторову кваліфікацію об'єкта сприйняття, наприклад: *удалині, недалеко, поряд* тощо)⁸, 4) інтерпретації зовнішніх ознак предмета або людини (експерієнціальна оцінка — похідні на зразок *жахливий, сумний, хворий* вигляд і т. ін.)⁹.

Зазначимо, що загальна орієнтація таких досліджень спрямована більше на вияв певної оцінної характеристики учасників перцептивної ситуації, ніж на з'ясування особливостей кодування семантикою перцептивної лексики інформації про ціннісний (оцінний) стан справ узагалі. Ідеться про реалізацію ідеї загального перцептивно-оцінного семіозису, в основі якого лежить єдиний семантичний механізм, що регулює перцептивно-оцінну номінацію. Механізм координує перцептивно-оцінний семіозис відповідно до реалізованих у заданих умовах пізнання ціннісних (оцінних) стратегій суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Такі стратегії покликані дати оцінну кваліфікацію перцептивному об'єкту¹⁰.

Ключовими визнаються стратегії:

1) оцінності (позитивна або негативна оцінка перцептивного об'єкта, пор.: *чорна пляма* — «що-небудь негативне, яке ганьбить кого-, що-небудь» (ФСУМ¹¹, II, 649); *black mark* — «something you have done that makes people consider you as bad in some way» (CIDE, 131); *чорноротий* — «який злісно лається, поширює наклепи тощо» (СУМ, XI, 360); *czarne podniebienie* — «o kimś szczególnie złośliwym, napastliwym» (SJP); *солодкомовний* — «який уміє гарно, цікаво, захоплююче говорити» (СУМ, IX, 448); *śłodkośpiewny* — «śpiewający słodko, miłym głosem» (SJP);

2) експресивності (образна характеристика перцептивного об'єкта — образність мовного знака підкреслює ознаку номінації), пор.: *кисла мина* — «невеселий, незадоволений і т. ін. вираз (обличчя)» (ФСУМ, I, 491); *kwaśna mina* — «mina wyrażająca niezadowolenie» (SJP); *black-browed* — «scowling, gloomy, forbidding» (WTNIDELU, 225); *bright as a button* — «very clever and quick-witted» (ODCIE, 17);

3) інтенсивності (оцінка, що вказує на ступінь підсилення, перевищення або послаблення, неповноту якості перцептивного об'єкта), пор.: *голосний* — «шум-

⁷ Арутюнова Н. Д. Знач. праця.— С. 110–120.; Падучева Е. В. Знач. праця.— С. 199.

⁸ Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия).— М., 1994.— С. 21–54.; Кравченко А. В. Знач. праця.— С. 53–56.

⁹ Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения.— М., 2004.— С. 360–362.

¹⁰ Залежно від характеру відповідності якостей тіл матеріального світу своїм прообразам перцептивні об'єкти умовно поділяються на об'єкти первинної та вторинної якості. Об'єкти первинної якості концептуалізуються через так звані первісні (початкові) якості (протяжність, форма, густина, рухомість), що повністю невіддільні від тіл матеріального світу, в якому б стані ті не були; ідеї цих якостей, що виникають у процесі мислення, подібні до самих якостей тіл. Об'єкти вторинної якості концептуалізуються через якості, що не існують у самих тілах у тому чуттєвому вигляді, в якому вони сприймаються людиною (колір, звук, смак, запах, тепло тощо). Впливаючи на органи чуття, такі якості «викликають у свідомості ідеї, не схожі з агентами, які їх породили» (див.: Новая философская энциклопедия : В 4 т.— М., 2010.— Т. 3.— С. 218). У своєму дослідженні ми орієнтуватимемося винятково на об'єкти вторинної якості, оскільки саме вони розкривають гносеологічні (інтенціональні) настанови перцептивної поведінки суб'єкта пізнання. Як гносеологічне явище, об'єкти вторинної якості виявляють риси інтенціональних об'єктів — феноменів, що засвідчують ознаки інтерпретації суб'єктом сенсорно-перцептивної або ціннісної характеристики об'єкта пізнання.

¹¹ Список скорочень див. у кінці статті.

либий, гомінкий» (СУМ, II, 116); *холоднуватий* — «трохи холодний» (СУМ, XI, 120); *czerwonawy* — «mający odcień czerwony» (SJP); *czerwony jak upiór* — «mający silne rumieńce, bardzo zaczerwienioną twarz» (SJPPWN, 315); *loud* — «(of sound) having exceptional volume or intensity» (RHWUD); *pitch-black* — «extremely black» (RHWUD);

4) сенсорних відчуттів (гедоністична оцінка перцептивного об'єкта), пор.: *солодкий* — «який має приємний смак» (СУМ, IX, 446); *słodki* — «(o zapachu) miły, przyjemny; (o dźwiękach) łagodny» (SJP); *sweet* — «pleasing; delightful» (RHWUD);

5) естетики (оцінка перцептивного об'єкта з позицій уявлення про прекрасне або огидне), пор. okazionalні номінації: *ніжно-блакитний (шалік)*; *брудно-жовтий (туман)*; *brudnobiały (obłok)*; *(turn) nasty brown*; *nice-blue (sky)* і т. ін.;

6) вияву емоцій (емотивна оцінка перцептивного об'єкта), пор.: *чорний* — «важкий, безпросвітний, безрадісний» (СУМ, XI, 354); *chłodny* — «przen. obojętny» (SJP); *cold* — «characterized by lack of feeling or sociability; unemotional» (PED, 163).

Розглянемо докладніше способи і характер кодування оцінних стратегій семантикою ознакових і предметних перцептивів.

2. Учасників, які представляють ситуацію «оцінна характеристика перцептивного об'єкта» в семантиці ознакових перцептивів, умовно розподіляємо за змістом оцінюваного об'єкта. «Семантичний зв'язок оцінних слів і позначень об'єкта оцінки здійснюється на базі аспекту оцінки (основної змінної), яка визначає ознаки об'єкта, за якими він оцінюється»¹². Основна змінна, реалізуючи певну семантичну роль, характеризує зміст відповідного типу оцінного значення. Ключовими є перцептивний, етичний та емотивний типи оцінного значення перцептивів. Кожний із них містить оцінку об'єкта залежно від того, «який саме параметр ситуації піддається оцінці і за якою “шкалою” він оцінюється мовцем у той чи інший бік, що відхиляється від норми»¹³.

В аспекті перцептивної оцінки об'єкт оцінюється за параметром підсилення (оцінка за ступенем інтенсивності якості перцептивного об'єкта), пор.: *czarniutki* — «forma drobniła: o odcieniu intensywnym od czarny» (SJP). В основі такої оцінки лежить так званий тіміологічний принцип ранжування елементів універсуму за ступенем їх важливості, цінності та значущості¹⁴. Оцінка за таким параметром передбачає перцептивну кваліфікацію перцептивного об'єкта за ступенем його якості. На відміну від параметричного значення (яке кодує інформацію про психофізичні характеристики перцептивного об'єкта), оцінне значення реалізує компоненти, що фіксують відхилення — посилення (перевищення) або послаблення (неповноту) якості перцептивного об'єкта. У цьому випадку перцептивне враження суб'єкта підпорядковане його ціннісній настанові, оскільки у фокус уваги потрапляють ознаки, нехарактерні для перцептивного об'єкта в режимі «інертної перцепції» (сприйняття «за умовчанням»). За таких обставин суб'єкт осмислює якість перцептивного об'єкта як таку, що не відповідає заданим для цього об'єкта прототипним (психофізичним) і, як результат, ціннісним параметрам.

Одним з учасників, який фіксує відхилення від заданих параметрів, є компонент, що вказує на недостатній (послаблений) ступінь вияву перцептивної

¹² Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. — М., 1985. — С. 13.

¹³ Плузган В. А. Общая морфология : Введение в проблематику. — М., 2003. — С. 309.

¹⁴ Пеньковский А. Б. Очерки по русской семантике. — М., 2004. — С. 75–76.

якості ¹⁵, пор.: «Półkulista lampa na długim łańcuchu rzuciła czerwone [‘niezapewnie czerwone’] światło» (SJP). Основними морфологічними засобами вираження атенуатива в українській, польській та англійській мовах є суфікси *-уват / -юват (-аст / -яст, -ав), -aw, -ish*, пор.: *холоднуватий* — «трохи холодний» (СУМ, XI, 120); *червонястий* — «трохи червоний» (СУМ, XI, 300); *чорнуватий* — «трохи чорний» (СУМ, XI, 361); *chłodnawy* — «nieco chłodny» (SJP); *czarniawy* — «prawie czarny» (SJP); *coldish* — «somewhat cold» (MWUD); *reddish* — «slightly red in colour» (CIDE, 1189). Реалізуючи зміст ‘послаблений ступінь’, атенуатив указує на певну уявну шкалу, в межах якої маркує ділянку мінімуму, що засвідчує вияв малої кількості або ступеня якості перцептивного об’єкта, пор.: *trochu* — «до деякої міри; небагато, мало» (СУМ, X, 286); *nieco* — «zaimek liczebny nieokreślony, komunikujący o niedużej ilości rzeczy lub osób bądź o niewielkim stopniu cechy; trochę» (USJP); *slight* — «small in amount or degree» (CIDE, 1352).

Відхилення по шкалі в бік максимуму реалізує компонент, який указує на надмірний (перевищений) ступінь вияву якості перцептивного об’єкта ¹⁶, пор.: *чорномазий* — «дуже смуглий» («— Шубу одягай! Замерзнеш у степу, — гукнув їй якийсь літній, чорномазий, як циган, козак» — СУМ, XI, 359). Зазначений компонент указує на міру якості, яка «оцінюється з погляду відповідності — невідповідності необхідній, бажаній або передбачуваній для певної ситуації його величині» ¹⁷, пор.: «Йшлося вже до осені, — темні хмари, аж чорнувати, снували по небу» (СУМ, XI, 361). Часто ситуацію «перевищення» семантика перцептива передає через компонент, який містить зміст ‘відхилення від норми’, пор.: *czarny jak noc* — «bardzo czarny, kruczoczarny» (FSJP); *pitch-black* — «extremely black or dark as pitch» (*a pitch-black night* — RHWUD) :: *night* — «the period of darkness between sunset and sunrise» (там же) — відхилення через зміст ‘надмірність’ у напрямку: darkness (‘absence or deficiency of light’) → pitch-black (‘absence or deficiency of light in an extreme degree; exceedingly’). Ситуація «надмірність» оцінюється певною мірою несхвально, оскільки набуває статусу незвичайного явища, пор.: «It was *pitch black*, unrelieved even by starlight» (ODCIE, 17), що потенційно може ускладнити сенсорно-перцептивне функціонування суб’єкта, пор.: «Then the red lights came on and L Detachment sprang out into the *pitch-black night*, unsure of exactly where they were. If she opened them, she wouldn’t see anything; once the lights were turned off down here, it was *pitch-black*» (BNC).

Слід зазначити, що оцінка «відхилення» характерна для тієї ситуації, яка охоплює зовнішнє поле суб’єкта сприйняття. За таких обставин оцінний перцептив зазвичай «прописує» у своїй семантиці інкорпорованого суб’єкта сприйняття, семантична роль якого зводиться до оцінки а) зовнішнього стимулу, пор.: *as black as ink* — «very dark, so that one cannot see clearly» (ODCIE, 17); б) внутрішнього стимулу, пор.: *чорно перед очима* — «уживається при вказівці на велику втому, знесилення організму (від важкої роботи, хвороби, переживання і т. ін.)» (СУМ, XI, 356). Така оцінка передбачає осмислення «відхилення» в напрямку фіксації погіршення візуального контакту з подальшою імплікацією несподіваного, непередбачуваного, незнайомого тощо, пор.: «They moved cautiously from

¹⁵ Див.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 134. У морфології такий компонент називають атенуативом (див.: Мельчук І. А. Курс общей морфологии. — М.; Вена, 1998. — С. 99), або модеративом (див.: Князев Ю. П. Грамматическая семантика : Русский язык в типологической перспективе. — М., 2007. — С. 182).

¹⁶ Пор. лексичну функцію *Excess* у праці: Йорданская Л. Н., Мельчук И. А. Смысл и сочетаемость в словаре. — М., 2007. — С. 325.

¹⁷ Пеньковский А. Б. Знач. праця. — С. 122.

the entrance to the tunnel, already having to feel their way with their hands. Ahead it was *as black as the Pit*» (ODCIE, 17) — «надмірність» оцінюється негативно за принципом «чим більше, тим гірше».

Ще одним складником ситуації «перцептивна оцінка» є компонент, який указує на вияв повного, подекуди найвищого, ступеня якості перцептивного об'єкта, пор.: *чорний* — «найтемніший» (СУМ, XI, 352); *чорнісінький* — «зовсім, дуже чорний» (там же, 356). Акцентуючи увагу на повноті ступеня якості, зазначений компонент засвідчує якість перцептивного об'єкта як таку, що виявляє максимум інтенсивності. Такий максимум також осмислюється як певне відхилення, а тому співвідноситься з ціннісним складником ситуації, пор.: «За півроку був *чорнісінький*, як його татонько, абіссінський король. Вона з ним пішла в клініку шкірних хвороб, щоб йому якось відновили білий колір шкіри, але там їй сказали, що це справжнісінька чорна негритянська шкіра і що тут уже нічого не вдієш»¹⁸.

На відміну від перцептивної оцінки, яка зосереджує увагу на ціннісному ставленні до об'єкта (візуального) сприйняття, етична оцінка охоплює учасників, семантичні ролі яких зорієнтовані на зміст «мовець схвалює / не схвалює вчинення певної дії»¹⁹. Основною аксіологічною категорією, що засвідчує тип етичної оцінки, є «оцінність».

Ідею «оцінності» втілює компонент, який указує на позитивну або негативну оцінку того, що представлене перцептивним об'єктом, пор.: *чорний* — «перен. властивий злісній, низькій, підступній людині» («Руки білі, а сумління *чорне*» — СУМ, XI, 354); *czarny* — «zły, niegodziwy, niezycziwy, szkodliwy, zgubny» (*Czarna niewdzięczność* — SJPPWN, 308); *black* — «outrageously wicked: deserving unmitigated condemnation» (a *black deed* — WTNIDELU, 224).

Інформація про етичну оцінку може бути реалізована через компонент «тенденційний характер оцінки дій перцептивного об'єкта», пор.: *sweet* — «having pleasant disposition and manners» (OED). Якщо оцінність розглядати в межах уявної шкали «прескриптивність», то інформацію, яку містить зазначений компонент, можна співвіднести з точкою, що фіксує мінімум обов'язкових дій, які створюють передумову ціннісного ставлення до об'єкта. За таких обставин оцінка має мінімально прескриптивний характер, оскільки дії об'єкта, що підлягають оцінюванню, лише задають напрямок оцінки стосовно певного екстремуму шкали «добре — погано» (зрештою, людина, яка виявляє негативні або позитивні риси характеру, не завжди поводить відповідним чином), пор.: «At luncheon she was *sweet* to me at once» (OED).

У випадку, якщо оцінка зміщується в бік медіуму обов'язкових характеристик, у фокус уваги потрапляє компонент, який указує на зумовлений (що виникає за певних умов) характер оцінки дій перцептивного об'єкта, пор.: *soft-hearted (tender-hearted)* — «easily moved by fear, pity, sorrow, or love» («Terry was very *tender-hearted* when women and children were concerned» — OED). На відміну від попереднього, зазначений компонент характеризує об'єкт оцінки з погляду його актуальних якостей. Такі якості стають об'єктом оцінки з урахуванням тимчасового, подекуди рекурентного характеру їх вияву в аксіологічному просторі суб'єкта оцінки. Накладаючи на такі якості загальнооцінну рамку, суб'єкт оцінки орієнтується на одиничну або періодично повторювану дію (вчинок), яка й ініціює відповідне (ціннісне) ставлення, пор.: *black* — «indicating dis-

¹⁸ Гашик Я. Пригоди бравого вояки Швейка. — <http://www.e-reading.org.ua>.

¹⁹ Плунгян В. А. Зазнач. праця. — С. 311.

grace, censure, liability to punishment, etc.» («Write Curzon down, Denounced <...> Put a *black* cross against the name of Curzon» — OED).

Точку «максимум обов'язкових дій / властивостей» представляє компонент, який указує на абсолютний (безвідносний) характер оцінки дій перцептивного об'єкта. Такі дії кваліфікуються як перманентна характеристика об'єкта, що визначає ціннісний статус об'єкта в обсязі екстремумів «добре», пор.: *white* — «highly prized, precious» («Take vp Isaac, þi son so *whyte*» — OED) або «погано», пор.: *czarny* — «zły, niegodziwy, złowrogi, złośliwy, nieżyczliwy, szkodliwy, zgubny» («Przed skonaniem muszę odkryć twym oczom moją *czarną* duszę» — SJP). У деяких випадках екстремуми абсолютної оцінки можуть бути реалізовані у вигляді полярних значень енантіосемічного перцептива²⁰, пор.: *blue* — «characterized by rigid morals; puritanical» («a *blue* Sunday city» — WTNIDELU, 240) та *blue* — «characterized by indecency or obscenity» («a *blue* language» — там же). Енантіосемію слід розглядати як один з варіантів метонімічного зсуву, який у цьому випадку передбачає зміщення фокуса уваги в межах ситуації «мораль», пор.: *idecent* — «morally offensive, esp. in a sexual way» (CIDE, 719). Характерно, що на позначення «непристойної поведінки» обрані мови залучають номінації з інших перцептивних сфер: густативної (смакової), як в українській мові, пор.: *солоний* — «перен., розм. виразний, дотепний, але грубий; пристойний» («Регоче гурт, кидає солоні дотепи, насмішки» — СУМ, IX, 451), або тактильної, як у польській мові, пор.: *ostrzy, cięty dowcip* — «uszczypliwy, złośliwy dowcip» (FSJP).

Варто зазначити, що зміст перманентної характеристики об'єкта може бути також зумовлений чинником референційного виміру, пор.: *чорноротий* — «який злісно лається, поширює наклепи тощо» («Тьху, сказився б ти, ікластий чорте! Знову збував мене, знову все переплуталось. І що він собі думає, цей *чорноротий* Блюм» — СУМ, XI, 360) — грамема 'означеність', показником якої є вказівний займенник, засвідчує постійний характер дії (поведінки) об'єкта. Пор. в англійській мові: «As beautiful and as wholesome as you may be on the outside, I shall reveal you for the *black-hearted* trickster that you are» (BNC).

Реалізація етичним перцептивом сценарію зумовленої оцінки фокусує увагу на компоненті 'каузація оцінки перцептивного об'єкта', пор.: *blacken sb's character / name* — «make sb's character (through idle gossip etc.) seem worse than it really is» («Some of the press reports amount to an attempt to *blacken the character* of someone who is still a highly respected public figure» — 'каузувати, щоб Р [character] to seem worse than it really is]' — ODCIE, 69). У цьому випадку семантика перцептива репрезентує обох учасників ситуації «каузація» — каузатора та каузоване, реалізуючи сценарій так званої непрямої директивної каузації²¹. Суть такої каузації полягає в тому, що каузатор, спричиняючи зміну стану або умови соціального (етично-оцінного) статусу каузованого, робить це із залученням третьої сторони (власне, для неї створюється прецедент для оцінювання²²). Натомість третя сторона вже директивно виносить вердикт негативної оцінки. З цього погляду третя сторона є своєрідною альтернативою сумнівному, подекуди неможливому використанню перформатива: **Я чорню їх*. Крім того, звертає на себе увагу епістемічне значення, виражене інфінітивними зворотами *to seem, to appear*, пор.: *blacken* — «make infamous; cause to appear immoral or vile» (CD,

²⁰ Див.: Тараненко О. О. Енантіосемія // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2004. — С. 172.

²¹ Song J. J. Causatives : Semantics // Encyclopedia of language and linguistics : In 14 vol. — Cambridge, 2005. — Vol. 3. — P. 267.

²² Пор.: Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Грамматика позора // Логический анализ языка : Языки этики. — М., 2000. — С. 225.

572). Такі компоненти, реалізуючи зміст 'припущення', представляють каузацію як опосередковану дію. Для самого ж каузатора така дія кваліфікується як «мета скомпрометувати каузоване»: каузатор компрометує каузоване і досягає успіху завдяки кооперації з учасником, який «втілює задум» каузатора. Таким чином, каузація має характер непрямого директивного спонукання до зміни стану каузованого. Саме через це «етичні» дієслова на зразок *чорнити* часто тлумачаться як інтерпретаційні дієслова (інтерпретативи). Наголошується, що такі дієслова «не позначають ніякої конкретної дії або стану, а слугують лише для певної інтерпретації (кваліфікації) іншої, цілком конкретної дії або стану»²³. Зокрема, такі номінації, як рос. *изображать в черном цвете, очерняют, обелять, представляют в розовом цвете*, кваліфікуються як комбіновані інтерпретації (комбінуються етична та логічна кваліфікації дії)²⁴.

Ситуацію емотивної оцінки передають компоненти, які характеризують емоційність як ціннісний (значущий) складник пізнання. «Якісна специфіка емоційного відображення дійсності полягає в тому, що воно відбиває не властивості самих речей, а їх значення для життя людини»²⁵.

Основним складником ситуації «емотивна оцінка» є компонент, який указує на емотивну оцінку перцептивного об'єкта, пор.: *холодний* — «який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення» (СУМ, XI, 119); *chłodny* — «*przen. obojętny*» (SJP); *cold* — «showing no warm or friendly feeling» (OED). Учасників, які уточнюють компонент емотивної оцінки, ми визначаємо за параметрами емотивності, афективності та експресивності.

Параметр «емотивність» визначає оцінку емоційного ставлення суб'єкта до перцептивного об'єкта. Така оцінка є ситуативною в тому розумінні, що вона передбачає ціннісну характеристику певного стану справ, пор.: *чорний* — «важкий, безпросвітний, безрадісний» (*чорна безнадія, чорний жак, чорне горе* — СУМ, XI, 354); *czarny* — «*smutny, trudny do zniesienia, pełen nieszczyć*» («*Czarny okres w czyimś życiu*» — SJPPWN, 309); *black* — «unrelievedly sad, gloomy, or calamitous» (*black season* — WTNIDELU, 224). Оцінка в цьому випадку засвідчує зумовленість емоційного ставлення суб'єкта сприйняття властивостями самого об'єкта. За таких обставин об'єкт виконує роль своєрідного ініціатора, який «нав'язує» певне оцінне ставлення до себе з огляду на (ситуативні) відхилення, які в цьому об'єкті фіксує суб'єкт перцептивно-інформаційного стану, пор.: *brudnoczerwony* — «*czerwony robiący wrażenie brudnego*» («*Łampy poczęły kopcić brudnoczerwonym światłem*» — SJP).

Особливою в цьому відношенні є група сенсорних емотивів²⁶. Орієнтуючись на семантичну роль суб'єкта перцептивно-інформаційного стану, такого типу перцептивна лексика реалізує зміст 'емоційна реакція суб'єкта на перцептивний або рецептивний подразник', пор.: *ślodki* — «o dźwiękach: łagodny, harmonijny» (SJP), *rancid* — «smelling or tasting unpleasantly sour» (PED, 230), *sweet* — «pleasing to the taste; having a pleasant taste or flavor» (CD, 6107).

²³ Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография. — М., 2006. — С. 145.

²⁴ Там же. — С. 150.

²⁵ Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. — М., 2008. — С. 36.

²⁶ Сенсорні емотиви належать до групи так званих синестемічних номінацій. За визначенням, «синестемія» (букв. «співвідчуття + співемоції») — це взаємодія між відчуттями різних модальностей (рідше — між відчуттями однієї модальності) і між відчуттями та емоціями, результатом яких на другому сигнальному рівні є перенесення значення, у тому числі перенесення значення у звуко-символічному слові (див.: Воронин С. В. Синестезія і звуко-символізм // Психолінгвістическіе проблемы семантики. — М., 1983. — С. 120).

Сенсорні емотиви реалізують ідею ціннісного ставлення суб'єкта перцептивно-інформаційного стану до результату каузації його сенсорних реакцій. У цьому випадку спостерігається перенесення уваги з власне перцептивного складника в сферу сенсорної оцінки. Така оцінка ґрунтується на системі гедоністичних преференцій, ціннісна характеристика яких зумовлена ступенем фізичного впливу на суб'єкта перцептивно-інформаційного стану (органи чуття), пор.: *gipkui* — «який має своєрідний їдкий, різкий смак» :: *rizkui* — «занадто сильний, міцний або яскравий, що неприємно діє на органи чуття» (СУМ, VIII, 564); *słodki* — «o zapachu: miły, przyjemny, czasem mdławny, w większym natężeniu odorujący» (USJP); *bitter* — «having a sharp taste that is usually more disagreeable than sourness» :: *sharp* — «affecting the senses or sense organs intensely especially in flavour» (PED, 80; 815). Як можна помітити, ціннісний складник, який представляє сенсорну оцінку, указує на підсилення. Однак підсилення в цьому випадку осмислюється як ступінь фізичного впливу на суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Реакція на дію такого впливу осмислюється як вияв пріоритету в ціннісній настанові суб'єкта. Учасник, який фіксує подібний пріоритет, акцентує увагу на дисбалансі почуттів, що можна кваліфікувати як відхилення в сфері емоційного стану суб'єкта, пор.: *sweet* — «pleasing to the taste; having a pleasant taste or flavor» (CD, 6107) :: *pleasing* — «giving pleasure or satisfaction» (там же, 4549). Семантика сенсорних емотивів інколи реалізує компонент цільового учасника ситуації порівняння, залучаючи інформацію про прототипний еталон сенсорних відчуттів, пор.: *słodki* — «який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.» (СУМ, IX, 446); *gorzki* — «mający ostry, nieprzyjemny smak, taki jak piołun, gorczyca itp.» (SJP); *sour* — «having a tart or acid taste, such as that which is characteristic of unripe fruits and vinegar» (OED).

Параметр «афективність» визначає оцінку ступеня емоційного ставлення до перцептивного об'єкта, пор.: *gąrzący* — «надзвичайно напружений» (*gąrząca робота* (*beciða*) — СУМ, II, 37); *gorący* — «bardzo żywy, pełen zapału, żarliwy» (*gorące okłaski* — SJP); *hot* — «informal. extremely exciting or interesting; sensational or scandalous» (*a hot news story* — RHWUD).

Семантика перцептивних афективів кодує інформацію про ступінь вияву емоцій або почуттів. Тому такі перцептиви, як правило, «прописують» у семантиці компонент, який засвідчує емотивний аспект підсилення, пор.: *тяжкий* — «значний за силою прояву; значний за глибиною (про почуття, душевні страждання)» («Тяжку журбу понесли селяни й у свої домівки...» — СУМ, X, 344). До афективів також належать номінації, які демонструють ступінь зацікавленості суб'єкта. Такі номінації мають особливі референційні властивості: «вони передбачають презумпцію існування одиничного об'єкта, який вони оцінюють»²⁷, пор.: *shocking-pink*, *stunning-pink*; *разюче-білий*, *божєвільно-білий*.

Параметр «експресивність» визначає оцінку емоційного ставлення суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Показником такого ставлення служать «емоційні кінеми»²⁸. Як номінативний показник зовнішнього вигляду об'єкта оцінки ім'я учасника емоційної кінеми реалізує компонент «образ, супутній емоціям або почуттям», пор.: *чорний* — «нахмурений, занепокоєний, сумний» («Командир чорніший ночі» — СУМ, XI, 354); *kwaśny* — «posępny, ponury» («Pani jakaś kwaśna, panna także nie w humorze, i chłód wieje nieustanny z twarzy pana, pani, panny» — SJP); *black-browed* — «frowning, scowling» («Sheridan was dining with the *black-browed* Chancellor» — OED). Сюди ж можна віднести фразеологіч-

²⁷ Вольф Е. М. Зазнач. праця. — С. 45.

²⁸ Шаховський В. И. Зазнач. праця. — С. 98.

ні номінації на зразок у *romi chorno* — «хто-небудь дуже сердитий, лютий» (ФСУМ, II, 950); *czerwony jak burak, rak, piwonia, indyk, upiyr itp.* — «mający silne rumieńce, bardzo zaczerwienioną twarz» (SJPPWN, 315); *black looks* — «angry or revengeful looks» (PDEI, 20).

3. Семантика предметних перцептивів представляє категорію оцінності у вигляді етичного та емотивного типів оцінного значення, пор.: *тепло* — «перен. доброта, щирість; доброзичливе ставлення до когось» (СУМ, X, 79); *ciepło* — «o stanie dodatniego, przyjemnego wzruszenia» (SJP); *warmth* — «an excited or fervent state of the feelings» (OED).

Ключовими компонентами семантики предметних перцептивів «етичного» типу є смисли позитивної і негативної оцінки, пор.: *світла пам'ять* — «уживається для вираження позитивного ставлення при згадці про померлого» (СУМ, VI, 40) та *чорна пам'ять (хто, що)* — «уживається для вираження негативного ставлення при згадці про кого-, що-небудь» (СУМ, VI, 40). Вони реалізують ціннісне ставлення суб'єкта до перцептивного об'єкта у межах прескриптивної шкали, яка фіксує оцінку дій або властивостей об'єкта за параметром кількісного відношення, пор.: *czarny charakter* — «osoba o złych skłonnościach, występna» (SJP) — мінімум негативної оцінки (skłonność — potencjalna właściwość, posiadanie cechy, która się może ujawnić; podatność, predyspozycja, tendencja; trwałe upodobania, zamiłowania, pociąg do czegoś); *чорна справа* — «підступна, брудна справа, що викликає загальний осуд» (СУМ, XI, 354) — медіум негативної оцінки (підступність — це злий намір, який, однак, прикривається показною доброзичливістю); *чорна невдячність* — «зло замість вдячності за зроблене добро» (СУМ, V, 254) — максимум негативної оцінки (компонент 'зло' задає точку екстремуму шкали).

Зауважимо, що немає чіткої межі визначення оцінки за параметром кількісного відношення, оскільки саме оцінювання передбачає численні інтерпретації об'єкта оцінки, зумовлені чинником певного стану справ. У цьому випадку етичні перцептиви часто функціонують як квазіпредикати, актантну позицію яких заповнює семантична змінна «склад ситуації»²⁹. Основна функція предикатів, валентність яких заповнює зазначена змінна, — відсилати до конкретної ситуації, що належить до класу «дій» («учинків»)»³⁰. З цього погляду «склад ситуації», на яку орієнтується (у сферу дії якої входить) етичний перцептив, визначатиме кількісний статус оцінки. Так, мінімально прескриптивна оцінка номінації *czarny charakter* може набути статусу медіальної оцінки в ситуації, яка описує періодично повторювану поведінку об'єкта (пор.: «Obydwa są to czarne charaktery, zachowujące się z prostackim cynizmem» — FSJP), або максимальної оцінки в ситуації, що засвідчує ознаки перманентної характеристики об'єкта оцінювання (пор.: «To materiał na czarny charakter; to człowiek naprawdę bez skrupułu i serca!» — SJP).

Слід відзначити, що позитивна оцінка задається на прескриптивній шкалі лише екстремумом. Так, номінація *світле око* в когось — «хтось порядний, чесний, безкомпромісний, справедливий і т. ін.» (ФСУМ, II, 585) — реалізує точку максимуму оцінки в контексті будь-якої ситуації, пор.: «У кожній редакції газети, журналу тощо є так зване “світле око”. У парламенті цим “світлим оком” є сенат. Він “шліфує” кожний нормативний акт, який вийшов зі стін нижньої па-

²⁹ Семантична змінна «склад ситуації» — це вираз, який описує, «що, власне, відбувається в ситуації» (див.: Филипенко М. В. Семантика наречий и адвербиальных выражений. — М., 2003. — С. 37).

³⁰ Там же. — С. 38.

лати, не допускаючи сумнівних, суперечливих, не підтверджених фінансово і кадрово норм»³¹. Очевидно, що вихідним аксіологічним орієнтиром для людини є міра добра як максимум позитивного³². Будь-яке відхилення від цієї міри кваліфікується як аксіологічне пониження в ранзі, яке засвідчує негативний оцінний статус об'єкта, оскільки об'єкт у такому випадку осмислюється як недовершений, недосконалий, як такий, що «не дотягує» до чесноти, пор.: *black mark* — «mark of bad conduct, failure, etc.» («Her continual lateness was a *black mark* against her promotion» — OALDCE, 85). Відхилення від міри поганого (зла) як максимуму негативного в бік позитивного у принципі також можливе, зокрема в ситуації виправлення, намагання віднайти «шлях істинний», пор.: *темна пляма* — «що-небудь негативне, яке ганьбить кого-, що-небудь» («Пригода, який досі був *темною плямою* на совісті бригади, так раптово зробив крутий поворот і, мовби нічого не трапилось, став поряд з усіма, як рівний з рівним» — ФСУМ, II, 649). Однак таке відхилення засвідчує тенденцію усунення дисбалансу, повернення до точки позитивного максимуму.

Основним компонентом семантики предметних перцептивів «емотивного» типу є зміст емотивності, який указує на оцінку емоційного ставлення суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Такий зміст є ключовим компонентом семантики температурних номінацій, пор.: *холод* — «перен. безпристрасне ставлення до кого-, чого-небудь, відсутність зацікавлення, цілковита байдужість» (СУМ, XI, 113); *ciepło* — «o dobrym, serdecznym ustosunkowaniu do kogoś lub czegoś, o przyjemnej, serdecznej atmosferze» (SJP) — температурні показники емоційності (холод як коасоціат байдужості, ворожості, неприязні тощо; тепло як коасоціат сердечності, чуйності, душевності тощо).

Перцептиви зазначеної тематичної групи представляють емотивну оцінку через (а) вияв певного ставлення (пор.: *холод* — «вияв відчуженості, неприязні, ворожості» — СУМ, XI, 114); (б) недостатність вияву певного ставлення (пор.: *chłód* — «brak życzliwości» — USJP); (в) відсутність вияву певного ставлення (пор.: *chłód* — «nieokazywanie uczuć» — там же).

Відтворюючи сценарій емотивної оцінки, учасники перцептивів групи (а) реалізують семантичну змінну «характер ставлення» — компонент, який указує на характер ставлення суб'єкта оцінки до об'єкта оцінювання. Такого типу змінна звичайно заповнює валентність дієслів тематичного класу поширення, пор.: «Як говорила [мама], то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава.. — *холодом несло* від її ласкавої річі» (СУМ, XI, 114). Внутрішня форма таких дієслів указує на те, як суб'єкт оцінки виражає своє ставлення до об'єкта, пор.: «*Mroźem powiało* od mowy krylewskiej i opozycja nowego otrzymała bodźca» (SJP). У зв'язку з цим перцептивна лексика груп (б) та (в) демонструє дещо зворотну тенденцію. Реалізуючи семантичну змінну «спосіб ставлення», такі перцептиви описують певну схему (тип) поводження суб'єкта оцінки, пор.: «Chłopic miał piękne niebieskie oczy, lecz w oczach tych *czaił się chłód*» (SJP). Зауважимо, що така змінна характеризує ставлення суб'єкта оцінки як його внутрішню (інгерентну) властивість, яка засвідчує скоріше потенційність ставлення до об'єкта оцінки, ніж актуальний вияв такого ставлення, пор.: «Ale potrafił się także [Chopin], zwłaszcza w późniejszych latach, otoczyć takim *chłodem*, że trudno się było do niego

³¹ *Маляренко В.* Чи веде двопалатний парламент до федералізації держави?— <http://www.dt.ua/1000/1550/65859/>

³² Закономірно, що в мові з цієї причини більша кількість аксіологічних номінацій — саме з від'ємним знаком, які часто не мають своїх позитивних корелятивів, пор.: *blackmail* — **whitemail*, *чорна пляма* — **біла пляма*, *czarny charakter* — **biały charakter*.

zblżyć» (там же). Закономірно, що вияв ставлення в цьому випадку часто зумовлений певною причиною, яка й актуалізує відповідну схему поводження суб'єкта оцінки, пор.: «Може бути, що *несхожість* у поглядах внесла певний *холод* у відносини подружжя Ковалевських. Так чи інакше, вони розійшлись» (СУМ, XI, 114).

Семантика перцептивної лексики кодує інформацію про оцінну характеристику перцептивного об'єкта в перспективі перцептивних (оцінка зовнішнього вигляду об'єкта сприйняття), етичних (позитивна або негативна оцінка об'єкта сприйняття) та емотивних (емотивна оцінка об'єкта сприйняття) стратегій суб'єкта перцептивно-інформаційного стану.

Зміст кожної стратегії визначають параметри ситуації, які оцінюються. Для перцептивної стратегії визначальним є параметр ступеня інтенсивності, що фіксує відхилення (послаблення, перевищення або повноту) вияву якості перцептивного об'єкта в зовнішньому полі спостереження суб'єкта перцептивно-інформаційного стану. Ключовим для етичної стратегії є параметр прескриптивності, що визначає ціннісне ставлення суб'єкта перцептивно-інформаційного стану до об'єкта сприйняття в обсязі вчиненої цим об'єктом дії. Визначальними для емотивної стратегії є параметри емотивності, афективності та експресивності. Вони засвідчують оцінку об'єкта сприйняття в обсязі емоційного ставлення суб'єкта перцептивно-інформаційного стану.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
ФСУМ	— Фразеологічний словник української мови.— К., 1993.— Кн. 1–2.
BNC	— The British National Corpus.— http://www.natcorp.ox.ac.uk .
CD	— The Century Dictionary : In 8 vol.— New York, 1911.— 7046 p.
CIDE	— Cambridge International Dictionary of English.— Cambridge, 1995.— 1773 p.
FSJP	— Słownik frazeologiczny języka polskiego.— Warszawa, 2008.
MWUD	— Merriam-Webster's Unabridged Dictionary.— Springfield, 2000.
OALDCE	— Oxford advanced learner's dictionary of current English : In 2 vol.— Moscow, 1982.— Vol. 1.— 544 p.
ODCIE	— Oxford dictionary of current idiomatic English : In 2 vol.— Oxford, 1990.— Vol. 2.— 685 p.
OED	— Oxford English Dictionary.— Oxford, 2009.
PDEI	— The Penguin Dictionary of English Idioms.— London., 1994.— 305 p.
PED	— The Penguin English Dictionary.— London, 2002.— 1045 p.
RHWUD	— Random House Webster's Unabridged Dictionary.— Seattle, 2000.
SJP	— Słownik języka polskiego : W 11 t.— Warszawa, 1997.
SJPPWN	— Słownik języka polskiego PWN : W 3 t.— Warszawa, 2002.
USJP	— Uniwersalny Słownik języka polskiego PWN.— Warszawa, 2004.
WTNIDELU	— Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unbridged.— Springfield, 1981.— 2662 p.

(Рівне)

O. V. DEMENCHUK

EVALUATION IN THE SEMANTICS OF THE PERCEPTION VOCABULARY

The paper focuses on information about evaluative strategies of man as a subject of perceptual-informational state, it being coded in the semantics of perception vocabulary of the Ukrainian, Polish, and English languages. The dynamics of perceptual-informational state changes in the hierarchy of man's evaluative systems are revealed. The parameters of a situation that determine the nature of perceptual object evaluation are established.

Key words: perception vocabulary, perceptual-informational state, perceptual object, perceptual evaluation, sensory evaluation, ethic evaluation, emotive evaluation.

НАУКОВИЙ ЖАРГОН ОЧИМА ПИСЬМЕННИКІВ І ФІЛОСОФІВ

У статті розглянуто критичні оцінки, які давали письменники та філософи різних часів і народів малозрозумілому науковому мовленню. Ці оцінки засвідчують, що проблема наукового жаргону лишається назрілою вже не одне століття.

Ключові слова: науковий стиль, науковий жаргон, ставлення до мови.

Якщо історія, структура та побутування мови — традиційні предмети мовознавства, то такий предмет, як ставлення людей до мови, потрапив у поле зору лінгвістів порівняно недавно. Найбільше цим зараз опікується соціолінгвістика. Проте інші галузі теж могли б унести свою лепту в цю нову й перспективну сферу досліджень.

Скажімо, історична стилістика вивчає, як змінювалися функціональні стилі мови упродовж їхнього існування — від зародження до сучасності. Повноправним напрямом її досліджень міг би стати й розвиток уявлень про ці стилі. Як приклад таких досліджень пропонуємо розвідку про те, як письменники та філософи різних часів і народів ставилися до наукового жаргону.

Науковий жаргон ми визначаємо як спотворену форму наукового мовлення, покликану надати неістотним або неновим ідеям видимості важливості й новизни. Йому властиві багатослів'я, зловживання термінами й запозиченнями, закладна будова речень і, як наслідок, — малозрозумілість.

На перший погляд науковий жаргон здається чимось випадковим, неістотним і навіть курйозним. Але це тільки тому, що його досі серйозно не досліджували. Аналіз літературно-філософських джерел переконує, що стилістично дефектні наукові тексти — не таке вже й рідкісне явище. З'явилося воно не вчора, а має давнє історичне коріння.

Оцінки письменників і філософів не є, строго кажучи, фаховими лінгвістичними оцінками. Проте хіба цим людям можна закинути некомпетентність у питаннях стилю? Їхні погляди саме й цікаві як зразок сприйняття мовного явища певним суспільним прошарком. Огляд їхніх оцінок дає змогу показати науковий жаргон у ретроспективі та в ширшому соціокультурному контексті.

У художній літературі найперші згадки про науковий жаргон належать, очевидно, добі Відродження. Один з улюблених мотивів тогочасних письменників — висміювання догматичної теології.

Головна героїня трактату Еразма Роттердамського «Похвала Глупоті» так говорить про мову богословів: «Я й сама не раз сміялася з тих добродіїв, які вважають, що чим більш по-варварському і грубо белькочуть вони, тим вони мудріші... Та вони навіть пишаються з цього, бо вважають, що коли їх не розуміє

простолюди, то їхня мова дуже глибокодумна»¹. Недалеко від богословів пішли й ритори, для яких верх витонченості — «уміння густо мережати латинські промови грецькими дотепами чи висловами». Коли ж бракує й чужомовних слів, вони «вишпукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману»².

Німецька анонімна пародія XVI ст. «Листи темних людей» піднімає на глум схоластичні розумування кліриків. Один з дописувачів, Фома Кандиба, переймається «важливим» питанням: чи можна про одного вченого говорити, що він «член десяти університетів», коли той самий член не може належати кільком тілам і чи не правильніше було б цьому вченому сказати про себе: «Я — члени десяти університетів»³.

Ф. Рабле в романі «Гаргантюа та Пантагрюель» пародіює мудровані назви «прегарних» книжок із бібліотеки абатства святого Віктора: «Про розгризання свинячого сала у трьох книгах, твір вельмишановного брата Любена, духівника провінції Верзіння», «Десять тижнів дебатів на Константському соборі над закрутистим питанням: Чи може Химера, гудучи в порожнечі, поглинути вторинні інтенції?», «Молитвобубоніння у братів целістинців», «Зубоклацання у гольтіпацтва», «Всрацідлубання по-хірургічному»⁴.

Відомий памфлет Дж. Свіфта «Казка бочки»⁵ скерований передусім проти церковників. Проте в багатьох розділах майстерно спародійовано наукоподібну, педантичну манеру письма тогочасних учених — авторів численних «трактатів». Дж. Свіфт відтворює розлогі мудрування про священне походження інституту критики у вигляді довжелезної плетениці цитат, почасти справжніх, почасти вигаданих. При цьому показує, що за таким нанизуванням слів ховаються порожнечі й убозтво думки. Автор передбачав, що начотництво в науці зникне ще нескоро.

Із XIX ст. на терени Російської імперії масово потрапляє німецька філософська література й починає впливати на книжні стилі російської мови. В. В. Виноградов так описав наслідки цього процесу: «Поряд із потягом до захарщення літературної мови зайвими запозиченнями, ... розвивається манера штучно-книжного, синтаксично заплутаного викладу. Описова, пишномовна фраза затуляє просту назву предмета, поняття. Терміни відриваються від речей. Павутиння фраз оповиває дійсність»⁶.

Як ставляться до цього російські письменники? Чи може такий стиль правити за зразок для розвою літературної мови? Публіцист і видавець М. І. Греч обурено пише про «дику, темну, незрозумілу й безглузду мову, яка вдирається в нашу словесність під іменем філософської, й полягає у псевдонаслідуванні стилю філософів німецьких, і не має ані глузду, ані сенсу»⁷. Поет і критик П. А. В'яземський нотує: «Вплив німецької мови й німецької фразеології, там, де він у нас трапляється, виявляється шкідливим. Німці полюбляють блукати й відшукувати собі дорогу в тумані й у звивинах переплутаного лабіринту. Темна фраза

¹ Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Пер. з лат.— К., 1993.— С. 74.

² Там же.— С. 19.

³ Листи темних людей / Пер. з лат.— К., 1987.— С. 126.

⁴ Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель : У 2 т. / Пер. зі старофр.— Л., 2004.— Т. 1.— С. 235–240.

⁵ Свіфт Д. Казка бочки. Написана для загального вдосконалення людства / Пер. з англ.— К., 1958.— 40 с.

⁶ Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка.— М., 1978.— С. 60.

⁷ Греч Н. Чтения о русском языке : В 2 ч.— СПб., 1840.— Ч. 1.— С. 163

для німця — знахідка, головоломна гімнастика взагалі німцєві до вподоби. Французи полюбляють і полюбляли ясний день і бити, велику дорогу. Російській мові теж потрібні ясність і рівний гостинець»⁸. Доречно відзначити, що німецьких філософів неоднозначно сприймали й на самій батьківщині. Г. Гайне називає їхні праці наскільки ґрунтовними, настільки ж і незрозумілими, додаючи: «Яка користь народу від зачиненої житниці, коли немає до неї ключів?»⁹.

Російсько-німецький філософський жаргон¹⁰ висміяв М. В. Гоголь у другому томі «Мертвих душ». Чичиков, оглядаючи книгозбірню полковника Кошкарьова, натрапляє на книжку «Філософія, в сенсі науки». Поряд стояли шість томів під назвою «Пропедевтичний вступ до теорії мислення в їх спільності, сукупності, сутності та в застосуванні до розуміння органічних начал обопільного роздвоєння суспільної продуктивності». І далі: «Хоч яку книгу розгортав Чичиков, на кожній сторінці — *прояв, розвій, абстракт, замкнутість, зімкнутість*, і чортзна-чого там тільки не було»¹¹. Сам цей полковник Кошкарьов, ставши поміщиком, завалив господарство, зубожів, зате створив «ідеальну» систему управління маєтком у вигляді присутствених місць, комісій, підкомісій і документообігу між ними.

Чимало дошкульних стріл у незграбну книжну мову випустив прозаїк і сьодознавець Й. І. Сенковський. За часів формування російської літературної мови він обстоював легкий стиль із короткими реченнями, критикуючи громіздкий, із задовгими періодами виклад.

Росіянин, уважав Й. І. Сенковський, зазвичай «мислить коротко, висловлюється стисло, пропускає всі зайві думки, перестрибує через усі маленькі парканки думки, і прагне прямо до мети»¹², невимущена російська мова «полюбляє говорити швидкими, короткими реченнями, і пов'язує їх суворою логічною послідовністю думок, а не всілякими сполучниками»¹³. Натомість багато-хто вподобав витягувати важкі фрази «на величезні дистанції, куди око не сягне, думка не залетить», склеюючи їх сполучниками «бозна-якого століття й мови» — *ибо, кой, а потому, а посему*. «За допомогою цих негодящих слів вони так скалічили російську мову, що створили для себе окремий книжковий діалект, ... діалект, ані зворотами, ані періодом, ані розташуванням слів, ані логікою, ані гармонією, ані кольором, ані рухом, нічим не схожий на те, що ми бачимо в нашій природній російській мові»¹⁴. Прагнення витягувати всі речення «на півтора аршина довше ідей, які вони висловлюють» Й. І. Сенковський називав *довгоумством*. Звичку насичувати виклад важкими й довгими фразами він приписував мотиву «задля звітності», і теж добачав тут вплив німецького періоду, який «каменем лежить на грудях нашої мови й не дозволяє йому рухатися вільно й поготів мати свою національну ходу»¹⁵.

В Україні шляхами розбудови літературної мови переймався І. С. Нечуй-Левицький, який закликав узяти за взірець книжної мови «язык сільської баби з її синтаксисом». Звісно, з висот сьодогення цей заклик бачиться суб'єктивним і

⁸ Вяземский П. А. Полное собрание сочинений : В 12 т. — СПб., 1883. — Т. 8. — С. 488.

⁹ Гейне Г. К истории религии и философии в Германии / Пер. с нем. — М., 1994. — С. 22.

¹⁰ Термін В. В. Виноградова (Виноградов В. В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей : От Карамзина до Гоголя. — М., 1990. — С. 297).

¹¹ Гоголь Н. В. Мертвые души; Выбранные места из переписки с друзьями. — М., 2004. — С. 367.

¹² Сенковский О. И. Собрание сочинений : В 9 т. — СПб., 1859. — Т. 8. — С. 212.

¹³ Там же. — С. 214–215.

¹⁴ Там же. — С. 209.

¹⁵ Там же. — С. 216.

навіть примітивним. Проте не забуваймо, що живе народне мовлення письменник вивиспував саме на тлі незграбного стилю, поширеного в тогочасній літературі: «Замість довгих книжних періодів (у німців часом завдовжки з листок), котрими ніколи не говорив ні один народ на світі, народна річ вносить у книжки рубану, уривчасту мову, швидко, шпарку й живу, як сама життя. Нехай про одне те саме діло розкаже вчений чоловік таки українським язиком і про те саме діло розкаже сільська цікава баба. Вчений чоловік безперемінно буде сукати довгі стрічки по книжному звичаю, а сільська баба так чесне язиком, як кресалом, що аж посипляться іскри поезії»¹⁶. Якщо відкинути надмірну категоричність, у позиції І. С. Нечуя-Левицького залишиться цілком слухна думка про те, що між книжною та розмовною стихіями не повинно бути непрохідного муру. Зрештою, в історії української літературної мови взаємодія цих двох стихій була природною й приводила до їх взаємозбагачення.

Упродовж XIX ст., коли більшає кількість наукових публікацій, письменники діляться думками про «мовне обличчя» наукового стилю. Визнаючи безперечну суспільну вагу науки, вони разом із тим закидають ученим стилістичне недбальство, брак ясності й доступності.

Ось деякі характерні думки. А. П. Чехов: «Наші пани геологи, іхтіологи, зоологи та інші страшенно неосвічені люди. Пишуть такою суконною мовою, що не лише нудно читати, а навіть часом доводиться фрази переробляти, щоб зрозуміти. Зате важливості й серйозності хоч залишся. По суті, це свинство»¹⁷. І. Я. Франко: «...Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватись мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, привичною для нас»¹⁸. Ф. М. Достоевський: «У наш час... уважають собі за особливу честь неясність, важкість і кучерявість стилю, імовірно гадаючи, що все це сприяє глибокодумності»¹⁹. М. В. Гоголь: «Не можна уявити, не відчувши, який шкідливий вплив виникає від того, якщо стиль професора в'ялий, сухий і не має тієї жвавості, яка не дає думкам ані на хвилину розсипатися. Тоді не врятує й сама вченість: його не будуть слухати»²⁰.

Гостро критичні оцінки давав Л. М. Толстой. «Нам здається, — писав він, — що наука лише тоді наука, коли людина... розводить на особливому науковому жаргоні туманні, самій їй напівзрозумілі теологічні, філософські, історичні, юридичні, політико-економічні мережива умовних фраз...»²¹. Він називає інтелігентів безсилими людьми, що заплуталися у своїх неясних поняттях, виражених ще більш неясними словами: «І ці люди хочуть просвітити народ тією порожньою, бундючною і громіздкою балаканиною, яка зветься в них наукою та освітою»²². З наукових текстів, на думку Л. М. Толстого, чимдалі більше витісняють людську мову. Натомість «запановує науковий волапюк, який відрізняється від справжнього волапюку лише тим, що справжній волапюк називає реальні предмети й поняття, а науковий — нереальними словами називає нереальні поняття»²³.

¹⁶ Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови : У 2 ч. — К., 1959. — Ч. 1. — С. 336.

¹⁷ Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : В 30 т. — Письма : В 12 т. — М., 1976. — Т. 4. — С. 27.

¹⁸ Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1981. — Т. 31. — С. 46.

¹⁹ Достоевський Ф. М. Собрание сочинений : В 15 т. — СПб., 1993. — Т. 11. — С. 62.

²⁰ Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : В 14 т. — М. ; Ленинград, 1952. — Т. 8. — С. 29.

²¹ Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений : В 90 т. — М., 1951. — Т. 30. — С. 190.

²² Там же, 1936. — Т. 38. — С. 289.

²³ Там же, 1936. — Т. 26. — С. 319.

У ХХ ст. письменники з різними художніми цілями стилізують науковий жаргон, пародіюють властиві йому штампи та кострубатості. Серед зарубіжних наведемо М. Твена (повість «Три тисячі років серед мікробів»), Дж. Джойса (роман «Улісс»), К. Чапека (роман «Війна із саламандрами»), Т. Манна (роман «Пригоди авантюриста Фелікса Круля»), З. С. Паперного (фейлетон «До питання про золоту рибку»). Серед українських — Ю. О. Івакіна (гуморески «Піп та собака», «Герострат»), П. А. Загребельного (роман «Розгін»), О. Ф. Черногуза (роман «Аристократ із Вапнярки») тощо. Як зразок стилізації наведемо уривок з роману П. А. Загребельного «Розгін»:

«У найзагальнішому вигляді її [математизацію — *авт.*] можна визначити як універсальну процедуру, що полягає в такому. Теоретичне зображення явища, тобто огрублена, схематизована й ідеалізована імітація нашої уяви, концептуальних уявлень певної наукової галузі, геометричних структур тощо. Дуже часто теоретичні зображення, побудовані з допомогою засобів однієї галузі, припускають імітацію засобами інших галузей. Відтворення теоретичних побудов однієї галузі засобами іншої називають застосуванням першої до другої. Скажімо, якщо теоретичні структури хімії передано концептуальними засобами фізики, йдеться про фізикалізацію хімії. Такий же смислкладається в слова про арифметизацію класного аналізу, геометризацию алгебри, кібернетизацію біології та ін. У цьому розумінні вживається термін математизація»²⁴.

Термін *новомова* Дж. Орвелл запровадив у романі «1984» (1949), але відповідне явище описав раніше — в есе «Політика й англійська мова» (1946)²⁵. Прозаїк із тривогою відзначає занепад мови, бо її дедалі частіше використовують задля маніпуляцій, як засіб не виражати, а приховувати думку. Це стосується не лише політичної, а й наукової комунікації (Дж. Орвелл критично цитує англійських професорів). Автори мислять поверхово, недбало організовують думки, неточно добирають слова, уникають конкретики й образів, здатних прояснити суть тексту. Замість простих дієслівних присудків уживають «розщеплені» присудки, замість герундіальних зворотів — номінальні, замість активного стану — пасивний. Найбільше мовлення потерпає від засилля беззмистовних слів і зворотів — штампів. Нанизувати їх нескладно, адже вони звільняють від необхідності думати самому. «Поганих авторів, — пише Дж. Орвелл, — надто в галузях науки, політики й соціології, переслідує думка, що латинізм і грецизм шляхетніші за слова давньоанглійського походження»²⁶. Лавина латинізмів застилає предмети, стираючи їхні обриси й приховуючи деталі. «Ніколи не вдавайтеся до чужих або наукових слів, і до жаргону теж, якщо можете підшукати відповідник з розмовної мови» — радив Дж. Орвелл²⁷. Він був певен, що новомову в політиці й науці можна здолати, якщо критикувати й висміювати авторів, які нею пишуть.

У СРСР увагу до спотворення мови привернула книжка Корнія Чуковського «Живий як життя», у якій він охрестив бюрократичний жаргон словом *канцелярит*²⁸. Ішлося, однак, і про недолугий стиль наукової літератури: канцелярит «укоренився... й у шкільні підручники, й у критичні статті, й навіть, хоч як це дивно, в дисертації, особливо з гуманітарних наук»²⁹. Як можна, дивувався автор, писати про літературних класиків, справжніх майстрів слова, суконними й

²⁴ Загребельний П. А. Розгін : У 2 т.— Х., 2003.— Т. 2.— С. 279–280.

²⁵ The English Language. Essays by Linguistics and Men of Letters : In 2 vol. / Ed. W. F. Bolton, D. Crystal.— Cambridge, 1969.—Vol. 2.— P. 217–228.

²⁶ Ibid.— P. 221.

²⁷ Ibid.— P. 228.

²⁸ Чуковский К. Сочинения : В 2 т.— М., 1990.— Т. 1.— С. 467–651.

²⁹ Там же.— С. 589.

недорікуватими фразами, як-от *лінія відсутності, фронт нерозуміння, у силу слабкості світогляду, смуга застою, показ Пушкіним* тощо. Корній Чуковський припускав, що канцелярит розквітнув десь із середини 1930-х років, і відзначав, що на початок 1960-х уже почав занепадати³⁰. Проте, як ми бачили, канцелярит у науці з'явився набагато раніше, а пізніше не тільки не занепадав, а розквітнув іще більше.

Із письменників початку ХХІ ст. наведемо думку американського прозаїка Д. Ф. Воллеса: «Вважаю англійську наукову мову³¹ не стильовим різновидом, а безглуздим спотворенням літературної мови. Вона мені огидна навіть більше за пишномовну незв'язність президентських промов... або калічені розп'ятування діловим жаргоном»³². Д. Ф. Воллес підозрював, що тексти затемнюють науковці, невпевнені в собі: у такий спосіб вони силкуються зажити слави інтелектуалів. Науковий жаргон письменник прирівнює до ракової пухлини, що дала метастази й у гуманітарні, й у художні тексти³³.

Завершимо огляд письменницьких оцінок цитатою П. А. Загребельного: «Від нашого недавнього минулого ми одержали в спадок безліч другорядних кандидатів і навіть докторів наук, які вкрай примітивно мислять і ще примітивніше пишуть»³⁴.

З одного боку, всі ці несхвальні оцінки можна потрактувати як суб'єктивні. Адже якщо науковий текст незрозумілий письменникові, це не означає, що він незрозумілий іншим, що він неправильний і непотрібний. З другого боку, оцінки належать літературним класикам — найосвіченішим людям свого часу, людям, яким не відмовиш у мовному смаку, загостреній чутливості до слова. Через це маємо визнати, що раціональне зерно в їхніх міркуваннях є.

Критичні оцінки можна було б пояснити тим, що науковий стиль упродовж ХІХ ст. саме формувався, його норми й комунікативні якості ще не усталилися і більшість його зразків справді стояла далеко від вимог стилістичної досконалості (як ми її розуміємо сьогодні). Тим-то письменницька критика була корисною, бо допомагала вченим шліфувати своє мовлення, а мовознавцям підказувала орієнтири для нормування наукового стилю. Але ми бачимо, що критика наукового жаргону лунала й у ХХ ст., коли науковий стиль уже більш-менш сформувався. Більше того, ця критика лишається актуальною й тепер.

Проблема наукової мови, її ясності й точності привертала увагу також багатьох філософів. І це зрозуміло. По-перше, гносеологія передбачає аналіз мови як засобу пізнання. По-друге, філософія оперує поняттями високого рівня узагальнення, часто — умоглядними, розмитими, що створює сприятливий ґрунт для неясності й термінологічної плутанини. Не заглиблюючись у суто філо-

³⁰ Там же. Оскільки Корній Чуковський читав англійських авторів в оригіналі, заманливо припустити, що ідею «канцеляриту» могла навіть згадана стаття Дж. Орвелла. Щоправда, підтверджені цьому не виявлено. Твори Дж. Орвелла, якщо й доходили до СРСР, то зберігалися в спецхрані. А у Велику Британію Корній Чуковський по війні потрапив лише 1962 р., уже після появи своєї статті «Канцелярит» у московській «Літературной газеті» (9 і 16 вересня 1961 р.).

³¹ Із контексту випливає, що авторові йдеться не так про наукову англійську (academic English), як саме про науковий жаргон (academese).

³² Wallace D. F. Tense Present: Democracy, English, and the Wars over Usage // Harper's Magazine.— 2001, April.— P. 55.

³³ Ibid.

³⁴ Письменники про мову й освіту. Павло Загребельний // Урок української.— 2004.— № 10.— С. 7.

софську проблематику, простежимо, як оцінювали недоладне й малозрозуміле фахове мовлення філософи.

Першу розгорнуту критику зловживань мовою знаходимо в Дж. Локка³⁵. Він уважав, що перед тим, як міркувати про засади правильного пізнання, доцільно проаналізувати практику мововжитку. Цей аналіз показує, що мова допускає безперешкодне жонгливання абстракціями й неточними словами, а тому її важко назвати досконалим знаряддям пізнання. Але винна в цьому не тільки мова. Неясність і плутанину в поняттях Дж. Локк ставить на карб і самим мовцям, які: 1) вживають слова, не маючи в голові відповідних понять; 2) не розуміють значення слів; 3) називають словами «нетверді» й плутані поняття; 4) уживають слова в незвичному значенні чи контексті. Як приклад Дж. Локк наводив хаотичне, необдумане використання термінів *субстанція, безконечність, вроджені ідеї*. Зазвичай мовні зловживання виникають ненавмисно: через брак знань, неуважність, невисоку культуру мислення. Проте від проникливого ока філософа не приховалися й корисливі мотиви. Оскільки термінологічні спекуляції нерідко справляють враження глибокої істини, вони є найлегшим способом захистити нісенітницю й домогтися незаслуженої слави³⁶.

Дж. Локк чи не найпершим підкреслив важливість комунікативних якостей мови. Вона має не просто повідомляти думки й передавати знання, а робити це якомога легше й швидше. Якщо мова не виконує цієї функції — нею зловживають³⁷. Як із цим боротися? Англійський філософ радить точно вживати слова, обумовлювати їхні значення, послідовно дотримуватися цих значень, уникати слів, за якими не стоять поняття. У такий спосіб люди зможуть позбутися помилкових поглядів. Мова, уважав Дж. Локк, покликана примножувати знання, а не затягати істину туманом.

Низька стилістична й термінологічна культура деяких філософських текстів давала підстави взагалі виводити ці тексти за межі науки. Так, К. А. Гельвецій уважав схоластичну метафізику не наукою, а «невтямним жаргоном»³⁸: «Вона тішить тільки хибний розум, що пристосовується до безглузвих висловів; тільки неuka, що слова бере за речі; тільки шахрая, що хоче людей морочити. Людина розумна зневажає її»³⁹. Будь-яку не сперту на досвід метафізику К. А. Гельвецій називав мистецтвом зловживати словами. Д. Г'юм теж уважав, що метафізичні роздуми тривалий час дискредитує «незрозумілий жаргон», який робить філософію туманною, непроникною, хоч і надає їй подоби науки й мудрості. Єдиний універсальний засіб здолати його — точне й правильне міркування⁴⁰. Для Е. Б. де Кондільяка брак ясності — серйозна перешкода на шляху до істини. Філософ пише про хибний синтез, який «обплутує істину купою неясних понять, думок, помилок і створює собі жаргон, який приймають за мову наук і мистецтв»⁴¹. «Немає такої гіпотези, хоч і якої невтямної, що її не можна було б захистити, користуючись цим жаргоном»⁴².

³⁵ Локк Дж. Сочинения : В 3 т. / Пер. с англ.— М., 1985.— Т. 1.— С. 548–582.

³⁶ Там же.— С. 553.

³⁷ Там же.— С. 563.

³⁸ В оригіналі «jargon inintelligible» (*Helvétius C. A. Œuvres complètes : De l'homme.*— Paris, 1818.— Р. 156).

³⁹ Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр.— К., 1994.— С. 125.

⁴⁰ Юм Д. Сочинения : В 2 т. / Пер. с англ.— М., 1996.— Т. 2.— С. 11, 18.

⁴¹ Кондильяк Э. Б. Сочинения : В 3 т. / Пер. с фр.— М., 1983.— Т. 3.— С. 254.

⁴² Там же.— Т. 1.— С. 169.

На думку А. Шопенгауера, науковим жаргоном «можна цілими днями говорити, нічого не сказавши»⁴³, а суть його розкриває арабська приказка «Шум млина я чую, а борошна не бачу»⁴⁴. Серед авторів малозрозумілих текстів найбільше перепало Г. Гегелю. Його філософію А. Шопенгауер без зайвих церемоній назвав нісенітницею, безглуздя, а його самого — бездарним і нахабним дурисвітом⁴⁵. А. Шопенгауер обурювався, що розрекламоване університетами гегелівське вчення ввергло Німеччину в стан здичавіння та філософського безкультур'я, і пророкував, що в майбутньому воно залишиться пам'яткою німецькій дурості⁴⁶.

Роздратована критика А. Шопенгауера навряд чи цілком слухна, бо в гегелівській концепції він до ладу не розібрався. Щоправда, не тільки з власної вини, адже Г. Гегель, якщо зважити на мовне оформлення його праць, особливо й не намагався бути зрозумілим, у нього важко знайти щось викладене ясно⁴⁷. Доречно зауважити, що сам А. Шопенгауер прагнув бути антиподом свого ідейного супротивника як у філософських ідеях, так і у викладі цих ідей. Його *magnum opus*, книгу «Світ як воля й уявлення» відомий історик німецької філософії А. В. Гуліга оцінив так: «Яскраво написана, вона вигідно відрізнялася від суконної прози професійного німецького гелертерства»⁴⁸. Порівняймо також оцінку Ф. Ніцше: «Я розумів його так, наче він писав для мене»⁴⁹.

Серед російських мислителів XIX ст. «непроникність» наукових текстів найбільше непокоїла О. І. Герцена. Він уважав, що наука «нависно говорить мовою незрозумілою, щоб за лісом схоластики приховати сутність основних думок»⁵⁰. Цією мовою вона «наскільки висловлювалася, настільки ж і ховалася»⁵¹. Штучність і важкість наукової мови О. І. Герцен пояснював двома причинами. По-перше, наука довго розвивалася в академіях, осторонь життя, мало зважаючи на практичні потреби («Наука на палкі просьби про хліб подає каміння»⁵²). По-друге, в минулому нові наукові істини суспільний загал часто сприймав неоднозначно, якщо не вороже. Тим-то вчені боялися бути зрозумілими й, щоб уникнути переслідувань, мусили зберігати наукове знання в таємниці. Звідси — герметичність їхнього мовлення.

І хоч відтоді, веде далі О. І. Герцен, ставлення до науки поліпшилося, каста вчених і досі «оточує науку лісом схоластики, варварської термінології, важкою і потворною мовою»⁵³. Молоді філософи не перекладають чужі терміни, а переносять їх у російські тексти живцем, додаючи лише питомі закінчення. Пишучи про філософські кола середини XIX ст., О. І. Герцен зауважує: «Ніхто в ті часи не відрікся би від отакої фрази: “Конкресцирування абстрактних ідей у сфері

⁴³ В оригіналі «gelehrten Jargon» (*Schopenhauer A. Der Satz vom Grunde: Über den Willen in der Natur. Die beiden Grundprobleme der Ethik.* — München, 1912. — S. 299).

⁴⁴ *Шопенгауэр А.* Мир как воля и представление : В 2 т. / Пер. с нем. — М., 1993. — Т. 2. — С. 21.

⁴⁵ Там же. — Т. 1. — С. 6, 506; Т. 2. — С. 164.

⁴⁶ Т. 2. — С. 12; Т. 1. — С. 516.

⁴⁷ К. Капп, колишній студент Г. Гегеля, 1829 р. видав різко критичну книгу «Гете, Шеллінг, Гегель». У відповідь останні два герої книги надіслали авторові гнівні листи. З цього приводу відомий австрійський журналіст М. Г. Зафір не без гумору зауважив: «Філософи думають тьмяно, але сваряться досить-таки ясно» (*Pinkard T. Hegel : A Biography.* — Cambridge, 2001. — P. 615–616).

⁴⁸ Гуліга А. В. Гегель. — 2-е изд. — М., 1994. — С. 141.

⁴⁹ Ніцше Ф. Повне зібрання творів : У 15 т. / Пер. з нім. — Л., 2004. — Т. 1. — С. 289.

⁵⁰ Герцен О. І. Вибрані філософські твори : У 2 т. / Пер. з рос. — К., 1951. — Т. 1. — С. 11.

⁵¹ Герцен А. И. Сочинения : В 2 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 188.

⁵² Герцен О. І. Вибрані філософські твори. — Т. 1. — С. 11.

⁵³ Там же. — С. 41.

пластики являє собою ту фазу самошукаючого духу, в якій він, визначаючись для себе, потенціюється з природної іманентності в гармонійну сферу образного усвідомлення в красі". Цікаво, — пише далі автор, — що тут російські слова... звучать ще іноземніше, ніж латинські»⁵⁴.

О. І. Герцен самокритично визнавав, що й сам замолоду вдавався до такого стилю. В. Г. Белінський оцінював його ранні «Листи про вивчення природи» як написані «тарабарською мовою». За словами критика, якщо він щось і зрозумів у «Листах», так це тільки тому, що має за собою «десяток нещасних років колобродства німецькою філософією»⁵⁵. Згодом мова О. І. Герцена зазнала показової еволюції, і його твори зрілого періоду заслуговують на високу стилістичну оцінку.

У середині ХХ ст. запутаність і малозрозумілість філософських текстів привели до «повстання проти метафізики» й появи цілого напрямку — лінгвістичної філософії. Його ключовою фігурою був австро-британський мислитель Л. Вітгенштайн. Інженер за фахом, він не терпів неясностей і невизначеностей, а тому прагнув отримати у філософії, якою сильно зацікавився, такі ж строгі результати, що й у природничих науках.

Джерело неясностей він убачав не так у плутаному мисленні, як у мові. Через свою нечіткість, ускладненість, двозначність вона затемнює логічну форму думки, зміщує правильні й безглузді висловлювання: «Мова маскує думку. І маскує так, що із зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки»⁵⁶. Мова породжує безліч псевдопроблем, на які філософи марнують час і зусилля: «Більшість питань і суджень... зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови»⁵⁷. Якщо попередники зводили появу філософських помилок і неясностей до невмілого вживання мови (власне, до мовлення), то у Л. Вітгенштайна неясність впливає з непристосованості самої мови (як системи) обслуговувати абстрактне мислення, адже генетично вона призначена для повідомлень про конкретні факти. Тобто, помилки породжує сама структура мови, її глибинна граматики.

Щоб усунути з метафізичних роздумів неясні поняття й вислови, Л. Вітгенштайн закликав до аналізу й критики мови: «Мета філософії — логічне пояснення думок... Філософія повинна пояснювати й чітко розмежовувати думки, що звичайно бувають доволі темні й невиразні»⁵⁸. З недосконалості природної мови випливає його ідея створити ідеально-правильну наукову мову, яка б не допускала згаданих псевдопроблем і давала змогу втілити настанову «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вивістити, можна вивістити ясно»⁵⁹.

Пізніше Л. Вітгенштайн пересвідчився, що спроба збудувати «ідеальну» наукову мову помилкова і нездійсненна. Він переглядає свою позицію й корінь метафізичних псевдопроблем починає вбачати в порушенні правил повсякденного слововжитку. Більш перспективним тепер йому видається аналіз природної мови. Філософія має зосередитися на її логічних і смислових відтінках, долаючи складнощі в кожному конкретному випадку. У результаті мають оприятитися приховані нісенітниці й псевдопроблеми зникнуть самі собою.

⁵⁴ Герцен О. І. Минуле і думи / Пер. з рос.— К., 1957.— С. 231.

⁵⁵ Анненков П. В. Литературные воспоминания.— М., 1989.— С. 253.

⁵⁶ Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Пер. з нім.— К., 1995.— С. 36.

⁵⁷ Там же.— С. 36.

⁵⁸ Там же.— С. 41.

⁵⁹ Там же.— С. 42.

Найвищим критерієм осмисленості речень Л. Вітгенштайн оголошує розмовне вживання слів. Саме з таких слів і мають складатися філософські пояснення.

Лінгвістична філософія, хоч і не досягла заявлених цілей, лишила глибокий слід як у філософії, так і в науці в цілому. Вона обґрунтувала вимогу вживати мову чітко, строго, осмислено. Вітгенштайнова теза «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна виповісти, можна виповісти ясно» утвердилася як важлива методологічна засада наукового дослідження. Не менш важливою ця теза видається і як критерій стилістичного аналізу наукової мови.

Інший австро-британський мислитель ХХ ст. К. Поппер відомий як теоретик «відкритого суспільства» й критик його ворогів — апологетів «закритого суспільства». Серед останніх опинився Г. Гегель: з його вчення про державу, на думку К. Поппера, виросли тоталітарні режими ХХ ст. Гегелівську філософію він, услід за А. Шопенгауером, уважав «інтелектуальним шахрайством»⁶⁰. К. Поппер заперечував пізнавальний потенціал гегелівської діалектики, а його філософію тотожності називав «безсоромною грою слів»⁶¹. Щоб читач не сприймав його «пишномовний і містифікований жаргон» усерйоз, К. Поппер наводить зразок гегелівської «тарабарщини»:

«Звук — це зміна конкретного стану ізольованості матеріальних часток і його заперечення — так би мовити, суто абстрактна або ідеальна ідеальність цієї конкретності. Та ця зміна, відповідно, є сама по собі безпосереднім запереченням конкретного матеріального існування; тому вона є реальною ідеальністю питомої ваги і зчеплення, тобто теплою. Нагрівання тіл, що звучать, як від удару, так і від тертя, є проявом теплоти, яка виникає умоглядно разом із звуком»⁶².

Що криється в цьому пасажі? Глибина й насиченість думки чи щось інше? К. Поппер пропонує уважніше вчитатися в останнє речення, в якому «Гегель розкриває сам себе». Речення буквально означає: «Нагрівання тіл, що звучать... є теплою разом із звуком»⁶³. К. Поппер припускає, що Г. Гегель писав важкозрозумілою мовою навмисне, а поширенню його ідей сприяв авторитет пруської держави, якій філософ віддано служив. Успіх Г. Гегеля породив у суспільно-політичному житті інтелектуальну й моральну безвідповідальність, нову добу, «що нею правлять магія пишномовних слів і сила жаргону»⁶⁴. Боротьбу з «поверховим жаргоном» К. Поппер уважав справою наскільки важкою, настільки ж і нагальною⁶⁵.

До найбільш «темних» і «нечитабельних» мислителів ХХ ст. зазвичай відносять М. Гайдеггера. Його тексти, особливо повоєнного періоду, сповнені складної, надзвичайно заплутаної термінології, у якій годі розібратися навіть тим, для кого німецька — рідна мова. Утім, ці складнощі впливають із новаторства його онтології та місця мови в ній.

М. Гайдеггер розрізняє два буття: несправжнє, яке ототожнює зі світом зовнішніх речей та явищ, і первинне, глибинне, істинне, яке тепер забуте, майже втрачене. Прослідки останнього збереглися хіба що в першоджерелах культури — мистецтві, поезії й особливо в мові. «Лише там, — пише філософ, — де для

⁶⁰ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : У 2 т. / Пер. з англ.— К., 1994.— Т. 2.— С. 90.

⁶¹ В оригіналі «shameless equivocation» (Popper K. R. The Open Society and its Enemies : In 2 vol.— London, 1952.— Vol. 2.— P. 40).

⁶² Поппер К. Знач. праця.— С. 35.

⁶³ Там же.— С. 35.

⁶⁴ Там же.— С. 35.

⁶⁵ Там же.— С. 89.

речі знайдено слово, річ — це річ. Лише так вона є»⁶⁶. Слово надає речі буття, немає слова — немає й речі. Тому мова є оселею справжнього буття. Щоб пізнати це буття, треба навчитись уважно прислухатися до того, що «говорить мова», треба «вслухатися в мову». М. Гайдеггер руйнує традиційний поняттєвий спосіб мислення, прагне відродити первозданну дологічну мову, яка відбиває міфологічне сприйняття світу і яку витиснуло сучасне наукове мислення. Саме в таку нерозчленовану, синкретичну мову філософ і закликає «вслухатися».

Химерність текстів М. Гайдеггера — від того, що він намагається говорити «не мовою», а «від імені мови». Його думка настільки виринає вперед, що традиційний філософський інструментарій не годен відтворити її в усій точності й повноті. Тим-то мислитель, експериментуючи з мовою, розбудовує власну поняттєво-термінологічну систему. Вільно оперує коренями й афіксами, користується з легкості німецького словоскладання, наділяє новотвори й давні слова особливим сенсом, іноді — шляхом ускладненої метафоризації. Попри стереотипи, уникає запозичень і не цурається діалектизмів. Окремі ключові терміни використовує в кількох значеннях, нерідко — одночасно. Деякі слова, як-от *Philosophie*, *Ontologie*, навмисно не вживає, для інших створює заміники (замість *Mensch* «людина» — *Dasein* «існування, буття»). Займенники, прислівники, прийменники, сполучники під його пером субстантивізуються. Авторськими є його синтаксис і пунктуація. Оскільки мова, уважає М. Гайдеггер, у своєму справжньому вигляді збереглась у внутрішній формі слів, він часто вдається до етимологізування, вживає слова не в сучасному сенсі, а в першозначенні. Дефіс, поставлений у середині слова, виявляє його етимологічну структуру, відокремлює семантично значущі частини й надає слову інакшого значення.

Т. Адорно, сучасник і опонент М. Гайдеггера, у книзі «Жаргон справжності»⁶⁷ розкритикував поширення його мови в духовному житті Німеччини: вона, мовляв, сприяє консервації соціального режиму. Утім, тексти М. Гайдеггера навряд чи можна вважати жаргоном у нашому розумінні. Неясні вони не через свідоме затемнення, а через прагнення передати нові смисли, які неможливо висловити традиційними засобами. По суті, М. Гайдеггер намагався вимовити невимовне. Якщо його твори й заслуговують на критику, то вона, очевидно, має бути не лінгвістична, а суто філософська.

Чи був властивий науковий жаргон творам радянських філософів? Незайве нагадати, що філософії як такої в СРСР не існувало. Замість розмаїття шкіл і напрямів насаджувалася «єдино правильна» доктрина — діалектичний матеріалізм. Філософи мусили обслуговувати панівну комуністичну ідеологію, коментувати класиків марксизму-ленінізму, а історію своєї науки подавати переважно як сутичку між ідеалізмом і матеріалізмом. Радянська філософія жила не так вільними дискусіями, як указівками владних інстанцій. Не дивно, що в такій атмосфері розквітлі догматизм і начотництво, повіяло духом середньовічної схоластики.

Усе це закономірно відбилося на стилі. Е. В. Ільєнков, один із найбільш вільнодумних радянських філософів, визнавав: «Нашій філософській літературі часто закидають сірість мови, гнітючу монотонність викладу. І небезпідставно. Дуже довго строго академічний тон здавався цілком природним у науці, що прорікала абсолютні істини найвищого рангу»⁶⁸. Серед радянських філософів,

⁶⁶ Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім.— Л., 2007.— С. 139.

⁶⁷ Adorno Th. W. Jargon der Eigentlichkeit.— Frankfurt am Main, 1964.— 139 S.

⁶⁸ Ильенков Э. В. Почему мне это не нравится // Культура чувств : Сб. статей.— М., 1968.— С. 21.

пише О. А. Івін, поширилося небажання й невміння висловлюватися ясно, категорично, висувати власну позицію, протиставляючи її позиціям інших. Дуже рідко можна натрапити на чітке формулювання тези, що її автор збирається обстоювати чи спростовувати⁶⁹. Щоб розв'язати якусь надуману, відірвану від життя проблему, запроваджували численні штучні поняття, проводили між ними тонкі й «особливо тонкі» розрізнення, і все це робили такою неприступною мовою, що виникало відчуття якоїсь інтелектуальної фантасмагорії⁷⁰.

І. М. Дзюба, коментуючи працю «фахівця з національного питання» В. Ю. Маланчука, відзначає: «Доктор наук висловлюється таким “кодом”, таким спеціальним жаргоном, так “иносказательно”, що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий “стиль” дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами»⁷¹. В іншому місці І. М. Дзюба стверджує, що цей «маскувальний» жаргон є наслідком розриву між теорією та практикою і виявляється в схоластичних загальниках, навмисно фальшивій фразеології, яка покликана заплутати сліди реальної політики⁷².

Цікаво, що проблему жаргону невдовзі помітили й на високому партійному рівні. Завідувач відділу науки й освіти ЦК КПРС С. П. Трапезников зауважував: «...Деякі філософські праці викладаються такою важкою, заумною мовою, яка створює штучні перепони для їх розуміння. Їхній зміст часом настільки огортається різними псевдонауковими слівцями, що втрачається суть і сенс викладених питань... Не можна допускати, щоб надмірною ускладненістю змісту, словесним жонглюванням приховувались іноді банальні думки, а то й просто беззмістовність»⁷³.

Стурбованість партійного керівництва зрозуміла: «важка, заумна мова» знижувала ефективність пропаганди «марксистсько-ленінського вчення» серед народних мас. У тогочасному посібнику з риторики читаємо: «Головний бар'єр, який заважає широкий пропаганді наукового знання, це — псевдоакадемізм, сірий і заумний науковий жаргон»⁷⁴. Одна з постанов ЦК КПРС підкреслювала: «Теоретичні узагальнення, серйозний, вдумливий аналіз, що збагачує читача, слухача, часом підмінюються пишномовністю, зовнішньою наукоподібністю мови»⁷⁵. Властиві такій мові словесну тріскотню, сірий і казенний стиль, багатократне механічне повторювання загальників, ця постанова закликала «рішуче викорінювати з практики»⁷⁶.

Очевидно, що в радянських філософських текстах, які висвітлювали питання ідеології та політики, науковий жаргон змикався і взаємодіяв із новою мовою. В обох соціолектах багато спільного: брак чіткості, розмитість змісту, маніпулятивна спрямованість. Як новою мовою подає дійсність у вигідному, прикрашеному світлі, так і науковий жаргон створює видимість важливості й новизни для ідей, що насправді не є ні важливими, ні новими.

⁶⁹ Івін А. А. О схоластике в советской философии // Обществ. науки.— 1989.— № 4.— С. 177.

⁷⁰ Там же.— С. 179–180.

⁷¹ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація?— К., 2005.— С. 199.

⁷² Там же.— С. 188.

⁷³ Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма.— М., 1974.— С. 46–47.

⁷⁴ Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства.— 2-е изд.— М., 1981.— С. 103.

⁷⁵ О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы : Постановление ЦК КПСС от 26 апр. 1979 г.— М., 1979.— С. 6.

⁷⁶ Там же.

Серед відносно недавніх подій, що стосуються нашої теми, не можемо проминути скандал навколо статті «Порушуючи кордони: до трансформаційної герменевтики квантової гравітації» (1996). Стаття надійшла до редакції престижного культурологічного часопису «Соціальний текст». Її автор, професор фізики з Нью-Йорка А. Сокал, у річичі постмодернізму розмірковував про суспільні наслідки теорії квантової гравітації та спричинений нею радикальний злам у філософії. Свої думки підкріплював цитатами з праць як відомих фізиків (А. Ейнштейна, Н. Бора), так і не менш відомих французьких філософів (Ж. Лакана, Ж. Деррида). Авторитетне видання прорецензувало статтю, визнало актуальною й опублікувало ⁷⁷. Щойно вона вийшла, як А. Сокал у часописі «Лінгва франка» надрукував іншу статтю ⁷⁸, в якій оголосив, що перша стаття жодного наукового сенсу не має, а є насправді розіграшем, злою пародією на стиль мислення та викладу модних французьких інтелектуалів. Увесь текст — безглуздий набір «учених» слів і постмодерністських термінів, що маскують відверті дурниці. Жарт має на меті розпліснити науковій громадськості очі на порожнечу сучасної постмодерністської філософії.

Публікація спричинила фурор і розголос — не лише в наукових колах, а й у ЗМІ. Ті, хто й раніше підозрював, що «король голий», сприйняли пародію із захватом. Натомість самі постмодерністи або прирівнювали Сокалову критику до «пошуку граматичних помилок у любовних листах», або закликали відправити автора на психіатричну експертизу.

На досягнутому А. Сокал не спинився. Щоб акція не лишилася простим розіграшем, він разом із бельгійським фізиком Ж. Брікманом невдовзі випустив книгу «Інтелектуальне ошуканство» ⁷⁹. За рік вийшло її друге, доповнене видання англійською мовою під назвою «Модні дурощі» ⁸⁰, перекладене згодом кільканадцятьма мовами. Книга аналізує містифікації, навмисно затемнену мову, плутане мислення, некоректне вживання наукових понять. В окремих розділах проаналізовано праці філософів-постмодерністів — Ж. Лакана, Ю. Кристєвої, Л. Іригарай, Б. Латура, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, П. Вірілію, які у своїх теоретичних побудовах охоче використовують ідеї та спеціальні терміни з математики, фізики й інших природничих наук.

Аналіз показав, що компетентність філософів у цих сферах сумнівна. Попри це вони без жодних застережень застосовують фізичні й математичні теорії, жонглюють термінологією точних наук, хизуються перед необізнаними читачами науковим жаргоном, анітрохи не турбуючись про його доречність і навіть зміст ⁸¹. А. Сокал і Ж. Брікман доходять висновку, що постмодерністські тексти взагалі мало осмислені — це не що інше, як довільна компіляція слів. «Чи не йдеться про те, щоб з допомогою химерного наукового жаргону надати глибокодумного вигляду філософським і соціологічним банальностям?» — запитують автори ⁸². І, розбираючи конкретні цитати, доводять, що за ними криється не просто слабка обізнаність нефахівців у фахових питаннях, а більше — байдужість, навіть зневага до фактів і логіки.

⁷⁷ Sokal A. Transgressing the Boundaries : Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity // Social Text.— 1996.— N 46/47.— P. 217–252.

⁷⁸ Sokal A. A Physicist Experiments with Cultural Studies // Lingua Franca.— 1996.— May/June.— P. 62–64.

⁷⁹ Sokal A., Bricmont J. Impostures intellectuelles.— Paris, 1997.— 288 p.

⁸⁰ Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense : Postmodern Intellectuals' Abuse of Science.— New York, 1998.— 274 p.

⁸¹ Ibid.— P. VII–VIII, 19.

⁸² Ibid.— P. 11.

На сторінках книги відомі мислителі нагадують респектабельних політиків, яких зненацька застудили на хабарництві. Їхня роль у філософії — така ж, як і роль Т. Д. Лисенка в біології. Утім, А. Сокал і Ж. Брікман зауважують, що вістря їхньої критики скероване не на соціогуманітарні науки взагалі, а лише на окремих їх представників. Розуміючи важливість цих наук, фізики прагнуть застерегти колег-гуманітаріїв (надто молодих) проти шахрайства, а також розвіяти міф, начебто постмодерністські тексти складні через те, що містять глибокі ідеї. Складні й незрозумілі вони з тієї причини, що нічого не значать⁸³. Автори захищають канони раціональності й інтелектуальної чесності, які мають бути спільними для природничих і гуманітарних наук. «Наша мета — заохотити критичне ставлення не тільки щодо конкретних осіб, але й до тієї частини інтелігенції (і в США, і в Європі), яка мириться з такими текстами й навіть потурає їм»⁸⁴.

Можна вважати, що «Модні дурощі» досягли мети. Книжка викликала серйозну дискусію щодо недобросовісності в науці, загострила увагу до проблем мови гуманітарної літератури, її ясності й осмисленості.

На думку І. А. Гобозова, філософія, яка ще недавно була духовним провідником, торувала шляхи майже для всіх наук і мистецтв, сьогодні потрапила в глибоку кризу. Постмодерністи перетворили її в «порожній дискурс про все й ні про що»⁸⁵. Їхні трактати позбавлені будь-якого здорового глузду і є, по суті, набором нісенітниць. Замість вдумливого аналізу вони жонглюють новими, безмістовними термінами. «Любов до мудрості замінена любов'ю до мудрування»⁸⁶ — такий невтішний висновок І. А. Гобозова.

Філософія і справді зародилася як любов до мудрості, як пошук істини, як цікава, потрібна кожному наука. Давні тексти написані здебільшого простою розмовною мовою, деякі навіть у формі діалогу. Відтоді мова філософії змінилася до невпізнанності. Сьогодні це високоспеціалізована мова зі своїми термінологічними й стилістичними традиціями. Проте ми бачили, що самі ж філософи оцінюють трактати багатьох своїх колег як заскладні й малозрозумілі. Ці трактати до певної міри дискредитували філософію серед нефаківців, створивши їй славу, а радше неславу, нудної й «заумної» науки. Не випадково термін *метафізика*, що первісно означав «учення про недоступні для досліду першопричини буття», у європейських мовах набув зневажливого значення «абстрактні, пусто-порожні розумування». Те саме стосується й терміна *схоластика*: від значення «напрямок середньовічної філософії, який логічно обґрунтовує релігійні догми» розвилася переносне — «формальні знання; мертва, суха наука; догматизм».

Така репутація, хоч і небезпідставна, навряд чи цілком заслужена. Адже серед філософів було й чимало майстрів слова, авторів стилістично досконалих, естетично вишуканих текстів. Крім уже згаданого А. Шопенгауера, це Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, І. О. Льюїс, О. Ф. Лосев, Е. Фромм та ін. Ось, наприклад, відгук про літературний хист Л. І. Шестова: «Шестов пише не тільки цікаво і ясно, але на читача надзвичайно впливає рідкісна в письменників простота; відсутність будь-якої пишномовності й гонити за “стилем”. Витонченість і сила слова якось своєрідно сполучаються в Шестова зі строгістю та чистотою словесної форми — і звідси невідступне враження справжності й правдивості. Напевно,

⁸³ Ibid.— Р. 5–6.

⁸⁴ Ibid.— Р. 6–7.

⁸⁵ Гобозов І. А. Куда катится философия : От поиска истины к постмодернистскому трепу (Философский очерк).— М., 2005.— С. 5.

⁸⁶ Там же.— С. 193.

саме ці властивості творів Шестова сприяли тому, що літературні кола цінували й цінують Шестова значно вище, ніж кола філософські»⁸⁷.

Як твердить Я. Хінтікка, на стороннього спостерігача сучасна філософія справляє враження гурту людей, які говорять і нечують один одного. Філософи аналітичного напрямку марнують винахідливість і здатність до точних формулювань на маловажливі технічні проблеми. Їхні опоненти герменевтичного й деконструктивістського напрямів «маніпулюють загальними поняттями на пишномовному жаргоні, призначеному, радше, затемнювати, ніж прояснювати ідеї»⁸⁸. Здається, пише автор, ми спостерігаємо «кінець філософії», яка вироджується в розумний діалог заради розумного діалогу.

Такий безрадісний висновок стосується, мабуть, не тільки філософії. Проте інші соціогуманітарні науки — тема окремої розмови.

Наведені в цій статті погляди й оцінки однозначно засвідчують, що проблема наукового жаргону лишається назрілою вже не одне століття. Отже, поглиблене лінгвістичне дослідження цього явища є актуальним і потрібним.

P. O. SELIHEY

ACADEMESE ACCORDING TO WRITERS AND PHILOSOPHERS

The paper explores critical appraisals of obscure academic discourse, given by writers and philosophers of various times and nations. Their appraisals testify that academese is really pending problem for some centuries.

Key words: academic discourse, academese, language attitude.

⁸⁷ Зеньковский В. В. История русской философии. — М., 2001. — С. 735–736.

⁸⁸ Хинтикка Я. Проблема истины в современной философии // *Вопр. философии.* — 1996. — № 9. — С. 46.

БІБЛІЙНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОДИНИЦЬ ВИМІРЮВАННЯ В УКРАЇНОМОВНОМУ ПЕРЕКЛАДІ

У статті йдеться про особливості біблійної репрезентації одиниць вимірювання; з'ясовуються їхні семантичні та граматичні особливості в україномовному перекладі, зокрема й при зіставленні з російськомовним варіантом Біблії.

Ключові слова: лексема, лексико-семантична група, семантичні особливості.

У своїх публікаціях¹ ми неодноразово звертали увагу на те, що відродження духовних / моральних цінностей та віри відкрили шлях до всебічного вивчення Священної Книги, спричинили зацікавлення науковців і появу різноаспектних досліджень видатної світової пам'ятки. І це цілком закономірно з огляду на те, що «канонічний біблійний текст не лише регулює життя і діяльність людини, визначає шкалу ціннісних орієнтацій у суспільстві, але і являє собою потужне джерело збагачення літературних мов християнського світу»². До того ж, як відомо, значна кількість лексичних і фразеологічних одиниць завдячує своїм походженням саме Святому Письму. Зняття відповідних заборон активізувало переклади Біблії, причому як нові, так і ті, які існували раніше, однак були з тих чи тих причин недоступні широкому загалу³.

Об'єктом нашого зацікавлення стала лексика вимірювання, репрезентована біблійними текстами.

Мета статті — виявити лексико-семантичні особливості зазначених одиниць в україномовному перекладі Біблії, зокрема й при зіставленні з російськомовним варіантом.

Варто зауважити, що назви одиниць вимірювання, або так звана метрична / метрологічна / дименціональна лексика⁴, віддавна привертала увагу як вітчизня-

¹ Колоїз Ж. В. Біблійна репрезентація військової лексики на означення зброї // Слов'янська філологія : Наук. вісн. Чернів. ун-ту. — Чернівці, 2010. — Вип. 506–508. — С. 200–206; Колоїз Ж. В. Біблійна репрезентація часу // Вісн. Харків. нац. ун-ту : Сер. «Філологія». — Х., 2010. — № 910. Ч. 1. — С. 496–501; Колоїз Ж. В. Лексика на означення музичних інструментів у книгах Священного Писання Старого Завіту // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту : Сер. «Лінгвістика». — Херсон, 2010. — Вип. 12. — С. 141–145.

² Колоїз Ж. В. Біблійна репрезентація військової лексики. — С. 200.

³ Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. — М., 1993. — 1652 с.; Библия : Книги Священного Писания Старого та Нового Завіту. — К., 2007. — 1415 с.; Новый Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа із грецької мови на українську наново перекладений : Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. — К., 1994. — 441 с.

⁴ У наукових працях наявні термінологічні сполучення «метрична лексика» та «метрологічна лексика» (див.: *Пониделко А. В.* Особенности формирования метрической лексики в

них, так і зарубіжних лінгвістів⁵. Щоправда, говорити про всебічне їх вивчення, гадаємо, передчасно. Адже ще чимало цікавих лінгвістичних проблем залишаються частково розв'язаними або й не розв'язаними взагалі. Це стосується передусім і біблійних одиниць вимірювання, частина з яких функціонує лише в межах відповідних текстів, не зареєстрована спеціальними словниками, а відтак знаходиться, так би мовити, поза межами кодифікованого лексичного складу української мови.

В україномовному перекладі Біблії назви одиниць чи то власне вимірювання, чи то тих, які певним чином пов'язуються з процесом вимірювання, трапляються доволі часто. Це, зокрема, такі загальновідомі слова і словосполучення, як *терези*, *гурия*, *вага*, *вагові чаши*, *міра*, *вимір*, *відстань* і т. ін. Наприклад: «І призначив *відстань* між собою і між Яковом на три дні путі» (Буття 30 : 36), «Не чиніть неправди в суді, у *мірі*, у *вазі* й у *вимірі*: нехай будуть у вас *терези* правильні, *гури* правильні, *ефа* правильна і *гин* правильний» (Левіт 19 : 35–36), «Правильні *терези* і *вагові чаши* — від Господа; від нього ж усі *гури* в торбі» (Притчі 16 : 11), «Хто вичерпав води *жменею* своєю і *п'яддо* виміряв небеса, і вмістив у *міру* порошок землі, і зважив на *терезах* гори і на *чашах* *вагових* пагорби?» (Ісаїя 40 : 12) тощо. До того ж, як свідчить проілюстрований матеріал, біблійна «вимірювальна лексика» у своєму складі об'єднує й слова, які відійшли до пасивного вжитку (*п'ядь*), а також ті, що мають лише принагідний стосунок до лексичного складу української мови (*ефа*, *гин*).

Біблійний текст репрезентує лексеми на позначення вимірювання, які формально можна об'єднати в три лексико-семантичні групи: 1) міра протяжності та довжини — висоти, ширини, товщини (пор.: *п'яддо* виміряв небеса); 2) міра об'єму (пор.: вичерпав води *жменею* своєю); 3) міра ваги (зважив на *терезах* гори і на *чашах* *вагових* пагорби).

Простір, який розділяє два пункти, предмети, особи і т. ін., логічно позначений у текстах Старого і Нового Заповітів іменником *відстань*. Причому вимірювався цей простір по-різному. Подекуди лексема *відстань* увиразнюється певними атрибутивними компонентами з неясною для сучасного україномовного носія семантикою, які, очевидно, позначали цілком визначену, але невідому нам

английском и русском языках : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 2006.— 22 с.; Лебединская В. Г. Метрологическая лексика в истории русского языка.— М., 2007.— 176 с.). Причому як перше, так і друге, на нашу думку, є не зовсім вдалим, оскільки метричний (від гр. *metreo* «вимірюю») — пов'язаний з поняттям метр, що є основною одиницею довжини в Міжнародній системі одиниць; метрологія (<гр. *metron* і ...логія) — 1) наука про вимірювання, методи досягнення єдності й необхідної точності, предметом вивчення якої є розроблення систем одиниць, створення і зберігання еталонів цих одиниць та розроблення методик точних вимірювань; 2) допоміжна історична дисципліна, що вивчає розвиток систем мір та грошових розрахунків, які застосовували раніше (Словник іншомовних слів / Уклад.: Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк.— К., 2000.— С. 636). За С. О. Швачко, лексика на позначення одиниць вимірювання слід диференціювати як нумеральну та димензійну, де остання безпосередньо пов'язується з мірою та вагою (див.: Швачко С. О. Сополінгвістичні аспекти вимірювальної лексики англійської мови.— <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream>).

⁵ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К., 1966.— 345 с.; Лебединская В. Г. Наименования мер сыпучих тел в русском языке XI–XVII веков : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 2000.— 23 с.; Швачко С. О. Когнітивні зони вимірювальної лексики // Вісн. Сум. держ. ун-ту : Сер. «Філол. науки».— 2007.— № 2.— С. 134–140; Швачко С. А. Эволюция и функционирование слов-измерителей в системе английского языка (на материале меры и веса) : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1971.— 186 с.; Этерлей Е. Н. Из истории русской метрологической лексики. Названия хлебных мер // Диалектная лексика : 1973.— Ленинград, 1974.— С. 9–26.

віддаль «І коли ще залишалася *деяка відстань* землі до Ефрафи, Рахіль народила» (Буття 35 : 16); пор. рос.: «И когда еще осталось *некоторое расстояние* земли до Ефрафы, Рахиль родила». Впадає в око й те, що в подібних контекстах наявний ще один конкретизатор — лексема *земля* (укр. *деяка відстань землі*, рос. *некоторое расстояние земли* ⁶), який дає змогу стверджувати: здійснюється вимірювання насамперед сухопутного простору («І сказав йому: йди з миром. І він від'їхав від нього *на невеликий простір землі*» (4 Царств 5 : 19)). На відстань вказують і спеціальні слова-супровідники на зразок *від'їхати, відійти, проходити* і т. ін.: «А сам відійшов від них, *як докинути каменем*, і, ставши на коліна, молився» (Луки 22 : 41); пор. рос. : «И сам отошел от них *на вержение камня* и, преклонив колена, молился», тобто на відстань, яку пролітає кинутий камінь, відповідно, невелика, але приблизна віддаль («І пішла сіла віддалік *на відстані одного пострілу з лука*» — Буття 21 : 16); пор. рос. : «И пошла, села вдали, в расстоянии *на один выстрел из лука*», тобто на відстань, яку долає випущена з лука стріла, що, як і в першому випадку, є досить приближною. Доволі невизначеною мірою є відстань, позначена лексемою *крок*: «І коли ті, що несли ковчег Господній, проходили *по шість кроків*, він приносив у жертву тельця й барана» (2 Царств 6 : 13); пор. рос.: «И когда несшие ковчег Господинь проходили *по шести шагов*, он приносил в жертву тельца и овна». Уважне прочитання біблійних текстів дає змогу стверджувати, що це поняття (*крок*) використано для позначення найменшої міри відстані шляху. Саме через лексему *крок* пояснюється значення деяких інших мір віддалі, напр.: «Тоді вони повернулися до Єрусалима з гори, що зветься Елеон і знаходиться поблизу Єрусалима, на відстані *суботньої путі*» (Діяння 1 : 12), де *суботня путь* — простір, який дозволено було проходити юдеям у суботній день, що становив 2000 кроків, або приблизно верству (пор.: *верства* — давня назва східнослов'янської міри великих віддалей, що становила 1,06 км і вживалася до запровадження метричної системи ⁷). Міру *суботньої путі* (приблизно 1 км) встановлено на основі реальної відстані між Оливною горою та Єрусалимом. У деяких україномовних перекладах словосполучення *суботня путь* замінене на синонімічне — *суботній день* «Тоді вони повернулися до Єрусалима з гори, що Оливною зветься, і що знаходиться поблизу Єрусалима, на віддалі дороги *суботнього дня*» (Діяння 1 : 12) ⁸. День як такий служив для євреїв звичайною мірою визначення відстані: «Думали, що Він іде з іншими; пройшовши ж *день дороги*, почали шукати Його серед родичів і знайомих» (Луки 2 : 44), «І вони послухаються голосу твого, і підеш ти і старійшини Ізраїлеві до (фараона) царя Єгипетського, і скажете йому: Господь, Бог євреїв, прикликав нас; отже відпусти нас у пустелю, на *три дні шляху*, щоб принести жертву Господу» (Вихід 3 : 18), «І вирушили вони від гори Господньої на *три дні путі*, і ковчег завіту Господнього йшов перед ними *три дні путі*, щоб знайти їм місце, де зупинитися» (Числа 10 : 33) тощо. Щоправда, *день дороги / шляху / путі* (рос. *дневной путь* не є конкретно визначеною мірою, оскільки і дні бували різними, і швидкість ходи / їзди часто залежали від різних умов. Загалом *день дороги / шляху / путі* окреслюється часовими межами: від семи до десяти годин пішої ходи. З огляду на те, що за годину людина проходила не менше 4 км,

⁶ На думку архімандрита Никифора, таке словосполучення маніфестує відстань, яку звичайна людина може пройти за годину (Библейская энциклопедия : [репринт. изд.] / Труд и издание архимандрита Никифора. — М., 1991. — С. 492).

⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпін, 2001. — С. 83.

⁸ Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа... — С. 163.

біблійний *день дороги / шляху / путі* становив понад 20 км. Хоч, звичайно, такі розрахунки є досить умовними, що, власне, негативно вплинуло і на переклади біблійних текстів, і на їх розуміння.

Перекладачі (тлумачі, дослідники) Святого Письма намагаються пояснити значення тієї чи тієї назви вимірювання через іншу, яка подекуди лише заплутує пересічного читача. Так, скажімо, свого часу Йосип Флавій відстань між Оливною горою та Єрусалимом, означену в Біблії як *суботня путь / суботній день*, витлумачив як таку, що дорівнює шістьом стадіям⁹, розуміючи під стадієм простір у 125 римських кроків або в 600 грецьких футів¹⁰, чи в 625 римських футів. Такі розрахунки є малозрозумілими. Більш прийнятним є тлумачення: 40 стадій являють собою географічну милю. Відштовхуючись від того, що географічна миля дорівнює 7,420 км, шляхом математичних підрахунків отримуємо результат: одна стадія становить приблизно 0,185 км. Звідси, відповідно, шість стадій — 1,113 км — відстань *суботнього дня*.

Аби полегшити сприйняття тексту, біблійний переклад іноді витлумачує незрозуміле слово, подаючи спеціальну виноску з еквівалентною одиницею вимірювання. Наприклад: «Того ж дня двоє з них ішли в село, що було *стадій* за *шістдесят* від Єрусалима і звалось Еммаус» (Луки 24 : 13), де *стадій* дорівнює приблизно 185 м¹¹, «Прошлись *стадій* близько *двадцяти п'яти* чи *тридцяти*, вони побачили Ісуса» (Іоана 6 : 19), де *стадій* близько *двадцяти п'яти* чи *тридцяти* дорівнює приблизно 5 км¹²; пор.: «Вифанія ж була поблизу Єрусалима, *стадій* з *п'ятнадцять*» (Іоана 11 : 18), «І потопано ягоди у точилі за містом, і потекла кров з точила навіть до вуздечок кінських, на *тисячу шістсот стадій*» (Одкровення 14 : 20). У сучасній довідковій літературі лексема *стадій* репрезентує граматичне значення чоловічого роду, супроводжується ремаркою «застаріле» і кваліфікується як «старовинна одиниця виміру віддалі, вперше запроваджена у Вавилоні; дорівнює приблизно 180–230 м — віддалі, яку проходить людина за 2 хв»¹³.

Для позначення відстані в біблійних текстах використовуються лексеми *поприще* та *миля*, що співвідносяться як абсолютно тотожні за значенням: «І хто примусить тебе іти з ним одне *поприще*, іди з ним два» (Матвія 5 : 41); пор.: «А хто силувати тебе буде відбути подорожнє на *милю* одну, — іди з ним навіть дві» (Матвія 5 : 41¹⁴). Причому прозорішою і такою, що безпосередньо асоціюється з вимірюванням, є лексема *миля*. Сьогодні милю визначають як одиницю довжини, яка в різних країнах дорівнює від 0,52 до 11,2 км¹⁵. Межі біблійної *мили* чітко окреслені тисячею кроків¹⁶ (пор.: лат. mille «тисяча»). Як зауважує

⁹ Библейская энциклопедия. — С. 492.

¹⁰ *Стадій* (гр. stadion) — міра шляху, названа на честь стадіона в Олімпії, що дорівнювала 600 футам, або приблизно 185 м.

¹¹ Біблія : Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. — К., 2007. — С. 1186. В іншому виданні лексема *стадій* репрезентує граматичну форму жіночого роду — *стадія* — і витлумачується як міра в 600 стіп. Далі зауважується, що деякі грецькі тексти й давні переклади подають тут 160 стадій (Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа... — С. 126). Пор.: 600 грецьких футів у Й. Флавія, де фут (англ. foot — букв. «ступня»).

¹² Біблія : Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. — К., 2007. — С. 1196.

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 1186. Пор. : стадій — «одиниця виміру віддалей у багатьох стародавніх народів. Стадій вавилонський становив приблизно 195 м; стадій аттичний — 185 м; стадій єгипетський — 230,4 м» (Словник іншомовних слів. — С. 855).

¹⁴ Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа... — С. 11.

¹⁵ Словник іншомовних слів. — С. 638.

¹⁶ Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа... — С. 11.

архімандрит Никифор, *миля*, або *поприще*, становить 1000 кроків, або вісім грецьких стадій¹⁷, тобто 1,48 км.

Поприще сприймається передусім як сфера, галузь людської діяльності, однак ця лексема використовувалася й для позначення давньої міри довжини. У сучасних словниках така міра має досить нечітке, невиразне тлумачення. В академічному тлумачному словнику *поприще* пояснюється через слово *гони*, що своєю чергою кваліфікується як «українська старовинна народна міра довжини від 60 до 120 сажнів», де *сажень* — давня східнослов'янська лінійна міра, яка вживалася до запровадження метричної системи мір; з XVIII ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 м¹⁸.

Лексема *сажень* в україномовному перекладі біблійного тексту використовується нечасто. Ідеться передусім про вимірювання *сажнями* глибини моря: «Чотирнадцятої ночі, коли ми носилися в Адріатичному морі, близько опівночі корабельники почали здогадуватися, що наближаються до якоїсь землі, і, вимірявши глибину, знайшли двадцять *сажнів*; потім на невеликій відстані, знову вимірявши, знайшли п'ятнадцять *сажнів*» (Діяння 27 : 27–28); пор.: «І, запустивши оливницю, двадцять *сажнів* знайшли. А від'їхавши трохи, запустили оливницю знову, — і знайшли *сажнів* п'ятнадцять» (Діяння 27 : 28)¹⁹. Останній контекст репрезентує некодифіковане слово *оливниця*, що, очевидно, є похідним від *олива*, позначає тростину для вимірювання глибини, виготовлену з дерева названої субтропічної рослини. До того ж так звана *тростина* для вимірювання в Святому Письмі трапляється непоодинокі й використовується для вимірювання не лише глибини, про що свідчать спеціальні слова-супровідники: «І ось муж, якого вигляд ніби вигляд блискучої міді, і ляний шнур у руці його і *тростина* для вимірювання» (Єзекиїля 40 : 3), «Потім пішов до воріт, обернених лицем на схід, і зійшов по східцях їх, і знайшов міри в одному порозі воріт одну *тростину* ширини і в другому порозі одну *тростину* ширини» (Єзекиїля 40 : 6), «І в кожній бічній кімнаті одна *тростина* довжини й одна *тростина* ширини, а між тростинами п'ять ліктів, і у порозі воріт у притворі воріт всередині одна ж *тростина*» (Єзекиїля 40 : 7), «Місто розташоване чотирикутником, і довжина його така сама, як і ширина. І виміряв він місто *тростиною* на двадцять тисяч стадій; довжина, і ширина, і висота його рівні» (Одкровення 21 : 16). Звідси, відповідно, відбувається ототожнення названих одиниць вимірювання (*сажень* / *тростина* вимірювання передбачає шість малих ліктів і майже відповідає зросту людського тіла²⁰), що, як нам здається, є хибним.

З огляду на те, що *сажень* / *тростина* вимірювання передбачали шість малих ліктів, а довжина одного *лікта* дорівнювала приблизно 45 см²¹, нескладно підрахувати: розмір *сажня* / *тростини* вимірювання мав би становити приблизно 2,7 м. По-перше, важко уявити собі людину, зріст якої досягав би близько трьох метрів, по-друге, виникає припущення: назва біблійної одиниці вимірювання перекладена неправильно, оскільки біблійний *сажень* і *сажень* як давня східнослов'янська лінійна міра мають різне наповнення. Крім того, виникає логічне запитання: якщо *сажень* і *тростина* вимірювання репрезентують однако-

¹⁷ Библейская энциклопедия.— С. 492.

¹⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови.— С. 191, 876, 1095.

¹⁹ Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа...— С. 205.

²⁰ Библейская энциклопедия.— С. 492.

²¹ Напис, знайдений у Силоамському тунелі, визначає довжину тунеля в 1200 ліктів, тобто 525 м, що дає змогу стверджувати: довжина одного *лікта* дорівнювала приблизно 45 см (Библейская энциклопедия Брокгауза.— <http://www.bible-center.ru/dict/brodict/m>).

ву міру, то навіщо для її означення використовувати різні матеріальні форми вираження?

Більш імовірною є думка, що *сажень* дорівнює відстані між витягнутими руками, тобто 1,85 м, а розмірові шести *ліктів* дорівнює розмір *тростини вимірювання*. Варто зауважити, що *тростина вимірювання* є найбільшою одиницею в ієрархії мір довжини. Ця ієрархічна система має такий вигляд: *тростина вимірювання* → *лікоть* → *п'ядь* → *долоня* → *палець (перст)*.

Найпродуктивнішою назвою одиниці вимірювання довжини (ширини, висоти) у біблійних текстах є *лікоть*. Ця лексема досить активно використовується в Старому Заповіті, наприклад, при встановленні розмірів Ноевого ковчега: «І зробив його так: довжина ковчега триста *ліктів*; ширина його п'ятдесят *ліктів*, а висота його тридцять *ліктів*» (Буття 6 : 15). *Лікоть* використовували здебільшого для вимірювання предметів: «Аод зробив собі меч із двома вистрями, довжиною в *лікоть* і підперезав його під плащем своїм до правого стегна» (Суддів 3 : 16), тобто довжиною в 45 см; «І зробив лите з міді море — від краю до краю його *десять ліктів* — зовсім кругле, висотою у *п'ять ліктів*, і шнур у *тридцять ліктів* обіймав його навкруги» (3 Царств 7 : 23), тобто відповідно 450 см, 225 см, 1350 см; іноді — для вимірювання зросту людини: «І виступив зі стану филистимського єдиноборець, на ім'я Голіаф з Гефа; на зріст він — *шести ліктів* і *п'яді* (1 Царств 17 : 4), тобто 292,5 см (?), з розрахунку, що довжина *п'яді* дорівнювала половині довжини *ліктя* (22,5 см) або довжині трьох *долонь*. У свою чергу розмір однієї *долоні* (7,5 см) дорівнював розміру чотирьох *пальців*, тобто найменша одиниця вимірювання маніфестувала розмір — 1,9 см. Проілюструємо ці назви одиниць вимірювання в контекстуальному оточенні: «Він (наперсник) повинен бути чотирикутний, подвійний, у *п'ядь* довжиною і в *п'ядь* шириною» (Вихід 28 : 16), «Товщиною воно було в *долоню*, і край його, зроблені подібно до країв чаші, були схожі на лілею, що розпустилася» (3 Царств 7 : 26), «І гаки в *одну долоню* прироблені були до стін будівлі навколо, а на столах клали жертвне м'ясо» (Єзекиїла 40 : 43), «Стовпи ці були кожен стовп у *вісімнадцять ліктів* висоти, і шнурок у *дванадцять ліктів* обіймав його, а товщина стінок його, всередині порожнього, у *чотири пальці*» (Єремія 52 : 21) тощо.

В україномовному перекладі Біблії засвідчено ще одну міру довжини, так званий *царський лікоть*, або *лікоть з долонею*, тобто міра ліктя, яка на долоню була довша за звичайну і становила приблизно 52,5 см: «І ось поза храмом стіна з усіх боків його, і у руці того мужа *тростина* для вимірювання у шість *ліктів*, рахуючи кожен *лікоть* у *лікоть з долонею*; і наміряв він у цьому домі одну *тростину товщини* й одну *тростину висоти*» (Єзекиїла 40 : 5).

Цілком імовірно, що міра довжини, означена як *дві тисячі ліктів*, збігається з тією, яка закріпилася за словосполученням *суботній день* і в першому, і в другому випадку йдеться про відстань приблизно в один кілометр: «Утім, відстань між вами і ним повинна бути до *двох тисяч ліктів мірою*; не підходьте до нього близько, щоб знати вам дорогу, по якій іти; бо ви не ходили цією дорогою ні вчора, ні третього дня» (Навина 3 : 4), «Поля при містах, які ви повинні дати левітам, від стіни міста повинні простягатися до *двох тисяч ліктів* в усі боки; і відмірте за містом на східній стороні *дві тисячі ліктів*, і на південній стороні *дві тисячі ліктів*, і на заході *дві тисячі ліктів*, і на північній стороні *дві тисячі ліктів*, а посеред місто» (Числа 35 : 5). Відповідно можна припустити: якщо *суботній день* дорівнював 2 тис. ліктів, або 2 тис. кроків, то довжина одного ліктя дорівнювала довжині одного кроку.

Загалом же співвідношення так званих соматичних біблійних мір довжини схематично має такий вигляд: один лікоть = дві п'яді = шість долонь = 24 пальці (45 см = 2 x 22,5 см = 6 x 7,5 см = 24 x 1,9 см); одна п'ядь = три долоні = 12 пальців (22,5 см = 3 x 7,5 см = 12 x 1,9 см); одна долоня = чотири пальці (7,5 см = 4 x 1,9 см).

Назви одиниць, які використовуються в біблійних текстах для означення міри об'єму, досить неоднотипні й вирізняються здебільшого непрозорою семантикою.

У давніх євреїв, які займалися виготовленням та реалізацією продуктів харчування, цілком закономірно виникала необхідність у вимірюванні кількості різних речовин «І принесе її до священика, а священик візьме з неї повну *жменю* в пам'ять і спалить на жертovníку в жертву Господу» (Левіт 5 : 12), «Тоді Авігея поспішно взяла двісті хлібів, і два *міхи* з вином, і п'ять овець приготованих, і п'ять *мір* сушених зерен, і сто *зв'язок* ізюму, і двісті *зв'язок* смоків і нав'ючила на ослив» (1 Царств 25 : 18). Одиницями вимірювання служило передусім хатне начиння, що закономірно знайшло відображення й у біблійних текстах. Наприклад, *міхи* відповідної форми служили еталонами при вимірюванні рідини (води, вина, молока тощо), у зв'язку з чим розглядалися як мірні об'єми установленої місткості, ємності: «Авраам встав рано-вранці, узяв хліба і *міх* води і дав Агарі, поклавши їй на плечі» (Буття 21 : 14), «Сисара сказав їй: дай мені трохи води напитися, я пити хочу. Вона розв'язала *міх* з молоком і напоїла його» (Суддів 4 : 19), «Вдалися до хитрості: пішли, запаслися хлібом на дорогу і поклали старі мішки на ослив своїх і старі, порвані і залатані *міхи* вина» (Навіна 9 : 4). Подекуди назва тієї чи тієї місткості в синодальному перекладі Біблії маніфестована поняттям *міра*, співвідносним із гр. *metretes*, що буквально означає «вимірювальний»: «Було ж тут шість кам'яних водоносів, що стояли за звичаєм для очищення юдейського, кожен вмщав по дві чи по три *міри*» (Іоанна 2 : 6); пор.: «Було тут шість камінних *посудин* на воду, що стояли для очищення юдейського, що *відер* по два чи по три вмщали» (Іоанна 2 : 6)²². Об'єм такої міри встановлюється досить приблизно²³, а це своєю чергою означає, що вміст *кам'яних водоносів* (*камінних посудин*) істотно відрізняється від вмісту іншого начиння, репрезентованого лексемою *посудина* в інших новозаповітніх текстах, що відповідає гр. *modios* < лат. *modius* «хлібна міра»: «І не запалюють світильник, щоб поставити його під *посудину*, але на свічник» (Матвія 5 : 15), «І сказав їм: чи для того приносять світильник, щоб поставити під *посудину* або під ліжко?» (Марка 4 : 21), «Ніхто, засвітивши світильник, не ставить його в закритому місці чи під *посудину*» (Луки 11 : 33) тощо. До того ж іноді аналізована лексема трапляється в україномовному перекладі Біблії в невластивій українській мові матеріальній формі вираження *сосуд*: «І *сосуди*, які дано тобі для служб у домі Бога твого, постав перед Богом Єрусалимським» (1 Ездри 7 : 19), «Потім зробив *сосуди*, що належать до столу: *блюда*, *кадильниці*, *кружки* і *чаші*, щоб узливатися ними, з чистого золота» (Вихід 37 : 16). Усе це начиння використовувалося не лише для наповнення його відповідними матеріалами, а й вказувало здебільшого на кількість того, що вмщалося в ньому.

На нашу думку, неабияке зацікавлення викликають ті назви одиниць об'єму, які досить активно функціонують у біблійних текстах, але відсутні в реєстрі словникового складу найавторитетніших вітчизняних лексикографічних праць.

²² Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа...— С. 130.

²³ Така «міра», згідно з енциклопедичними даними, вмщала приблизно 39,5 л. Звідси, відповідно, кам'яні водоноси, умістом в середньому по 2 міри, мали приблизно 80 л, а вміст шести водоносів становив приблизно 480 л (Библейская энциклопедия Брокгауза...).

Наприклад: «І ось дереворубам, що рубують дерева, рабам твоїм, я даю для їжі: пшениці двадцять тисяч *кóрів*, і ячменю двадцять тисяч *кóрів*, і вина двадцять тисяч *бáтів*, і оливкової олії двадцять тисяч *бáтів*» (2 Паралипоменон 2 : 10), «Десять ділянок у винограднику дадуть один *бат*, і *хомйр* посіяного зерна ледь принесе *эфу*» (Ісаїя 5 : 10), «І воду пий мірою, по шостій частині *гина* пий; від часу до часу пий так» (Єзекиїля 4 : 11) тощо.

Усі назви біблійних одиниць для вимірювання об'єму диференціюються як міра сипких речовин та міра рідин.

Найбільшою одиницею вимірювання для сипких речовин є так званий *хомер* (< месопот. *imeḡ* «ослячий в'юк»), що використовується в основному як міра зерна: «Ось данина, яку ви повинні давати князеві: шосту частину ефи від *хомера пшениці* і шосту частину ефи від *хомера ячменю*» (Єзекиїля 45 : 13), але не тільки: «І встав народ, і весь той день, і всю ніч, і весь наступний день збирали перепелів; і хто мало збирав, той зібрав десять *хомерів*» (Числа 11 : 32). Для означення половини *хомера* функціонувала окрема назва, яка мала специфічну матеріальну форму вираження на зразок *летех*, що в синодальному перекладі подана як *півхомера*: «І придбав я її собі за п'ятнадцять срібників і за *хомер ячменю*, і *півхомера ячменю*» (Осія 3 : 2). На жаль, жодна з цих назв не має чітко визначеного об'єму. В українському перекладі Біблії є лише побіжні зауваження щодо семантичного наповнення тієї чи тієї одиниці. Більш детальне окреслення цих величин знаходимо в довідковій спеціальній літературі. Так, скажімо, існує думка, що *хомер* позначав ту ж саму величину, що й інша досить активно використовувана в біблійних текстах назва *кор*: «Він воював з царем аммонитян і подолав їх, і дали йому аммонитяни в той рік сто талантів срібла і десять тисяч *курів* пшениці і ячменю десять тисяч» (2 Паралипоменон 27 : 5) тощо. Оскільки лексема *кор* завжди виступає в поєднанні з кількісними числівниками, які вимагають від неї форми родового відмінка множини, то задля уникнення помилкового сприйняття вона супроводжується наголосом.

Найуживанішою мірою сипких речовин, очевидно, була *ефа*: «Геден пішов і приготував козенья й опрісноків з *ефи* борошна; м'ясо поклав у кошик, а юшку влив у горщик і приніс до Нього під дуб і запропонував» (Суддів 6 : 19), «Так підбирала вона по полю до вечора і вимолотила зібране, і вийшло близько *ефи ячменю*» (Руф 2 : 17), «Якщо ж він не в змозі принести двох горлиць або двох молодих голубів, нехай принесе за те, що згрішив, десяту частину *ефи* пшеничного борошна в жертву за гріх» (Левіт 5 : 11). Щодо її кількісного наповнення також немає єдиної думки²⁴.

Поодинокі ситуації засвідчують і те, що *кор* являв собою і міру рідини, зокрема ним позначували кількість олії чи елею: «А Соломон давав Хираму двадцять тисяч *кóрів* пшениці для споживання дому його і двадцять *кóрів* оливкової вибитої олії» (3 Царств 5 : 11), «Постанова про елеї: від *кура* елею десяту части-

²⁴ За Йосипом Флавієм, *ефа* дорівнювала приблизно 36 літрам. У той же час існувало й інше пояснення: єгипетський папірус 289 р. до Р. Х. містить свідчення, що об'єм муки дрібного помолу в Палестині визначався мірою, співвідносною з єгипетським артабом, тобто дорівнює 21,83 л. Цю міру й ототожнюють з *ефою*, яка в такому разі містить приблизно 22 л, а *летех* і *хомер* — відповідно 110 і 220 л. Таке припущення вважаємо найвірогіднішим, оскільки його підтвердили й археологічні розкопки — знайдена розбита посудина місткістю близько 22 л, на якій був напис: *bt l-mḡ* (бат лемелех — «царський бат») (Біблейская энциклопедия Брокгауза...). На думку архімандрита Никифора, *ефа* «на нашу міру» дорівнює двом *четверикам* (Біблейская энциклопедия. — С. 492), де *четверик* — «старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26, 239 л)» (Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 1376).

ну бата; десять батів складуть хомер, тому що в хомері десять батів» (Єзекиїля 45 : 14). В останньому контексті наявна спроба хоч якось окреслити міру об'єму, номіновану *хомером*, або *кором*: хомер, або кор, дорівнює десятьом батам. Однак таке тлумачення все одно не сприяє адекватному його розумінню. Виникає слушне запитання: а що ж являє собою *бат*?

З проілюстрованого контексту стає зрозумілим, що *бат* — це одиниця вимірювання рідини, яка, як і *ефа*, є досить активно використовуваною: «Срібла до ста талантів, і пшениці до ста *кбів*, і вина до ста *батів*, і до ста ж *батів* олії, а солі без означення кількості» (1 Ездри 7 : 22), «Товщиною воно було в долоню, і край його, зроблені подібно до країв чаші, були схожі на лілею, що розпустилася. Воно вміщало дві тисячі *батів*» (3 Царств 7 : 26). До того ж зауважимо, що і *бат*, і *ефа* позначають одну й ту саму величину: «*Ефа* і *бат* повинні бути однакової міри, так щоб *бат* уміщав у собі десятю частину *хомера*; міра їх повинна визначатися за *хомером*» (Єзекиїля 45 : 11).

В ієрархічній системі мір об'єму рідини *бат* займає проміжну ланку між *хомером* і *гином* і кваліфікується як «десята частина *хомера*», у якій міститься більше чотирьох наших відер. У свою чергу *гин*, що займає позицію між *батом* і *логом*, витлумачується як шоста частина *бата* (тобто дорівнює 3,66 л з розрахунку, що один *бат* містить 22 л), відповідно шістдесятя частина *хомера* (пор.: 220 л : 60 = 3,66 л); *лог* вважають найменшою одиницею вимірювання об'єму рідини, що дорівнює дванадцятій частині *гина*²⁵ (3,66 л : 12 = 0,305 л). Проілюструємо вживання цих одиниць вимірювання: «Хлібного приношення він повинен приносити по ефі на тельця і по ефі на барана і по *гину* елею на ефу» (Єзекиїля 45 : 24), «У восьмий день візьме він двох баранів однолітніх без вад, і одну вівцю однолітню без вад, і три десятих частини ефи пшеничного борошна, змішаного з елеєм, для приношення хлібного, і один *лог* елею» (Левіт 14 : 10). Причому *гин*, як свідчать контексти, поділявся на половину і четвертину: «Разом з волом слід принести приношення хлібного три десятих частини ефи пшеничного борошна, змішаного з *половиною гина* елею; і вина для узливання приносить *півгина* в жертву» (Числа 15 : 9–10), «І вина для узливання приносить *четверту частину гина* в приємні пахощі Господу» (Числа 15 : 7), «І десятю частину ефи пшеничного борошна, змішаної з *чвертю гина* битого елею, а для узливання *чверть гина* вина для одного агнця» (Вихід 29 : 40). А це спонукає до твердження, що спеціальних назв для означення міри об'єму приблизно в два (1,83) та один літр (0,915) не було, хоч сама лексема *літр* представлена, зокрема, в перекладі Нового Заповіту: «Марія ж, узявши *літр* нардового чистого дорогоцінного мира, помазала ноги Ісуса» (Іоана 12 : 3), «Прийшов також і Никодим, який приходив раніше до Ісуса вночі, і приніс суміш смирни та алое, близько сотні *літрів*» (Іоана 19 : 39); пор. рос.: «Мария же, взявши *фунт* нардового чистого драгоценного мира, помазала ноги Иисусу» (Іоана 12 : 3), «Пришел также и Никодим, приходивший прежде к Иисусу ночью, и принес состав из смирны и алая, *литр* около ста» (Іоана 19 : 39). Однак, на думку деяких дослідників Святого Письма, ці назви пов'язуються найімовірніше не з мірою об'єму, а з мірою ваги: грецьке слово *літра*, якому в синодальному перекладі відповідає *літр*, і *фунт*, співвідноситься з лат. *libra*, що використовувалося для означення римської одиниці ваги (327,45 г)²⁶. Схематично ієрархічну систему мір об'єму рідини можна представити так: *хомер* → *бат* →

²⁵ Библейская энциклопедия.— С. 492.

²⁶ Библейская энциклопедия Брокгауза...

гин → лог: 1 хомер = 10 батам = 60 гинам = 720 логам (220 л = 10 х 22 л = 60 х 3,66 л = 720 х 0,305 л); 1 бат = 6 гинам = 72 логам (22 л = 6 х 3,66 л = 72 х 0,305 л).

Що стосується міри об'єму сипких речовин, то, крім уже згадуваних одиниць, у біблійних текстах досить активно функціонують і такі, як *сата* і *каб*: «І поспішив Авраам у намет до Сари і сказав їй: скоріше заміси три *сати* кращого борошна і зроби прісні хліби» (Буття 18 : 6), «І був великий голод у Самарії, коли вони облягли її, так що осячча голова продавалася за вісімдесят сиклів срібла, і четверта частина *каба* голубиноного посліду — по п'ять сиклів срібла» (4 Царств 6 : 25). Керуючись думкою архімандрита Никифора, що об'єм *ефи* ототожнювався з об'ємом трьох *сат* (*seahiv*), а об'єм *сати* співвідносився з об'ємом шістьох *каб*, можна припустити: одна *сата* дорівнювала 7,3 л, а один *каб* — відповідно 1,22 л. Крім того, у старозаповітніх текстах представлено ще одну назву міри об'єму, що, хоч і опосередковано, але певним чином окреслена: «А *гомор* є десята частина *ефи*» (Вихід 16 : 36), тобто *гомор* — це міра об'єму, що становить 2,2 л. Подекуди така величина репрезентована просто як *десята частина*, або *десята частина (ефи)*: «Нехай приведе чоловік дружину свою до священика і принесе за неї в жертву *десяту частину ефи* ячмінного борошна, але не зливає на нього елею і не кладе ливану, тому що це приношення ревностів, приношення спомину, що нагадує про беззаконня» (Числа 5 : 15), «Тоді той, хто приносить жертву свою Господу, повинен принести у приношення від хліба *десяту частину (ефи)* пшеничного борошна, змішаного з четвертою частиною гина елею» (Числа 15 : 4).

Співвідношення біблійних мір об'єму сипких речовин вкладається в таку схему: 1 хомер, або кор = 10 ефам = 30 сатам = 180 кабам (220 л = 10 х 22 л = 30 х 7,3 л = 180 х 1,22 л); 1 ефа = 3 сатам = 18 кабам (22 л = 3 х 7,3 л = 18 х 1,22 л); 1 ефа = 10 гоморам (22 л = 10 х 2,2 л).

Зрідка об'єм сипких речовин (борошна, пшениці, ячменю і т. ін.) в україномовному перекладі маніфестовано лексемами *міра*, *мірка* тощо: «І сказав Єлисей: вислухайте слово Господнє: завтра в цей час *міра* борошна кращого буде по сиклю і дві *міри* ячменю по сиклю біля воріт Самарії» (4 Царств 7 : 1), «І чув я голос посеред чотирьох тварин, який говорив: *мірка* пшениці за динарій, і три мішки ячменю за динарій» (Одкровення 6 : 6). У першому прикладі лексема *міра* співвідноситься з лексемою *сата* (євр. *sea*, арам. *сата* — «міра зерна»), у другому — ототожнюється з грецькою мірою зерна, що дорівнює приблизно 1,1 л; пор.: «І я ніби голос почув посеред чотирьох тих тварин, що казав: *Ківи* пшениці за динарія, і три ковші ячменю за динарія, а оливи й вина не марнуй» (Одкровення 6 : 6), де *ківи* пояснюється як хлібна міра (*хінікс*), якої вистачає людині на один день²⁷. Лексема *міра* позначала й певний, очевидно, встановлений, але невідомий нам об'єм рідини: «Скільки ти винен господареві своєму? Він сказав: сто *мір* оливи» (Луки 16 : 5–6).

Певною *мірою*, переважно зерна, що іноді ототожнюється із *сатами*, подекуди репрезентовано й розмір площі: «І побудував з цих каменів жертовник в ім'я Господа, і зробив навколо жертовника рів, місткістю у дві *сати* зерна» (3 Царств 18 : 32), «Якщо поле зі свого володіння посвятить хто Господу, то оцінка твоя повинна бути за *мірою посіву*: за *посів хомера* ячменю п'ятдесят сиклів срібла» (Левіт 27 : 16), тобто площа земельної ділянки визначалася кількістю хомерів (мір) ячменю, необхідних для її засіву.

²⁷ Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа...— С. 327.

Третя лексико-семантична група, що об'єднує назви міри ваги, є не менш цікавою, хоч і кількісно обмеженою. Біблійні тексти свідчать, що ізраїльтяни використовували для зважування вагові чапші та кам'яні гири, які носили в невеликій торбі і на яких зазвичай була вказана їхня вага (про що свідчать і археологічні розкопки): «Чи можу бути я чистим з *терезами* неточними і з оманливими *гирями* у торбі?» (Михей 6 : 11), «У торбі твоїй не повинно бути подвійних *гир*, великих і менших; у домі твоєму не повинно бути подвійної ефи, великої і меншої; *гиря* в тебе повинна бути точна і правильна, і ефа в тебе повинна бути точна і правильна» (Второзаконня 25 : 13–15). Терезами, ваговими чашами, гилями послуговувалися не лише для задоволення потреб купівлі / продажу, а й з іншою метою, як наприклад, для зважування волосся: «А ти, сину людський, візьми собі гострий ніж; бритву цирюльників візьми собі, і води нею по голові твоїй і по бороді твоїй, і візьми собі *терези*, і розподіли волосся на частини» (Єзекиїля 5 : 1), «Коли він стриг голову свою, а він стриг її щороку, тому що вона обтяжувала його, то волосся з голови його важило двісті *сиклів* за вагою царською» (2 Царств 14 : 26). Крім того, у Старому Заповіті подано детальні вагові пропорції складників, з яких готували миро для священного помазання: «Візьми собі найкращих запашних речовин: смири самоточної п'ятсот (*сиклів*), кориці запашної половину проти того, двісті п'ятдесят, тростини запашної двісті п'ятдесят, касії п'ятсот *сиклів*, по *сиклю* священному, й олії оливкової гин; і зроби з цього миро для священного помазання» (Вихід 30 : 23–25).

Проте найчастіше в біблійних текстах ідеться про вагу металу (золота, срібла, міді, заліза), напр.: «І дали на спорудження дому Божого п'ять тисяч *талантів* і десять тисяч драхм золота, і срібла десять тисяч талантів, і міді вісімнадцять тисяч *талантів*, і заліза сто тисяч *талантів*» (1 Паралипоменон 29 : 7), «Усього золота, вжитого для справи на все приладдя святилища, золота, принесеного в дар, було двадцять дев'ять *талантів* сімсот тридцять *сиклів*, *сиклів* священних» (Вихід 38 : 24), «Срібла ж від перелічених осіб громади сто *талантів* і тисяча сімсот сімдесят п'ять *сиклів*, *сиклів* священних» (Вихід 38 : 25), «Якщо віл забодає раба або рабу, то господареві їх заплатити тридцять *сиклів* срібла, а вола побити камінням» (Вихід 21 : 32), «Міді ж, принесеної в дар, було сімдесят *талантів* і дві тисячі чотириста *сиклів*» (Вихід 38 : 29), «І купив Амврій гору Семеро у Семира за два *таланти* срібла» (3 Царств 16 : 24), «І сказав Нееман: візьми, мабуть, два *таланти*. І просив його. І зв'язав він два *таланти* срібла у два мішки» (4 Царств 5 : 23) тощо.

Наведені контексти демонструють неабияку продуктивність щодо використання таких мір ваги, як *талант* (євр. *кікар* — «круг; круглий шматок металу») і *сикль* (євр. *шекель* — «вага») ²⁸. У синодальному перекладі старозавітного тексту замість очікуваного звичного *талант свинцю* трапляється словосполучення *шматок свинцю*: «І ось *шматок свинцю* піднявся, і там сиділа одна жінка посеред ефи» (Захарія 5 : 7). Відповідна (кругла) форма цієї міри ваги сприяла й тому, що лексема *талант* використовується фігурально: «І град, завбільшки як *талант*, упав з неба на людей; і хулили люди Бога за покарання градом, тому що покарання від нього було дуже тяжке» (Одкровення 16 : 21).

На основі репрезентованої певними контекстами інформації дослідникам Святого Письма шляхом математичних підрахунків вдалося встановити кіль-

²⁸ Пор. : *талант* (гр. *talanton* — «вага, терези») — у Стародавній Греції вагова й грошово-вагова одиниця; *шекель* (івр. *sheqel*) — грошова одиниця Ізраїлю (Словник іншомовних слів.— С. 876, 981).

кісне значення одного *таланта*: він дорівнював 3 тис. сиклів²⁹. Однак за такого тлумачення логічно поставити запитання: а що ж являв собою *сикль*? Відповідь на нього дають деякі контексти, хоч, зауважимо, маніфестована в них інформація так само потребує відповідного декодування: «Візьми по п'ять сиклів за людину, за *сиклем* священним візьми, *двадцять гер* у *сиклі*» (Числа 3 : 47), «А викуп за них: починаючи від одного місяця, за оцінкою твоєю, бери викуп п'ять сиклів срібла, за *сиклем* священним, який у *двадцять гер*» (Числа 18 : 16). З одного боку, наголошується на тому, що викуп слід здійснювати не просто *сиклем*, а *сиклем священним*, а це означає, що крім *сикля священного* існував ще якийсь, скажімо, народний; і цілком імовірно, що вони відрізнялися вагою³⁰; з другого боку, стає зрозуміло: міра ваги *сикля священного* дорівнювала мірі ваги *двадцяти гер*. Це дає змогу приблизно витлумачити значення лексеми *гера* — двадцята частина *сикля*, очевидно, мінімальна міра ваги (євр. *гера* — «зерно»); пор. : «І всякий, хто залишився з дому твого, прийде кланятися йому за *геру* срібла і шматок хліба і скаже: зарахуй мене до якої-небудь левітської посади, щоб мати їжу» (1 Царств 2 : 36). У синодальному перекладі Біблії наявна й така міра ваги, яку означено матеріальною формою вираження *півсикля*, або *половина сикля*: «Коли верблюди перестали пити, тоді чоловік той узяв золоту сергу, вагою *півсикля*, і два зап'ястя на руки їй в десять *сиклів* золота» (Буття 24 : 22). В оригіналі ця одиниця вимірювання звучить як *бека* («відрублена»)³¹.

Проміжною ланкою в ієрархічній системі мір ваги між *сиклем* і *талантом* була так звана *міна* («частина»): «І зробив цар Соломон двісті великих щитів з кованого золота, по шістсот *сиклів* пішло на кожен щит; і триста менших щитів з кованого золота, по три *міни* золота пішло на кожен щит» (3 Царств 10 : 16–17). Її кількісне наповнення встановлюється через відношення до одиниці нижчого рівня, а саме — *сикля*: міну пояснюють здебільшого як таку, що складається з 50 сиклів³². Щоправда, це твердження спростовує контекст на зразок «У *сиклі* двадцять *гер*; а *двадцять сиклів*, *двадцять п'ять сиклів* і *п'ятнадцять сиклів* будуть складати у вас *міну*» (Єзекиїла 45 : 12), тобто 60. А відтак, якщо припустити, що при перекладі не було допущено помилки (у російському варіанті представлено аналогічні кількісні числівники), то, очевидно, варто визнати: *міна* дорівнює не 50, а 60 *сиклям*.

Отже, ієрархічна система біблійних мір ваги передбачає такі складники: *талант* → *міна* → *сикль* → *бека* → *гера*. Співвідношення біблійних мір ваги можна представити схематично: 1 талант = 60 мін = 3600 сиклів = 7200 півсиклів (бек) = 72000 гер (36000 г = 60 х 600 г = 3600 х 10 г = 7200 х 5 г = 72000 х 0,5 г); 1 міна = 60 сиклів = 120 півсиклів (бек) = 1200 гер (600 г = 60 х 10 г = 120 х 5 г = 1200 х 0,5 г); 1 сикль = 2 півсиклям (бекам) = 20 герам (10 г = 2 х 5 г = 20 х 0,5 г); 1 півсикль (бек) = 10 герам (5 г = 10 х 0,5 г). Подібні розрахунки є, звичайно, умовни-

²⁹ Згідно зі старозаповітним текстом, кожен ізраїльтянин, який «включався в перелік», повинен був давати викуп за свою душу — половину сикля срібла: «Всякий, хто включається в перелік, повинен давати половину сикля, сикля священного; у *сиклі* двадцять *гер*: півсикля приношення Господу» (Вихід 30 : 13), «Багатий не більше і бідний не менше півсикля повинні давати для приношення Господу, для викупу душ ваших» (Вихід 30 : 15). Це становило 301775 сиклів, зважаючи на те, що кількість чоловіків-ізраїльтян дорівнювала 603550. Загальна кількість срібла, отримана від «перелічених осіб громади», означена як 100 талантів і 1775 сиклів (див.: Вихід 38 : 25). Звідси висновок про те, що один талант дорівнює 3000 сиклів (Библейская энциклопедия Брокгауза...).

³⁰ Библейская энциклопедия. — С. 485.

³¹ Там же. — С. 142.

³² Там же; Библейская энциклопедия Брокгауза...

ми, оскільки археологічні розкопки підтверджують: віднайдені різні набори кам'яних гир свідчать про хитання у вазі передусім *сикля*, який сприймають як вихідну одиницю ваги, а дехто ототожнює навіть з вавилонським сиклем, вага якого дорівнює 16,37 г³³. Однак, гадаємо, подана інформація є достатньо вичерпною, аби витлумачити семантику біблійних лексем на означення вимірювання, які поки що не знайшли належного представлення у вітчизняній лексикографічній практиці. Наприклад, словникові статті відповідного реєстру можуть мати такий вигляд: **ГЕРА**, -и, ж. *бібл.* У стародавньому Єрусалимі мінімальна одиниця ваги, яка дорівнювала приблизно від 0,5 до 1 г; **СИКЛЬ**, -я, ч. *бібл.* Давньоєврейська одиниця ваги, що використовувалася при зважуванні не лише металу (золота, срібла, міді), але й волосся, інгредієнтів, необхідних для приготування, наприклад, мира для помазання; дорівнювала сумі двадцяти мінімальних одиниць ваги (*гер*), тобто приблизно 10 г, тощо.

Незаперечним залишається одне: аналізовані слова, репрезентовані передусім старозавітними та новозавітними текстами, повинні посісти належне їм місце в реєстрах найавторитетніших вітчизняних лексикографічних праць, зокрема тлумачного типу. І таких біблійних одиниць, які несправедливо обділені увагою науковців, ще чимало. А це спонукатиме нас до подальших наукових розвідок, які допоможуть адекватно сприймати і відтворювати зміст біблійних текстів, зберігаючи автентичну атмосферу давньої культури.

(Кривий Піз)

Zh. V. KOLOIZ

BIBLE REPRESENTATION OF THE UNITS OF MEASUREMENT IN UKRAINIAN TRANSLATION

The article deals with the features of the Bible representation of units of measure. Their semantic and grammatical peculiarities are determined in the Ukrainian translation as well as in comparison with the Russian version of the Bible.

Keywords: lexeme, lexico-semantic group, semantic peculiarities.

³³ Там же.

КЛІШЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ТЕЛЕПРОСТОРІ: ПРАГМАТИЧНИЙ І МЕТАКОМУНІКАТИВНИЙ ВИЯВИ

У статті висвітлюються теоретичні питання лінгвального статусу мовних кліше, прагматичні й метакомунікативні особливості кліше в мові новітньої телевізійної журналістики.

Ключові слова: мовне кліше, мас-медійний дискурс, прагматичні й метакомунікативні особливості.

Мас-медійний дискурс — це та сфера професійної комунікативної діяльності, де відбивається оперативне реагування на злободенні суспільно-політичні, соціальні події та чітко простежується вплив мови ЗМІ на формування суспільних цінностей. Мова мас-медіа як віддзеркалення сучасного стану української літературної мови сприяє виробленню мовного стандарту (С. Я. Єрмоленко)¹. Однією з визначальних рис мови мас-медіа є прагнення «до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості»².

Скорочення діапазону впливу друкованої публіцистики, оперативність реагування на суспільно-політичні й соціальні події, розбудова усної форми мови в теле- й радіожурналістиці, перевага лаконізму оперативних повідомлень в інтернет-виданнях, фіксований ефірний час та обсяг друкованих знаків дозволяють активно використовувати в мас-медійному дискурсі готові мовні одиниці, які відповідають основному конструктивному принципу публіцистичної мови — упорядкованому й регулярному чергуванню стандартизованих та експресивно забарвлених мовних конструкцій (сегментів) на різних композиційних рівнях (Д. П. Вовчок, В. Г. Костомаров, Г. Я. Солганик).

Метою статті є висвітлення прагматичних виявів кліше в мові українського телевізійного простору. Це передбачає розв'язання низки завдань 1) розкриття полістатусності кліше як одного з малодосліджених явищ природної мови; 2) з'ясування прагматичних ознак кліше в текстах, зафіксованих на телевізійних каналах України; 3) репрезентація метакомунікативних особливостей мовних кліше в телемовленні.

У питаннях комплексного опису механізмів номінації й комунікації особливе місце відведено стереотипним комбінаціям словесних знаків, які є автономними блоками із традиційно усталеними значеннями і формою. До таких одиниць належать мовні кліше, що завжди містяться в ментальному лексиконі комуніканта.

¹ Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : Стилїстика та культура мови.— К., 1999.— 416 с.

² Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ столїття : На матеріалі мови засобів масової інформації.— 2-е вид.— К., 2005.— С. 35.

Вивчення мовних кліше не належить сьогодні до кола найбільш розроблених проблем вітчизняного мовознавства. Різні підходи до тлумачення мовної природи кліше пояснюються традиційним розумінням і новим осмисленням сутності цієї одиниці мови, широким і вузьким розумінням її обсягу (Ю. В. Рождественський).

Традиційно всі відтворювані мовні одиниці українські й зарубіжні мовознавці зараховують до фразеологізмів за широкого розуміння об'єкта фразеології (О. В. Кунін, О. Д. Райхштейн, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко та ін.). Розмежування фразем та інших стійких сполучень слів (складних термінів, складних найменувань, клішованих висловів, шаблонних виразів) залишається одним з головних завдань у встановленні обсягу, меж і статусу самої фразеології³. Відмежування мовних кліше, з одного боку, від фразеологізмів у вузькому розумінні як образних аналітичних номінативних знаків мови, а з другого, — від вільних словосполучень (номінативних знаків реалізації мови) дає можливість проаналізувати різні підходи щодо лінгвального статусу кліше, наявні в науковій літературі. На рівні надслівної номінації мовні кліше є аналітичними знаками, які можуть виконувати або первинну, або вторинну номінативну функцію, що і відрізняє їх від фразеологізмів як вторинних номенів⁴.

Почасти одиниці клішованого характеру є предметом вивчення лексикології чи фразеології, іноді — морфології або синтаксису, а найчастіше — стилістики. Відомі спроби виділити їх дослідження в окрему лінгвістичну дисципліну — фразеоматику (лінгвістичні школи О. В. Куніна, В. Хлебди).

Клішовані мовні знаки предикативного характеру називають також прецедентними текстами (термін Ю. М. Караулова), усталеними комунікативними фрагментами (Б. М. Гаспаров), клішованими висловами (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), комунікативними фразеологічними висловами (М. М. Шанський). Для деяких із цих одиниць Н. І. Формановська використовує дефініцію «стійкі формули спілкування». А. Г. Ахмеджанова наводить цілу низку термінологічних визначень для таких мовних явищ: шаблонні фрази, стереотипні висловлення, речення-формули, усталені фрази спілкування, фразеологізовані або стаціонарні речення⁵.

Загалом у вітчизняному мовознавстві для з'ясування мовної специфіки кліше існують різні тлумачення: від негативного маркування, як шаблонної фрази, «заяложеного виразу»⁶, до протилежного — як мовного стереотипу з позитивною функцією, конструктивної одиниці мови⁷. Нове розуміння дефініції «мовне кліше» знаходимо й у вітчизняних термінологічних працях останніх років⁸.

Визнаючи багатогранність нашого об'єкта дослідження, ми не можемо оминути й того, що дефініцію «мовне кліше» звужено до розуміння тільки стереотипних ділових висловів на зразок *враховуючи сказане вище; на відміну від* тощо. Клішованими вважають одиниці, які функціонують на базі словосполучення і лише в текстах офіційно-ділового спрямування. Усталеним є погляд на кліше як стандартизовану мовну одиницю, пов'язану передусім з процесами стандарти-

³ Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : Дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 10.

⁴ Лещак С. Языковое клише: прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке. — Кельце, 2006. — С. 30. — www.ujk.edu.pl/~leszczak

⁵ Там же. — С. 9.

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Відп. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпін', 2007. — С. 546.

⁷ Сологуб Н. М. Кліше // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови). — К., 2000. — С. 237.

⁸ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 209; Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. — К., 2007. — С. 73.

зації мови офіційно-ділового стилю. Питання щодо побутування мовних кліше в офіційно-діловому стилі є предметом наукового зацікавлення Н. Д. Бабич, С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарева та ін. При осмисленні поняття «кліше» апелюють до інших дефініцій: «стандартизоване словосполучення» (Р. Ф. Возна), «канцелярський зворот» (М. А. Жовтобрюх), «мовна формула-штамп» (М. М. Пешак), «канцелярський вислів-кліше» (Н. М. Сологуб), «канцелярський шаблон» (А. Ф. Марахова), «мовна формула» (Л. І. Мацько, О. М. Мацько), «стійке сполучення слів» (Д. Горбачук, Л. Коваленко) тощо⁹.

Поза увагою дослідників залишаються готові до вербального продукування, відтворення і сприймання мовні одиниці, які побутують не лише у спеціалізованих текстах (наукових, законодавчих, дидактичних, комп'ютерних тощо), а й у всій поліфонічній площині текстів інших типів — синкретичних і синтетичних текстах, текстах трансцендентного спілкування та щоденної комунікації. Особливе значення мають готові структурно-змістові блоки в синтетичних текстах (мас-медіа, Інтернету, реклами), які поєднують ознаки вказаних різновидів текстів.

Наведені підходи стосовно сутності кліше, наявні в українському й зарубіжному мовознавстві, не дають однозначної відповіді на низку питань. Залишається нерозв'язаною проблема лінгвістичної природи кліше: це знаки, сукупність різнорівневих одиниць, стилістичні засоби чи фігури мови? Крім того, обсяг самого поняття, співвідношення з термінами-дуплетами «шаблон», «мовний стереотип», «мовна формула» досі не набули в науковій літературі остаточного тлумачення. Відтак актуальною є думка про те, що в сучасній лінгвістиці «поняття “мовне кліше” не зовсім визначене. Під ним розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато ін.»¹⁰.

Аналогічно немає єдиного погляду і в трактуванні функціональних можливостей частотних явищ мови. У лінгвістичній літературі здійснено спроби розмежування мовного кліше і штампа. Обрану для дослідження одиницю — мовне кліше — ми розглядаємо як лінгвістичний феномен, а в мовній практиці він набуває психологічного характеру (Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, Ю. Є. Прохоров та ін.).

Визнаючи однією з основних функцій мовної економії, лінгвісти попереджають про те, що кліше за механічного перенесення в неприродні для них стилі перетворюються на штампи (А. П. Горбунов, Д. Е. Розенталь, О. О. Селіванова, Г. Я. Солганик та ін.). Надмірне вживання образного кліше в мові ЗМІ перетворює його на штамп: «У журналістиці штампи образного походження, можливо саме внаслідок оперативності цього виду праці, особливо живучі»¹¹. У низці наукових розвідок вітчизняних дослідників увагу звернено саме на ці питання (Н. О. Бойченко, В. М. Кибальчич, О. Покровська, О. А. Сербенська, О. С. Снітко, Н. І. Швидка та ін.).

Спроби пояснити поширеність кліше автоматичним використанням засобів мови у процесі комунікації, певною інертністю в оперуванні лінгвістичним ма-

⁹ Бирик С. П. Офіційно-діловий стиль // Українська лінгвистилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2007. — С. 267–278.

¹⁰ Кронгауз М. А. Семантика : Учебник для студентов лингв. фак. высш. учеб. заведений. — М., 1995. — С. 57.

¹¹ Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості. — 3-є вид. — Л., 2008. — С. 245.

теріалом, економією мовних і творчих зусиль, шаблонністю людського мислення спонукають нас обмежитися негативною оцінкою у кваліфікації цього явища.

У сучасній зарубіжній лінгвістиці простежується тенденція щодо визнання кліше як образного засобу мови. Укладач універсального довідника «Німецька мова. Gutes deutsch in schrift und rede» Л. Маккензен серед готових блоків слів і зворотів мови розглядає три різновиди клішованих одиниць: 1) кліше як окраса мови (Formeln als Redeschmuck); 2) кліше, яких потрібно уникати у процесі комунікації (Formeln, die man vermeiden soll); 3) закріплені кліше (Erstarre Formeln)¹². Неодноразово висловлювалася думка про те, що до поняття нейтрального кліше тяжіють пареміологічні одиниці (А. А. Крикманн, Г. Л. Пермяков, О. М. Саввіна).

Необхідність узагальнення, пояснення й опису комунікативно-прагматичних і когнітивних механізмів лінгвалізації буття у клішованих одиницях пояснюється соціолінгвістичними чинниками, як-от: повною реалізацією мовою своїх функцій в усіх сферах суспільного життя протягом останніх років, інтелектуалізацією суспільства, його тотальною інформатизацією та глобалізацією. Серед великої кількості усталених зворотів, наявних у телевізійній інформації, слід виокремити групу кліше, які найчастіше використовувалися в ЗМІ, закріплені за ним і відбивають особливості стилю. Разом з лексикою ці фразеологізми і кліше впливають на стиль¹³.

Мовні кліше здійснюють репрезентацію медіаподій (*подія дня; людина дня; цей день в історії; новини тижня* тощо). Кліше співвідносяться з топіками у виборі аргументів і джерел інформації¹⁴. Дискурс масової комунікації має властиві тільки йому знаки фактуальності (*на думку незалежних експертів*) і маркери нефактуального статусу інформації (*говорять, що; ходять чутки про*). Експліцитне маркування в жанрах телевізійної комунікації за допомогою постійно відтворюваних мовних знаків — кліше — визначає комунікативні стратегії і мовну поведінку учасників комунікації, у тому числі й вияв можливості маніпулятивних впливів на індивідуальну й колективну свідомість. Інтерпретацію наявного ілюстративного матеріалу передбачено в аспекті комунікативних стратегій і наслідків стереотипізації мислення, зокрема в контексті специфіки мовної культури й професійної етики журналіста.

Використання кліше в текстах медіа ґрунтується загалом на тих позиціях, що мовне продукування адресанта й мовна апперцепція адресата регулюють постійну суперечність між властивими людині потребами спілкування та її прагненням звести до мінімуму власну розумову й фізичну діяльність (А. Мартіне). Зважаючи на це, можемо дати позитивну оцінку актуалізації кліше: відповідність ментальним стереотипам як відображення в свідомості людей часто повторюваних явищ дійсності; автоматизація процесу відтворення готових зручних уніфікованих формул; прагнення редукувати саму форму вираження, скорочуючи її склад до відомого стандарту; економія мисленнєвих зусиль, часу для обох сторін комунікації; використання існуючих словесних комплексів для вираження нових смислів, нових результатів суспільного досвіду.

Масовий мовний вплив на читача (слухача) через кліше осмислюється з погляду когнітивних механізмів. За номенами впізнаваних фактів рівня побутової свідомості здійснюється інформування про важливі суспільні події: *Генеральне прибирання* (СТБ); *Господар у домі* (Перший національний телеканал). У спри-

¹² Маккензен Л. Німецький язык. Универсальный справочник / Пер. с нем. Е. Захарова. — М., 1998. — С. 152–164.

¹³ Вакуров В. Н. Стилистика газетных жанров. — М., 1978. — С. 33; Стилистика газетных жанров / Под ред. Д. Э. Розенталя. — М., 1981. — С. 38.

¹⁴ Павлюк Л. С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація. — Л., 2007. — С. 17.

йнятті змісту мас-медійної інформації, що передається за допомогою наявних у мові знаків (їхніх звукових форм), мовна свідомість реципієнта намагається асоціювати задані форми з давно відомим змістом: *Нова історія* (СТБ); *За власним бажанням* (Інтер).

Дискурс масової комунікації має властиві тільки йому знаки актуальності з посиланням на авторитети, а це почасти відображає ідеологічні стандарти — шаблони «моди» та «стилю» (А. В. Яковець. Формування позитивних оцінок подано в незамкнених кліше на позначення категорії заперечення: *без обмежень*; *без консервантів*; *без ГМО* (Новий канал); *без жінок* (1+1) тощо.

Лаконізм і місткість назв (телепередач, телеанонсів, відеосюжетів, рубрик друкованої періодики й інтернет-видань за допомогою готових структурно-змістових блоків виразно репрезентують мовні і стильові ознаки медійного дискурсу: *Про головне*; *Так просто* (Перший національний телеканал); *Правила життя*; *Покажи, на що ти здатний* (СТБ); *Як кажуть* (ТРК-11).

В усному телемовленні актуалізується метакомунікативна функція етикетних кліше. Вона репрезентує етикетність спілкування, під якою розуміють дотримання законів куртуазного спілкування, що визначають відповідно до мовної ситуації форми етикетності. До поняття «етикетне кліше», крім цього, входять такі номені: мовні, рутинні, етикетні кліше чи формули, прагматичні формативи чи ідіоми, семіінтеракціональні одиниці, комунікативні фразеологізми, звороти ввічливості тощо¹⁵, які розуміють як стереотипні фрази, що передають суспільні взаємини.

У лінгвістичній літературі усталеними є два погляди на прагматичну значущість етикетних кліше, бо, по-перше, вони мають стандартний, типізований характер. По-друге, установлення референційного відношення за допомогою мовних стереотипів є неістотним і позбавленим інформативності: «Важливий лише факт “говоріння”, установлення контакту, а не семіотична цінність... Їх уживання ґрунтується на традиції і служить для збереження соціальних норм, яких мовці дотримуються з причин емоційного характеру. Коли не вітаються в потрібних на те ситуаціях, відчувають не брак інформації, а появу негативних емоцій з приводу порушення правил поведінки»¹⁶. Розглядаючи етикетні стосунки як універсалії з відповідними соціальними й психологічними ролями, особистісними взаєминами в офіційній і неофіційній сферах спілкування, В. А. Маслова поділяє думку Н. Ф. Баландіної та зауважує: «Здавалося б, етикетна поведінка є стандартною і стереотипною, являє собою замкнену систему, проте порушення цієї поведінки може призвести до непередбачуваних наслідків для людини й людства»¹⁷.

Д. Розенталь і М. Теленкова наголошують на тому, що мовне кліше «створює конструктивну одиницю, яка зберігає свою семантику, а в багатьох випадках і виразність»¹⁸. Визначаючи з-посеред диференційних ознак кліше появу їх у конкретних умовах мовленнєвого акту (стереотипних ситуаціях-контекстах) і реалізацію семантики виключно в реальному контексті, В. Гвоздев твердить про вигуківий характер мовних кліше, які можуть виражати реакції співбесідників і передають емотивне значення¹⁹.

¹⁵ Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті. — К., 2002. — С. 6.

¹⁶ Там же. — С. 13.

¹⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология : Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. — 3-е изд., испр. — М., 2007. — С. 47.

¹⁸ Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 2001. — С. 168.

¹⁹ Гвоздев В. В. Контекст и некоторые проблемы прагматики клише // Роль контекста в реализации семантических особенностей языковых единиц. — Курск, 1987. — С. 16.

Залежно від комунікативних намірів мовців у різних жанрах телебачення — чи то інформаційна служба тelenovин, репортаж, прес-конференція, дискусія чи ток-шоу тощо — реалізується низка основних і факультативних функцій етикетних кліше (комунікативна, емоційна, когнітивна, репрезентативна, фатична, сугестивна, гедоністична, моделювальна, психокорекційна, перформативна).

Комунікативний вияв кліше в медіатекстах має, як зазначалося, і виразно негативну рису. Стереотипна комбінація лексем, що досить часто використовується у процесі комунікації, може привести до її кваліфікування в теорії та практиці журналістської майстерності як банального поєднання слів (В. Й. Здоровега, А. О. Капелюшний, М. Стівенс та ін.). Перехід до розряду штампів дає підстави для виокремлення критеріїв негативної оцінки використання кліше в текстах мас-медіа. Серед них можемо назвати: утрату мінімального інформаційного «фруху» смислів (Ф. С. Бацевич); несуттєве й позбавлене інформативності встановлення референційного відношення за допомогою мовних стереотипів; ситуативну неспіввіднесеність, недоцільність актуалізації в текстах; високу частотність уживання, що зумовлює перехід до розряду штампів: *На зв'язку; Далі буде* тощо. Мовні, стильові й композиційні штампи, визначені стандартними механізмами побудови медійного матеріалу, почасти виникають унаслідок журналістського калькування (іноді з порушенням професійної етики). Проте іноді цьому дається певне пояснення: «Через обмеженість часу і простору комунікатор повинен зводити велику частину інформації до її найпростіших елементів. Аудиторія також не має достатньо часу та енергії, аби занурюватися в усі подробиці»²⁰.

Загалом же пресупозиція використання кліше розглядається як стереотипне уявлення про смисловий зв'язок між експліцитно вираженим значенням стандартної формули та імпліцитно наявним у мовній свідомості лінгвокультурним досвідом комунікантів, «їхнім загальним фондом екстралінгвістичних і лінгвістичних знань про денотативну й прагматичну ситуацію»²¹.

Отже, соціолінгвістичні умови відображають широкі можливості використання в мас-медійному дискурсі готових мовних одиниць. Кліше як повторюваний у схожих ситуаціях мовний знак дозволяє втілювати стереотипні комунікативні смисли в текстах мас-медіа. Спираючись на окреслені вище дискусійні погляди на полістатусність мовних кліше, розуміємо, що дослідження їх як лінгвоодиниць і водночас репрезентантів процесів комунікації дозволяє уточнити окремі положення мовознавчої науки, зокрема співвідношення різних рівнів у системі самої мови, лінгвостилістичні проблеми, специфіку семіотичного й номінативного аспектів та комунікативно-прагматичний потенціал мовних одиниць. Прагматична й метакомунікативна функції кліше реалізуються у процесі щоденної телекомунікації.

(Кривий Піз)

N. M. SHARMANOVA

THE CLICHÉ IN THE UKRAINIAN TELEVISION: THE PRAGMATIC AND METACOMMUNICATIVE REPRESENTATIONS

The article deals with theoretical questions as of linguistic status of language cliché, the pragmatic and metacommunicative peculiarities of cliché in language of the modern television media are being considered in particular.

Key words: language cliché, discourse of media, pragmatic and metacommunicative peculiarities.

²⁰ Яковець А. В. Телевізійна журналістика : теорія і практика.— 2-е вид., доп. і переробл.— К., 2009.— С. 176.

²¹ Алефировенко Н. Ф. Когнитивно-прагматическая фразеология как лингвистическая проблема // Slavenska Frazeologia i Pragmatika / Uredn.: Z. Fink, A. Hrnjak.— Zagreb, 2007.— S. 224.

Нікульшина Т. М.

СЛОВНИК НОМІНАЦІЙ ІРРЕАЛЬНОГО СВІТУ

(на матеріалі сучасної англійської та української мов) / Відп. наук. ред. А. Е. Левицький

Донецьк : Схід. видавн. дім, 2012. — 249 с.

Незаперечною істиною є те, що із здобуттям Україною незалежності, у процесі розбудови й утвердження її як повноправної держави у колі світового співтовариства, посиленню міжнародної інтеграції вона і її народ потребують належного лексикографічного забезпечення. Українські лінгвісти й фахівці різних галузей науки та виробництва активно включилися в ці процеси, адекватно реагують на виклики часу, про що свідчить поява в останні два десятиліття понад тисячу нових і перевиданих словників. Незважаючи на це, потреба в них (високоякісних та багатьох і різних) усе ж залишається досить актуальною. Тому появу будь-якого нового й неординарного лексикону варто лише вітати.

Загально визнано, що пізнання природи імені й сутності йменування впродовж тисячоліть розглядалося як одне з найважливіших завдань: процес номінації супроводжує людину все життя і допомагає виявити особливості світосприйняття різними етносами, відбитого в специфіці їхньої мовної картини світу, оскільки мова вербалізує світогляд того або іншого народу, який сприймає навколишній світ крізь призму своїх моральних засад і культурних традицій.

Рецензований Словник становить результат розуміння авторкою мови в її нерозривному зв'язку з мисленням як засобу пізнання, що опосередковує концептуалізацію та категоризацію світу — два взаємозалежних когнітивних процеси. Саме актуальність зазначеної проблематики та відсутність спеціальних лексикографічних праць роблять появу рецензованого Словника помітним явищем в освітньо-інформаційному просторі України, на ринку науково-популярної літератури. У цю важливу галузь Т. М. Нікульшина

вже зробила посильний особистий внесок (див.: Т. М. Нікульшина. Ірреальний світ англійською та українською мовами / Відп. наук. ред.: д. філол. н., проф. А. Е. Левицький. — Донецьк : Схід. видавн. дім, 2010. — 186 с.), і представлений Словник продовжує її дослідження в межах когнітивної лінгвістики.

Можемо з упевненістю твердити, що, зважаючи на новий об'єкт дослідження, а отже, й емпіричний матеріал, зазначений Словник не має аналогів у сучасній українській лексикографії.

У рецензованій праці чітко простежуються критерії відбору корпусної бази. На нашу думку, заслуговує уваги підхід авторки, завдяки якому в Словнику відбито контраверсійні думки на сутність ірреального. Отже, відбір його реєстру має чітку лексикографічну концепцію і не викликає жодних сумнівів.

Оскільки під час роботи Т. М. Нікульшина опрацьовувала лексикони у хронологічних межах від 70-х років ХХ ст. дотепер, цей факт чітко відбито у назві праці — «Словник номінацій ірреального світу (на матеріалі сучасної англійської та української мов)».

Авторкою проведено значну збирацьку роботу, опрацьовано досить чисельний джерельний масив. Загальний обсяг проаналізованого матеріалу становить понад 20 тис. сторінок у кожній із досліджуваних мов. У процесі роботи лексикограф використовував джерела, які вважаються своєрідними «хедлайнерами» словникової думки.

До Словника ввійшло понад 3 тис. номінацій, кожна з яких має паспортизаційну довідку. Лексикон містить як загальноустановлені найменування ірреального світу, так і

національно забарвлені — міфологічні назви, історизми, антропоніми, назви національних страв, одягу, предметів побуту, символізовані назви рослин, тварин тощо.

Т. М. Нікульшина, зібравши значний і цікавий фактичний матеріал, зуміла належним чином його впорядкувати. Всю інформацію про будь-яку номінацію ірреального світу подано в достатньому обсязі. У Словнику відображено як традиційні (міфи, казки), так і інноваційні джерела (новітні ЗМІ) появи номінацій ірреального світу, що стало закономірним результатом розширення дослідницького поля через дедалі інтенсивніший розвиток інформаційних технологій у сучасному світі. Унаслідок соціально-історичного досвіду та врахування науково-технічного прогресу людина формує нові поняття з новим призначенням, новими спеціальними якостями, властивостями, функціями, надаючи кожному такому поняттю своє ім'я. Характер найменувань дає уявлення про ставлення представників англійської й української лінгвокультурних спільнот до навколишньої дійсності, про їхню оцінку відповідних явищ, а аналіз цих мовних одиниць дозволяє зробити висновки про систему цінностей та менталітет зіставлених етносів.

Заслугує схвалення побудова Словника і словникової статті. Опрацьований матеріал належно структуровано — Словник поділено на раціонально завершені та взаємопов'язані частини, які подано в логічній послідовності: передмова, пояснення будови словника, англійський і український алфавіти, англійські й українські скорочення, корпусна база, англійський та український покажчики і джерельна база.

Грунтовно підготовлена також значна за обсягом Передмова, яка надає читачеві детальне пояснення щодо включення тієї чи іншої номінації до Словника. Умовні англійські й українські скорочення унаочнюють інформацію про вживання лексичної одиниці в певному функціональному стилі й сфері мовлення, про її часову поширеність та емотивно-оцінне ставлення до предмета повідомлення. Англійські й українські покажчики допомагають зорієнтуватися серед значної за обсягом корпусної бази Словника. Належне технічне оформлення сприяє кращому зоровому сприйняттю представленого матеріалу.

Словник Т. Н. Нікульшиної — вузькоспеціалізоване видання. Головна перевага цієї праці полягає в тому, що вона більш вичерпна порівняно з лексиконами із зазначеної проблематики і досить зручна у користуванні. Найбільше імпонує те, що запропонова-

ний Словник — перший в Україні, який містить номінації ірреального світу на матеріалі неблизькоспоріднених мов і який дає змогу використовувати викладений матеріал для зіставного аналізу. Враховуючи наведене вище, можна прогнозувати значний інтерес науковців до цієї лексикографічної праці.

Нагальна потреба зіставних досліджень зумовлює теоретичну значущість проведеної роботи. Словник сприятиме вивченню спільного й національно-специфічного в різних мовних картинах світу, оскільки зіставний аналіз надає можливість побачити як загальнолюдські універсали в когнітивній діяльності людей, так і специфічні відмінності.

Практична цінність рецензованого Словника полягає у можливості його використання в широкому спектрі мовознавчих дисциплін (лексична семантика, когнітивна семантика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія та ін.) як у навчальних курсах, так і в подальших теоретичних розробках. Він сприятиме вивченню етнічних особливостей, спрямованих на експлікацію національно-специфічних рис ментальності носіїв англійської й української мов. Представлений лексикон буде корисним для студентів філологічних спеціальностей, аспірантів і наукових працівників, усіх, хто цікавиться проблемами мови та культури англійського й українського народів.

Звичайно, як і кожна важлива, нова й неординарна праця, Словник Т. М. Нікульшиної не позбавлений певних недоліків, недоглядів, суперечностей, містить деякі дискусійні моменти. Зокрема, не зайвим було б доповнити базу первинної систематизації за рахунок етимологічних словників для зазначення походження лексичних одиниць, оскільки Словник містить багато запозичень. У праці, на жаль, не використовуються фразеологічні словники, тому звертаємо увагу авторки на доцільність ілюстрації ірреального світу фраземами, а особливо ідіомами. Пояснення для деяких номінацій подано стисло й економно, а для інших — більш розгорнуто. Бажано було б уніфікувати представлення зібраного матеріалу. Засвідчено окремі невправності й недогляди (див. с. 6, 11, 23).

Проте висловлені зауваження не змінюють загальної позитивної оцінки рецензованої праці. Це видання створює необхідне підґрунтя для подальшого аналізу основних понять та категорійного апарату когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики тощо. Не сумніваємося, що Словник Т. М. Нікульшиної буде вагомим внеском у розвиток української лексикографії.

О. СТИШОВ

Левченко О.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКО-БІЛОРУСЬКО-БОЛГАРСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ СЛОВНИК ПОРІВНЯНЬ

Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2011. — 748 с.

Наприкінці минулого року відбулася непересічна для української славистики подія: вийшов з друку українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь, автором якого є відомий в Україні фразеолог — Олена Левченко. Цей словник є справді непересічним з огляду на свіжий підхід як до його оформлення, так і до принципів укладання: по-перше, вражає дизайн словника (великий формат, якість паперу, кольорові фотографії тощо), що слугує для зручності пошуку користувачем потрібної інформації; по-друге, солідним є обсяг словника, оскільки його статті містять широкую інформацію, дібрану з корпусів, текстів художньої літератури та публіцистики.

Актуальність рецензованого словника визначається на сьогоднішній день передусім незадовільним станом опрацювання лексико- і фразеографічних проблем в Україні, що безпосередньо пов'язано з існуванням численних фразеографічних лакун, зокрема відсутністю тлумачного словника усталених порівнянь (далі — УП) української мови, про що ми вже неодноразово зауважували¹. Так, фразеологія перебуває нині в центрі уваги мовознавців пострадянського простору, а результати частини розвідок у цій галузі «викривляються», на жаль, неякісною або необ'єктивною роботою лексико- та фразеографів. При цьому фразеологізми часто фіксуються словниками без повного опису семантики, стилістичного маркування, зазначення діалектно-територіального поширення тощо. Розв'язання цієї проблеми має неабияку актуальність і для компаративної фразеології, яка є, на наше переконання, показовим етно- і лінгвокультурологічним матеріалом, оскільки вивчення УП сприяє розкриттю релевантних рис менталітету того чи іншого мовного соціуму та його цінностей.

Слід наголосити, що О. Левченко зробила спробу врахувати зазначені вище проблеми при фразеографічній фіксації українських, російських, білоруських, болгарських і польських порівнянь, які вербалізують фрагменти мовних картин світу (130 ознак), значущих для лінгвоспільнот. Спосіб розташування одиниць у словнику — абетково-тематичний, словникова стаття містить порівняння української мови та їхні відповідники росій-

¹ Короткий огляд фразеографічних праць, матеріалом для яких слугували компаративні фразеології деяких європейських мов, дає змогу чітко уявити причини, які спонукали як О. Левченко, так і нас (*Мізін К. І.* Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння). — Вінниця, 2005. — 304 с.; *Мізін К. І.* Англо-український словник компаративної фразеології. — Кременчук, 2010. — 120 с.) до заповнення лакун у сфері фразеографічного опрацювання УП. Так, у німецькій мові лише останнім часом було укладено тлумачний словник УП (*Walter H.* Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche. — Hamburg, 2008. — Т. 1. — 332 S.). В англійській мові фразеографічне опрацювання УП взагалі незадовільне, бо єдиний російсько-англійський словник Н. Л. Шадріна (*Шадрин Н. Л.* Русско-английский словарь устойчивых сравнений. — СПб., 2003. — 528 с.) має «слабку» позицію: автор подає англійські еквіваленти / аналоги до російських УП, не розкриваючи значення останніх, оскільки цю функцію повинен, на його думку, виконувати контекст, де актуалізується те чи інше УП російської мови. Але контексту часто недостатньо для ідентифікації смислових відтінків. В Україні ж дослідники продовжують послуговуватися фразеологічними словниками, в яких лише частково представлені англійські УП (*Баранцев К. Т.* Англо-український фразеологічний словник. — К., 2005. — 1056 с.; *Куни А. В.* Англо-русский фразеологический словарь. — М., 1984. — 944 с.). Дивує й те, що сучасний тлумачний словник УП з повним семантико-стилістичним описом фіксованих одиниць практично відсутній і в англомовному світі. І це попри те, що перша добірка англійських порівнянь датується 1600 роком (*Cowdrey R. A.* Treasure or Storehouse of Similes. — London, 1600. — 580 p.). Можливо, це пов'язано з тим, що в англо-американській лінгвістичній традиції простежувалося певне «нехтування» фразеологією як специфічною мовною системою та епістемологічно самостійним мовознавчим напрямом, оскільки «ідіоми» / «ідіоматику» (саме ці терміни функціонують у західноєвропейській лінгвістичній традиції, див., наприклад: *Fernando Ch.* Idioms and Idiomacity. — Oxford, 1996. — 265 p.; *Makkai A.* Idiom Structure in English. — The Hague, 1972. — 381 p.; *Moon R.* Fixed Expressions and Idioms in English. — Oxford, 1998. — 338 p.) визначали і досі визначають як «conventional expressions» (конвенціональні вислови) або «formulaic language» (формалізована мова) (див., наприклад: *Pawley A.* Developments in the Study of Formulaic Language since 1970: A Personal View // *Phraseology and Culture in English.* — Berlin; New York, 2007. — Р. 3). Лише тепер фразеологія почала завойовувати чільне місце в лексикографічній теорії та практиці (*Cowie A. P.* Introduction // *Phraseology: Theory, Analysis and Application.* — Oxford, 1998. — Р. 1–2). Протягом трьохсот років проблема фіксації порівнянь виникала насамперед у зв'язку з дослідженнями, присвяченими англійському фольклору. 1909 року англійський філолог В. МакМорді склав список із 200 ідіом компаративного типу зі стрижневим компонентом-прикметником (*McMordie W.* Revised by R. C. Goffin.

ською, білоруською, болгарською і польською мовами, функціонально-стилістичні характеристики, тлумачення значень; наведено дані словників і / або приклади, вилучені з інших джерел (цитати з художнього, публіцистичного, розмовного писемного мовлення), тобто вміщено одиниці, які за своїм по-

English Idioms and How to Use Them.— Oxford, 1975.— Р. 87–89), а 1917 р. світ побачив словник Ф. Вільстаха (*Wilstach F. J. A Dictionary of Similes*.— Toronto, 1917.— 526 р.), де автор зробив найповнішу на той час добірку художніх і традиційних порівнянь англійської мови. Показово, що минуле століття виявилось плідним на лексико- та фразеографічні праці, повністю або частково присвячені фіксації (усталених) порівнянь: з'явилися дослідження, де порівняння вибрані з творів художньої літератури (див., напр.: *Smith E. H. Similes and Comparisons of Shakespeare* (from the Text of the Chiswick Edition of 1826).— Philadelphia, 1882.— 25 р.; *Svartengren T. H. Intensifying Similes in English*: Inaugural Dissertation for the Degree of Doktor of Philosophy.— Lund, 1918.— 512 р.), короткі списки порівнянь можна зустріти в деяких двомовних словниках (див., напр.: *Evans H. M., Thomas W. O. The New Welsh Dictionary*.— Llandeby, 1953.— 226 р.), цим одиницям присвячено арсальні (див., напр.: *Taylor A. Proverbial Comparisons and Similes from California*.— Berkeley ; Los Angeles, 1954.— 160 р.) та загальномовні словники (див., напр.: *Sommer E., Sommer M. Similes Dictionary*.— Detroit ; Michigan, 1988.— 324 р.; *Wilkinson P. R. Thesaurus of Traditional English Metaphors*.— London ; New York, 2002.— 2009 р.). Однак у згаданих вище добірках порівнянь не зовсім чітко простежуються критерії диференціації okazіональних і традиційних порівнянь, не повністю розкривається семантика цих одиниць (не охоплені смислові потенції), не завжди вказується їх ареальне поширення та недосконалість є стилістичне маркування. До всього цього слід додати й те, що всі ці словники стали частково доступними для українського дослідника лише сьогодні (платні сайти університетських бібліотек Європи та США). Що ж стосується української та російської мов, то, на жаль, досить глибоке фразеографічне опрацювання УП існує тільки в російській мові (*Горбачевич К. С. Словарь сравнений и сравнительных оборотов в русском языке*.— М., 2004.— 285 с.; *Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка*: Краткий тематический словарь.— Краснодар, 2003.— 300 с.; *Мокиенко В. М. Словарь сравнений русского языка*.— СПб., 2003.— 604 с.; *Мокиенко В. М., Никитина Т. Ю. Большой словарь народных сравнений*.— СПб., 2008.— 784 с.; *Огольцев В. М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимомантонимический)*.— М., 2001.— 800 с.). Натомість в українській мові фразеографічна фіксація УП є незадовільною, оскільки поодинокі збірники народних порівнянь не враховують наукових засад фразеографії: І. С. Гурін і М. М. Пазяк здійснили лише вибірку порівнянь із творів художньої літератури (*Гурін І. Образне слово. Постійні народні порівняння*.— К., 1974.— 238 с.; *Пазяк М. М. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*.— К., 2001.— 391 с.), а О. С. Юрченко та А. О. Івченко не розкрили повністю семантики УП, пропонуючи читачеві одноманітність опису їхніх значень і часто некоректні територіальні маркування (*Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь*.— Х., 1993.— 176 с.).

ходженням і функціонуванням належать до різних часових прошарків; залучено діалектний, субстандартний та індивідуально-авторський матеріал, запропоновано історико-культурні, етимологічні й лінгвокультурологічні коментарі. У передмові розкрито сучасні напрями та методи дослідження фразеологічних систем.

На окрему увагу заслуговує побудова словникової статті. Так, словник побудовано за абеткою атрибутів порівнянь. Після заголовного слова, яке об'єднує порівняння за темою (напр.: «багатий»), наведено порівняння-відповідники російської, білоруської, болгарської та польської мов також за абетковим принципом. Відповідники добиралися з огляду на належність до певного концепту чи субконцепту, тобто вони не завжди є тотожностями, як-от ²:

укр. БАГАТИЙ ЯК БАТЮШКА; БАГАТИЙ ЯК ТУРЕЦЬКИЙ ШАХ — рос. БОГАТЫЙ (БОГАТ) КАК НАБОБ; БОГАТ КАК НАБОБ ИНДИЙСКИЙ; БОГАТ КАК ЦАРЬ МОРСКОЙ; БОГАТЫЙ КАК ШЕЙХ ИЛИ ПАДИШАХ — бол. БОГАТ КАТО ПЕТРОЛЕН ШЕЙХ — п. BOGATY JAK MIDAS; BOGATY JAK NABAB <INDYJSKI>; BOGATY JAK SZACH PERSKI; BOGATY JAK SUŁTAN TURECKI. <...>

укр. БАГАТИЙ ЯК БІЛІ ГЕЙТС — рос. БОГАТ КАК БИЛЛ ГЕЙТС; БОГАТЫЙ КАК МИНИСТР ГОСКОМИМУЩЕСТВА; БОГАТЫЙ КАК ХЛОПОНИН; БОГАТЫЙ КАК ХОДОРКОВСКИЙ; БОГАТЫЙ КАК ЯПОНЦЫ — біл. БАГАТЫ ЯК БЕРАЗОЎСКІ — бол. БОГАТ КАТО БИЛ ГЕЙТС — п. BOGATY JAK BILL GATES; BOGATY JAK HYLZEN; UCZONY JAK PLATER; BOGATY JAK FUKIER; BOGATY JAK TEPER <...>

У круглих дужках подано варіантні компоненти, напр.: БОГАТЫЙ (БОГАТ); у ламах — факультативні, напр.: п. BOGATY JAK NABAB <INDYJSKI>. Після ланцюжка відповідей уміщено їхнє значення 'дуже багатий'. У випадку, якщо тлумачення подано у квадратних дужках ['дуже багатий'], воно стосується лише порівняння, після якого безпосередньо наведено. Далі вміщено дані словників і / або приклади, вилучені з інших джерел. У словнику подано також тлумачення так званих малозрозумілих слів, здебільшого це діалектна лексика.

Як бачимо, структура словника є зручною для користувача; при цьому побудову словникової статті О. Левченко запропонувала так, щоб стаття була і компактною, і містила максимальну кількість інформації.

На позитивну оцінку заслуговує підхід О. Левченко щодо презентації значного за обсягом ілюстративного матеріалу, поданого у словнику. Цей матеріал чітко ілюструє функ-

² Оформлення прикладів подаємо так, як у словнику.

ціонування порівнянь, відібраних з різних джерел, якими послуговувалися, крім наявних фразеологічних словників і словників УП, Національний корпус російської мови (НКРЯ), Болгарський національний корпус (BNC), тексти художньої та публіцистичної літератури (на паперових і електронних носіях), а також такий специфічний вид писемного розмовного мовлення, як спілкування в Інтернеті (на так званих форумах, чатах та ін.). Із зазначених джерел добиралися порівняння, що вербалізують актуальні ділянки концептосфери досліджуваних мов.

У цілому спробу О. Левченко заповнити одну із фразеографічних лакун, уклавши словник порівнянь, який містить інформацію для широкого кола потенційних користувачів, можна вважати вдалою. Однак два питання спонукають нас до дискусії.

1. Науковцям, які проводять серйозні дослідження, зокрема працюють над кандидатськими та докторськими дисертаціями, не слід, на наше переконання, беззастережно послуговуватися матеріалом словника, оскільки авторка при фіксації порівнянь припустилася «змішування» одиниць мовного та мовленнєвого рівнів. Власне, на цю невідповідність указує і сама дослідниця, по-перше, підкреслюючи, що словник не претендує на нормативність (с. 49), хоча під терміном «нормативність» О. Левченко розуміє як стилістичну маркованість порівнянь, так і ступінь їх поширення (закріплення) в соціумі (узузність / okazіonalnіst'), по-друге, декларуючи в назві словника термін «порівняння», а не «народні порівняння», «традиційні порівняння», «стереотипні порівняння» або «установлені порівняння».

Уже перші статті словника О. Левченко підтверджують наші застереження: українські порівняння *акуратні як груди дівчинки-підлітки* та *точний як годинники англійської королеви* (с. 63) є індивідуально-авторськими, оскільки ми натрапляємо на них лише на одному конкретному сайті, про що свідчить і відповідна позначка у словнику. Такі порівняння є нерелевантними для української лінгвокультури, їх функціонування безпосередньо пов'язане з існуванням сайта-джерела: сайт зникає — «зникає» і порівняння. Це означає, що словник «нав'язує» дослідникам індивідуально-авторські порівняння, які залучатимуться, наприклад, для зіставного аналізу при етнолінгвістичному або лінгвокультурологічному вивченні порівнянь. А це вже певною мірою є методологічно некоректним. Тому «змішування» okazіonalnіst' і УП, які різняться навіть пунктуацією³, може знизити верифікаційну цінність тих наукових праць, результати й висновки яких ґрунтуються на матеріалі рецензованого словника, особливо, коли йдеться про лінгвістичні роз-

відки, де пріоритетним завданням для дослідників є розкодування етно- та лінгвокультурної інформації, закованої у мовному знаку. Джерелом такої інформації стають передусім закріплені в певному мовному соціумі знання про об'єкт навколишнього світу, який позначає цей знак. Інакше кажучи, йдеться про усталене значення знака. Реалізація ж мовного знака в різних дискурсах може надати потенційні відтінки значення тієї чи іншої узусної одиниці. З цієї метою практично в кожній праці у царині семантики, незалежно від того, чи в ній домінує семасіологічний, чи ономасіологічний аспект дослідження, залучається контекстний аналіз.

Зазначимо, що О. Левченко, усвідомлюючи значущість проблеми інтерпретації порівнянь за ознакою узузність / неузузність (okazіonalnіst'), не поділяє підтриманих нами критеріїв О. Куніна щодо визначення узузності мовних одиниць, зокрема фразеологізованих словосполучень (с. 50), — фіксацію тієї чи іншої одиниці хоча б одним словником або її вживання трьома авторами (перевага має надаватися художньому, публіцистичному та розмовному дискурсам). Зрозуміло, що такий підхід до відбору словникового матеріалу може викликати певні застереження, у чому ми солідарні з О. Левченко, однак застосування згаданого підходу дозволило б авторці «відсіяти» частину нерелевантних для зіставлених лінгвокультур порівнянь, які певною мірою «викривляють» реальні характеристики мовних картин світу.

Стосується це і «фразеографічних інновацій», а саме охоплення рецензованим словником порівнянь, відібраних зі зразків писемного розмовного мовлення (форуми, чати в Інтернеті тощо), як одного з перспективних способів «оновлення» словникового матеріалу. Цю інновацію ми започаткували при укладанні англо-українського словника компаративної фразеології⁴, щоб розширити обсяг словника за рахунок нових і актуальних порівнянь, які набули вже узусу в англomовному середовищі. З цієї метою були використані, по-перше, дані найбільших американського й британського електронних корпусів, а по-друге, результати проведених нами психолінгвістичного експерименту та соціолінгвістичного моніторингу. Це певною мірою допомогло розв'язати одну з найбільших фразеографічних проблем — значне відставання зафіксованого у словниках мовного матеріалу від рівня (мовної) свідомості

³ В усталених порівняннях кома перед сполучником як на відміну від індивідуально-авторських порівнянь не ставиться. При цьому О. Левченко подає індивідуально-авторські порівняння у словникових статтях без коми, хоча це не зовсім коректно.

⁴ *Mizin K. I. Англо-український словник компаративної фразеології.* — Кременчук, 2010. — 120 с.

сучасного носія мови. Проте як і при опрацюванні матеріалів згаданих корпусів, так і при аналізі результатів експериментів ми чітко дотримувалися зазначеного вище принципу: те чи інше порівняння коректно фіксувати словником лише тоді, коли воно мінімум тричі вживається в різних джерелах корпусу або на нього натрапляємо в анкетах мінімум трьох інформантів (респондентів). На жаль, О. Левченко цим принципом знехтувала.

2. У рецензованому словнику здійснено спробу зіставного опису фрагмента мовних картин світу, пов'язаних з вербалізацією низки ознак, тому авторка збрала одиниці двох типів – атрибутивні та сценарні (дієслівні атрибути у словнику не подано). На думку О. Левченко, ці два типи порівнянь «відрізняються способом репрезентації та кількістю поданої інформації. Значення більшості атрибутивних порівнянь можна описати формулою “дуже + слово”, що (примітивно!) семантизує атрибут. Порівняння ОЗНАКА + ЯК + ОБ'ЄКТ можуть базуватися на реальному чи приписуваному атрибуті, виокремленому лінгвостільністю з певних причин саме в цьому прототипі» (с. 13), напр.: рос. *грязный как свинья* — реальний атрибут у межах мовної картини світу, *неблагодарный как свинья* — приписуваний атрибут. Натомість сценарні порівняння вже не вкладаються в таку спрощену схему, вони описують діяльність, поведінку, ситуацію — сцену, сценарій, напр.: укр. *бутний як кінь на оброці* — «сильний, веселий чоловік, що любить пукати собі зачіпки».

Запропонована О. Левченко типологізація порівнянь викликає в нас деякі застереження. По-перше, і атрибутивні, і сценарні порівняння формуються навколо певної ознаки, тому дуже важко визначити межу між примітивною та непримітивною семантизацією атрибута, що, власне, і засвідчують наведені приклади. По-друге, обидва зазначені типи порівнянь утворюються на основі когнітивної ситуації, яка виникає внаслідок семантизації тієї чи іншої ознаки, тобто в мовці виникає уявлення — сцена або сценарій — про брудну свиню чи про бутного коня

на оброці. З огляду на це критерії розмежування атрибутивних і сценарних порівнянь, які пропонує О. Левченко, є не зовсім чіткими.

На перспективу хотілося б побажати авторці зробити свій словник максимально повноцінним, тобто включити до нього важливу для кожної із зіставлюваних лінгвокультур і значну за обсягом групу порівнянь, що розбудовуються за допомогою дієслівних атрибутів. Слід також уважніше підійти до опису семантики зафіксованих порівнянь, оскільки значення, наприклад, українських порівнянь *круглий наче бочка*, *круглий наче макітра*, *круглий як берівка*, *круглий як дерев'яна діжка*, *круглий як ковбичка*, *круглий як мішок пшениці* подано дуже спрощено — «зовсім круглий; невисокий і товстий» (с. 358). Такий опис не дає читачеві достатньої інформації стосовно того, що або кого можна називати й характеризувати за допомогою кожного з цих порівнянь: чи можна порівняння *круглий наче макітра* вживати щодо товстої людини (чоловіка, жінки або дитини?), чи ним можна позначати лише частину людського тіла. До того ж зовсім незрозуміло, чи можна цим порівнянням характеризувати предмети, а не людину. Чіткої відповіді тут не дають і зразки функціонування цього порівняння в контексті. Укладач словника, як відомо, несе відповідальність за кожний семантичний відтінок зафіксованих одиниць. Стосується це і зіставних словників, де пріоритетним є не переклад і тлумачення мовного матеріалу, а пошук еквівалентів / аналогів. Прикладом тут може слугувати словник компаративних фразеологій восьми слов'янських мов Ж. Фінк-Арзовські (Fink-Arsovski Ž. Hrvatsko-slavenski rječnik poradbenih frazema.— Zagreb, 2006.— S. 161, 261, 262, 324), у якому можна знайти некоректні українські еквіваленти / аналоги: створюється враження, що УП української мови «притягувалися» до образно-мотиваційної основи інших мов, тому що насправді таких одиниць у словниках не зафіксовано.

К. МІЗИН
(Кременчук)

МИХАЙЛО ЯКИМОВИЧ БРИЦИН

(20.11.1922 – 30.07.2012)

30 липня 2012 року перестало битися серце відомого українського мовознавця, вченого і педагога, русиста, україніста і славіста, доктора філологічних наук, професора Михайла Якимовича Брицина.

Михайло Якимович народився 20 листопада 1922 року в селі Ямська Слобода Можайського району Московської області Росії в багатодітній (п'ятеро дітей) родині робітника. У 13-річному віці пережив смерть матері, і на його дитячі плечі лягли турботи ведення домашнього господарства.

З раннього дитинства тягнувся до знань, успішно навчався в сільській початковій школі, потім у семирічці, а згодом у Можайській середній школі № 1. У 1939 р. Московський ОблВНО відкрив 10-місячні курси підготовки вчителів для неповних середніх шкіл, і за певних обставин десятикласник Брицин був зарахований на навчання за спеціальністю «російська мова і література». Саме на курсах Михайлу Якимовичу пощастило слухати лекції учня академіка О. О. Шахматова професора І. Г. Голанова, який прищепив юнакові любов до дисциплін історико-лінгвістичного циклу на все життя.

Педагогічну діяльність майбутній учений і педагог розпочав 1940 р. вчителем 5–6 класів середньої школи ім. М. Горького у с. Баутіно Форт-Шевченківського району Гур'ївської області Казахстану, куди поїхав за призначенням.

Мирну працю вчителя перервав призов до лав Червоної армії (березень 1941 р.) і Велика Вітчизняна війна, яку зустрів курсантом Ташкентського піхотного училища. Брав участь у боях під Москвою, двічі поранений: легке поранення в обороні Москви і тяжке — у наступі в лютому 1942 р. Далі тривале лікування в тилових шпиталях, доучування в Харківському військовому училищі хімічного захисту Червоної армії, яке знаходилося тоді у тому ж Ташкенті, і Третій Український фронт (червень 1943 р.). Перемога знайшла його у Австрії.

Окрилений настанням мирного життя, своєю присутністю в ньому і жагою до професійного вдосконалення, Михайло Якимович вступає на навчання до Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди, який закінчив з відзнакою у червні 1950 р.

Протягом 62 років по тому (аж до самої смерті) обіймав різні викладацькі посади у вищих навчальних закладах України — викладача, доцента, професора, завідувача кількох кафедр російської мови, кафедри української і російської мов, кафедри слов'янської філології, викладаючи дисципліни історико-лінгвістичного циклу російської мови, порівняльну граматику слов'янських мов, спецкурси та спецсемінари.

Працював у Кам'янець-Подільському педінституті (1950–1957 рр., 1960–1969 рр.), Харківському педінституті (1957–1960 рр.), Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького, пізніше перейменованому в Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (1969–1996; 2004–2012), Київському славістичному університеті (1997–2004 рр.).

Кам'янець-Подільський період його діяльності позначений двома важливими подіями: захистом у 1954 р. написаної на місцевому матеріалі кандидатської дисертації «Російські говори Вільковецького району Хмельницької області» та докторської дисертації в 1967 р.

«Юридична термінологія у східнослов'янській писемності до XV століття». Обидві дисертаційні роботи були новим словом у тогочасному мовознавстві і сьогодні не втратили свого наукового значення.

За неповними підрахунками, М. Я. Брициним опубліковано близько 110 наукових праць з різних галузей науково-педагогічної діяльності: монографія «Из истории восточнославянской лексики» (1965 р., 165 с.); наукові статті «Юридический термин ВИРА в древнерусском языке» (1965); «Общеславянская лексема БАБА в русском языке» (1988), «Юридичні терміни зобов'язального права у східних слов'ян до XVI ст.» (2002); підручники та посібники для студентів вищих навчальних закладів: «Диалектология. Фонетическая система и грамматический строй русских народных диалектов...» (1973), «Порівняльна грамати́ка української і російської мов...» (вид. 1977 р., 1987 р. у співавторстві з М. А. Жовтобрюхом та А. В. Майбородою), «Русский язык» (посібник для студентів-україністів у співавторстві з В. І. Кононенко та Д. І. Ганичем; 1978 р.), «Современный русский язык» (посібник для студентів спеціальності «Педагогіка та методика початкового навчання» у співавторстві з В. І. Кононенко, 1983 р.); методичні розробки і рекомендації, рецензії, програми навчальних дисциплін лінгвістичного циклу, редагування на рівні відповідального редактора 14-ти збірників наукових праць тощо.

Наукова і педагогічна діяльність М. Я. Брицина відбувалася в тісній взаємодії і постійному спілкуванні з провідними вченими, імена яких прославили східнослов'янську філологічну науку: М. М. Баженов, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, М. П. Гущин, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, К. К. Цілуйко (Україна); Л. П. Жуковська, В. І. Кодухов, Б. О. Ларін, М. О. Мещерський, М. С. Поспелов, К. О. Тимофеев, Ф. П. Філін (Росія); М. Г. Булахов, Г. А. Цихун (Білорусія) та багато інших.

Тисячі студентів з України і колишніх республік СРСР, що в різні роки навчалися у Кам'янці-Подільському, Харкові і Києві, 42 науковці (2 доктори і 40 кандидатів наук), яким він відчинив двері у велику науку, шанують і теплими словами згадують свого наставника професора Михайла Якимовича Брицина.

Упродовж свого життя вчений був нагороджений медалями «За отвагу», «За оборону Москвы», орденом «Знак почета», Почесною грамотою Верховної Ради Узбекистану, почесним знаком «Отличник образования Узбекистана», медалями «Ветеран праці» та імені А. С. Макаренка, Державною стипендією як видатному діячеві в галузі освіти — за розпорядженням Президента України Л. Д. Кучми від 17 лютого 1999 року, медаллю Національної академії педагогічних наук України імені К. Д. Ушинського (2010).

Не стало людини широкого серця, доброї душі, справжнього вченого, педагога і громадянина. Світла пам'ять про Михайла Якимовича Брицина назавжди збережеться в наших серцях.